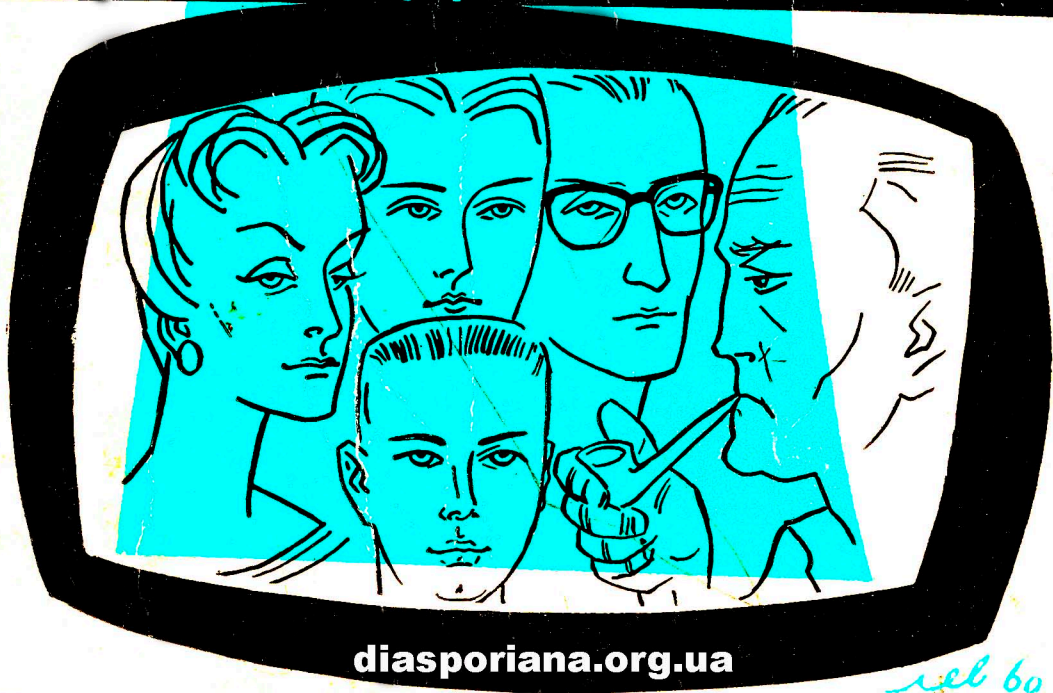

ОЛЕГ
ЛИСЯК **ЛЮДИ ТАКІ ЯК МИ**

OLEH LYSIAK

PEOPLE LIKE US

NOVEL

Copyright

Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo) Publ. Co. Ltd.
Toronto, Ont. Canada

ОЛЕГ ЛИСЯК

ЛЮДИ ТАКІ, ЯК МИ

ПОВІСТЬ

1960

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
ТОРОНТО, ОНТ. КАНАДА

БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
Ч. 15.

Мовно-літературний редактор В. Давиденко.
Обгортка роботи мистця М. Левицького.
Портрет автора виконав мистець П. Андрусів.

Всі права застережені.

*Друзям з роя „К. 21”
Похідних груп
присвячує*

Автор.

Петро Андреевич

„ЗАПАМ'ЯТАЮ, ТАТУ“

О, сину мій, тобі на спині
Великий тягар кладе Господь.
Пишайся ним: ти німні
Почвари йдеш збороть.

(Юрій Клен: „Синові“)

„ЗАПАМ'ЯТАЮ, ТАТУ”

Безкрай лан колгоспного поля протинає жовтою, глинястою стяжкою дорога. На широчезній, безнадійно порожній площині видніють лише дві сірі постаті у ватянках. Одна велика, згорблена, друга мала, тримається за руку великої.

Над площиною нависло сіре, обважніле хмарами, небо. Поза жовтою стрічкою шосе чорніє темною стіною ліс. Перед лісом, далеко-далеко, майорять розвалини хати.

Обидві постаті пристають.

— Туди, сину. Там — у лісі.

— Так, папа.

— Тату.

— Так, тату.

Хмари, темні, олив'яні хмари нависли ще нижче, коли чоловік у ватянці затримується разом з хлопцем коло хатини.

— Це тут, — пробубонів чоловік. — Тут загинув старий пан.

— Старий пан? — немов відгомін, приходить запит хлопця.

— Так, сину. Колись, як житимемо — розкажу. Як житимемо і будемо . . . разом.

— А хіба ми не будем разом? Чи ти знову поїдеш? Тебе заберуть?..

— Не знаю, дитино. Не знаю. Пішли! До лісу. Мушу ж показати тобі...

Ліс зовсім не чорний, коли підійти ближче. Ліс запашний, зелений, розквітлий, приязний — ліс-батько. Ліс приймає у своє темне нутро дві постаті у ватянках — велику і малу. Вони прямують стежкою.

— Тут зараз балка. А в балці дуплаве дерево... Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю, па... тату. Запам'ятаю.

Рука старшого витягає з-під порохна і листя щось важке. Розвиваються наоливлені, роками нерухані шмати, і з-під шматяних заслон визирає матова, блакитна сталь. Чорна цівка, дерев'яне ложе і приклад, широкий диск. Очі малого світять, свігить сталь автомата.

— Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю. Не забуду, тату.

Стверді від трудовнів на далекій півночі, покорчені від роботи в тундрі, почорнілі руки старшого завивають пестливо блакитну сталь у наоливлені шмати. Малі, худенькі хлоп'ячі руки разом з дужими руками засипають дупло порохом і гамуззям.

— Пам'ятай же. Як я не діжду — ти візьмеш. Обіцяєш?

— Обіцяю, тату.

Блакитні, мов квіт блавату, очі малого зустрічають вицвілі очі старшого. Зелений ліс слухає і — мовчить.

Сіре небо на безкрайому полі важніє ще більше. Зараз гряне злива, а до колгоспу „Зоря Жовтня” дорога ще далека, кілометрів з п'ять чи що. Довкруги сірі, зорані тракторами поля. Дві постаті перетинають шосе.

**
*

Ззаду щось гуде. На овиді з'являється захисної барви військовий джип. Дві пари очей, вицвілі очі старшого і блакитні малого, зустрічаються знову. Вони мовчать.

Мотор гуде вже зовсім близько. Ще хвилина, і серед безкрайого поля спиняється на шосе машина. Блищать погони, червоніють зірки на кашкетах, вилискує зброя.

— Здрасте! — падає слово з машини, немов проціджене на кризь зуби слина.

— Здрастуйте... — чути відповідь. Рука малого затискається на руці старшого.

— Ви — Максим Арсенієвіч Пилявой? — чути з машини.

— Пилявий.

Блиск очей з-під кашкета з зіркою.

— Всьо равно, Пилявой. З колхоза „Заря Октября”?

— З нього ж.

— Полгода тому вернулись с отдальонних лагєрей, да?

— Так.

— Обиці, Петя! — короткий наказ.

Один вистрибує з машини. Решта сидить. Чорними дірами цівок дивляться автомати.

— Садись. Поедеш с намі.

— Куди?

— Не спрашвай. Тут ми спрашваєм. Ти отвечать будеш. Ну-ка!

Один стоїть ще на шосе.

— А мальчік? — падає запит.

— Не нада мальчіков. Остав! — з-під кашкета з кривавою зіркою іронічно позирають очі рибія. — Повертайсь у колгосп, хлопче! Рано ще тобі. Час твій ще не прийшов! — наче дисонанс, звучить українська мова в устах рибія з погонами.

Нема вже слів. Лише очі зустрічаються востанне. Вицвілі і молоді. „Запам’ятаєш?” — питають одні. — „Запам’ятаю, тату!” — відповідають другі.

Загудів мотор авта, і поле стає ще більш порожнє, ще більш сумнє, ще більш безнадійнє. Із хмар, що важким вантажем спустились понад колгоспним ланом, починає крапати дощ. На полі залишається самітня мала постать у ватянці.

Десь прогудів по безкрайому, безнадійному, сірому полі принесений вітром звук мотора далекого авта.

ТІНІ З ВІКНА

Пролог

...Заблудиш поміж днем і ніччю,
Утратиш дійсність і не здійсниш сна,
Живий не будеш і не будеш річчю.
— „А чим же буду?” — „Тинню із вікна”.

(Б. Нижанківський: „Самітникові”)

ТІНІ ІЗ ВІКНА

(I)

Мотор авта відповів останнім високим звуком шести циліндрів натискові ноги на педаль газу і завмер. Ліва рука людини вимкнула ключ з арматурної дошки. Людина похилилася в характеристичному русі, замикаючи авто ручною гальмою, і поволі, втомленим рухом висіла з машини. Глухо затріснулись двері, і людина в робочому одязі — сині полотняні штани, кепка з дашком і куртка — повільним щоденним ходом попрямувала до ряду хат, під якими затрималось авто.

Коли людина доходила вже до сходів першої з ряду хати, раптом пригадала собі щось і завернула.

— Знову забув ту чортову баксу! — процідила крізь зуби людина і, підійшовши до авта, відкрила ще раз двері і витягнула бляшану коробку, в якій носять снідання до праці. І коли вона знову закривала двері блакитного „Форда” — з хати, майже над її головою, почувся гострий звук телефонного дзвінка, — зриваний, настирливий, наче хтось у далекій телефонній централі заповзвся перервати нудьгу літнього пополудня.

Людина змолочила в зубах якесь гостре слівце і, ступаючи по східцях хати, спотикнулася на порозі, випустивши коробку, що з дзеленькотом покотилась вниз.

— О, міг би вже старий злізти із свого горища! — ви-стогнала людина, ловлячи однією рукою бляшану коробку, а другою добуваючи з кишені штанів в'язку ключів. Дзвінок дзвонив мов навіжений.

— Та біжу вже, лечу, — не горить! — сердилася людина, тримаючи коробку під пахвою і відкриваючи двері заскленої веранди, отіненої каштанами, що росли вздовж

вулиці. — Бігме, міг би старий вже зсунутися з поверху і відповісти на телефон. Лечу, вже лечу...

Телефон задзвонив ще раз, наче хтось видихнув глузливим сміхом, і саме тоді, коли рука людини в синіх штанах сягнула по слухавку — нагло замовк.

В цій хвилині на сходах з поруччям, що вели до кімнати кудись нагору, показала спершу палиця, а далі кістлява рука, що тримала палицю.

— Здається, хтось дзвонив, то ти, Гореславе? — високим фальцетом запитав старечий голос. Коли власник цього голосу появився внизу, його вигляд був настільки контрастуючий з гарячим пополуднем, який панував над простором мільйонного міста, що всі слова закиду, які зависли на губах людини, названої Гореславом, обернулися в невиразні „умгу” чи „гум”...

Той, що зійшов згори, міг би прикрашати першу сторінку фамілійного альбому фотографій, якби не дрібні незгідності з традиційним виглядом. Старий пан із сивою короткою чуприною був у чорних черевиках з халявками і гумовими вставками, чорних сукняних штанах, чорному вовняному жакеті. Лише барвиста американська сорочка, розкрита біля шиї, була тією концесією, що відбирала постаті цієї людини вповні традиційного вигляду минулих часів.

— Ой, тату! — несподівано м'яко, в зовсім іншому тоні, ніж цього можна було сподіватися, звернувся до старого молодший. — Навіщо тато убрався сьогодні в таку „галю”? Надворі спека доходить до сотні ступенів, а тато ще далі як на прийнятті в Могилівці. Інші часи, тату...

— Славку, Славку! — старий наложив на ніс витягнені з кишені чорного жакета окуляри. — Як ти змінився за цих останніх п'ятнадцять років! Автентичне: рідний брат моєї мамуні, Едвард де Сас Обора-Оборницький, цісарсько-королівський оберляйтенант уланів, коли приходили гості до дому...

— Це було в 1888 році, тату, а тепер, слава Богу, ми-

нуло вже понад 70 років від того часу і в липні не шкваряться у чорних жакетах...

— „Слава Богу”, кажеш, дорогий синку, а ти певний, що „слава Богу”? До речі, — старий пан здійняв окуляри і сховав їх у кишеню, — прийняття буде, і то сьогодні. Автентичне. Телефонував пан Ведучий. Пан Тарас. Казав, що ще раз задзвонить...

Старий пан зробив здивований жест, вказуючи на кепку на голові прибулого. Гореслав знову щось буркнув, але зняв кепку, показуючи гладко зачісане волосся з сивіючими скронями, і кинув її на широкий фотель біля телевізійного апарату. За кепкою послав він також робочу куртку, і звернувся нетерпеливо до старого:

— Що тато каже? Яке прийняття? У кого?

Старий пан попрямував вимірним кроком до канапи, що стояла навпроти телевізії, коло клітки з жовтим канарком. „Ціпр, ціпрр!” — привітав чорну, видно, добре знайому постать малий в'язень з клітки, дверцята якої були широко розкриті.

— Зараз, зараз, Кубусю, — махнув пташкові рукою сивоголовий, — мушу розказати твоєму панові про те, що на нього чекає. Отже, Гореславе...

А втім, задзеленчав знову телефонний дзвінок, цим разом уже без найменшого натяку на алярм. Може централь дзвонить на сполох лише тоді, коли десь комусь відомо, що й так немає того, до кого дзвонить телефон?

Гореслав стояв уже біля апарату і рукою, на якій знати ще було сліди фабричного дня, тримав слухавку. Разом з його словами: „Галльо, говорить Корецький”, — увірвався крізь відчинені двері наглий, наче вибух гранати в першій лінії фронту, голосний дитячий рев:

— Т-а-а-т-у, т-а-ату! Він мене б'-е-е-е!

Одночасно з криком у кімнату вскочило щось, що можна було означити як великий клубок з двома парами вимахуючих рук і ніг, у таких самих синіх штанах, як ті, що їх мав Гореслав Корецький. Клубок затримався на хвилину посередині кімнати на килимі, що застеляв підлогу,

і з гуркотом та ревом: „Б’-е-е-е, та-а-а-ту! Чекай, ю-ю-ю-ю!
— покотився вгору по сходах, якими щойно зійшов старий.

— Чекайте, дам я вам, шибеники... Ні, це не до тебе, Тарасе, це тут малі, — прокричав у слухавку власник дому. — Знаєш, чоловік приїхав з роботи, а в хаті ціла війна... Ні, Наталка ще не вернулася з вакацій... Що? Так, тато щось казав — якесь прийняття, чи що... Що кажеш?

Якби вжити вислову „ціла ґама переживань відбилася на обличчі слухача”, то в даному випадку цей вислів відповідав би зовсім виразові обличчя Гореслава. Видно, що слова по другому боці телефонного проводу були несподівані, бо Гореслав вільною рукою намацуючим рухом пошуквав за собою крісла, наче забажав нагло підпори.

— ... Та ні, Тарасе, я не маю нічого проти... Але знаєш... Наталки нема... я сам у хаті... Та ні, тато е... Чому ж це має бути сьогодні?

Гореслав повів очима по кімнаті, натрапив на тріумфуючий погляд батька, що сидів на канапі, спершися руками на свою палицю. На його уста виповз примушений усміх:

— Та змилуйся, Тарасе, ти знаєш, що жінки нема... в хаті не замечено, не зварено... Не можете цього читання відкласти? І чому в мене, ще раз питаю? Ага, маю центральне положення.. Вже повідомив усіх? На котру годину? На шосту? То значить за годину всі приїдуть? Так, до побачення!

Глухо стукнула слухавка, покладена на вилки апарату. Обидва присутні в кімнаті — молодший у блакитному робочому одязі і старий в чорному жакеті — одночасно встали з своїх місць. На допитливий погляд старого молодший відповів, не приховуючи почуття безрадної злости:

— Можете тішитися, тату: матимемо прийняття.

— Читатимуть? — старий пан знову витягнув окуляри. — Прийде вся, як ти кажеш, карузеля?

— Ціла карузеля. Аріядна, пані Тамара, Нора, Коля, Роман, ще там хтось. Хочуть читати якусь п’есу чи по-

вість, хтось там її написав, а Тарас взявся читати. І то в самий раз до мене його несе. І ще людей запросив...

— Людей запросив, кажеш? — старий виразно тішився. — І пані Тамара теж буде?

Грюкіт віддаленої битви, що замовк був на хвилину в горішніх поверхах хати, зблизився знову. Задудніло на сходах, десь хтось м'явкнув, як придушений кіт, і лявіна рук, ніг і розхристаних чуприн прокотилася знову попри телевізійний апарат та канаркову клітку і буревієм вирвалася на соняшну гарячу вулицю. Високий дитячий голосок продзвенів:

— ... Чо сі б'є-є-є-єш, т-и-и-и... — а у відповідь мутуючий дискант:

— Він перший, та-а-а-а-ту!

Кляксони авт і дзенькіт трамваю проковтнули відгомони бою. В кімнаті знову затихло.

— У наших часах... — почав був старий, але відразу замовк.

— Не так, тату: всі у Корецьких були такі. Пам'ятаєш? „Бистра вода” — казала бабуня де Сас Оборницька, царство їй небесне. — Зникаючи вже на сходах, Гореслав обернувся до старого: — Отже, зараз прийдуть, а в хаті ані пів коробки пива. Я зараз, лише помиюся та переодягнуся. Якби хто прийшов, тато робить гонори дому, добре?

— Автентично! — випрямився сивоголовий. — За це можеш бути спокійний, Славку.

Шум води, що впливає з кранів, мішається з настирливим „цірр, цірр” канарка. Старий пан підходить своїм повільним, вимірним кроком до блискучої металевої клітки, завішеної на довгому мідяному дрючку коло канапи. Наглий скрегіт автових гальм перелякав, мабуть, малого добровільного в'язня розкритої клітки. Пурхнув — і жовта купка пір'я злітає на худе старече рам'я. „Цірр, цірр” — скаржиться мініатюрний голосок, і старий пан звертає своє висохле обличчя до малого жмутка життя, що підстрибує нервово на його рамені.

— Скачеш, малий, цвірінькаєш, — кістлява рука пе-

стливо торкається насторожено пір'я. — Перелякався відгомонів чужого світу, га? Аж з клітки вилетів, що? Скачеш по своєму маленькому світку і думаєш, що ти пан, га? Там, на Канарських островах, на твоїй батьківщині, там твої батьки, брати... Ах, пташку! Із свого світу вилетів, а в чужий не попав, що?

— Сиди тихо! Як ті зараз пальну! — чути під самими дверима заклоєної веранди, і на цю наглу заяву у відповідь дискантове спокійне: „А, шарап!” — і глухий звук, наче удар в бубон.

Старий пан прислухається до надвірних голосів, а потім звертається знову до клітки, несучи в своїй кістлявій руці жовту купку пір'я:

— Автентичне, Кубусю. Так уже на світі. Бачив у 1912 році, коли ще жила бабуня Домініка де Сас Оборніцька... Ні, це був 1914-ий... Ну, в кожному разі твій пан, а мій син Гореслав Корецький був тоді такий самий... Автентичне. Ну, може трохи інший. Але виріс на порядного чоловіка. Так, пташку. А що з тих буде? Ти може того не побачиш, і я не побачу. Ми вже застарі...

„...Коли це справді було, — думає Андронік Сас Корецький, — як Славка, мого Гореслава, хрестили? Вперлася небіжка Вероніка надати первородному ім'я — Гореслав. Отець канонік Ремигович щось бурчав, що нема такого імени в календарі, треба було ще додати й Євстахія... Коли ж це було — в 1912-му чи в 1913-му?..” — і пан Андронік Корецький бачить фільварок у Могильниці, чує звуки коломишок і мазура, що його виводить оркестра братів Рунгушів з самого Самбора, блакитну уніформу і червоні штани кузена де Сас Оборніцького від уланів, широкі сукні і капелюхи дам, народ, що стоїть за плотом, і малих, замурзаних хлопців і дівчат, що повтикали носи в шибки вікон великого сальону, де розводяться баси і скрипки циган”.

„Так, це було в 1913-му... Зараз потім була війна, та, перша. Вогні пожеж, інвазії, гонведські тризни по селах,

козацькі шапки, мандрівки, революції, сірі уніформи, зелені уніформи, атаки, відступи, кров, полон... І той ранок, коли ті самі, що пару років тому втикали носи в шибки вікон сальону, прийшли під ганок: „Ви старшина, паничу, провадьте! Під Львів, Львів...” — Коли ж це було? Не побачили вже блакитно-жовтого над ратушею, не втримали його і над Києвом... І знову роки чужих панувань. Голосили: „Нема жадней України!” Котрий це сказав: „Ту польські наруд, польські жонд і круль — по польску гадай альбо гембе стуль!” Кому, мені, ляйтенантові де Сас Корецькому, цей засмарканий офіцерок в рогативці... Мені!.. Нема вже офіцерків, минулися вже й сірі німецькі уніформи з чорними відзнаками гестапа і знову довга поневірка, але тепер уже без зброї... Десь в Плятлінгу чи Поллінгу виросла могилка Вероніки Корецької, в зеленій Баварії...”

„І нарешті зустріч з сином, що повернувся з Дивізії, з полону, зустріч з невісткою, — а потім діти, унуки, їх діти — старший Степан, що йому тепер уже сімнадцять, і ці два малі, що тепер гудуть: „Т-а-а-ту, він перший!” Табори, океани, пашпорти, дозволи, скринінги — і тут прийдеться скласти кості мені, Андронікові де Сас Корецькому, на цій чужій землі...”

„Трохи прикро вмирати здалеку від могилівських лип, даремно чекає місце в кам'яному гробівці на цвинтарі — не діждались липи вже пані Вероніки — тепер ще й я... Прикро їсти на старість ласкавий хліб, сидіти самому в хаті... Всі ідуть до праці, до школи, а старий пан сидить серед пожовклих паперів, збережених з трудом серед завірюхи, і застарілих споминів, захованих у серці... Це я, це справді я, цей старий, чорний, сивий, поморщений чоловік у барвній сорочці, ця карикатура, що відбивається там у великому дзеркалі цього чужого, незвичного дому? Щойно були хрестини Славка... так, Гореслав дала йому ім'я Вероніка — коли, в 1913-му?”

Настирливо гуде кляксон перед хатою. Суха рука витягає з кишені окуляри, а друга суха рука пригладжує

кант штанів. Треба відчинити, вітати гостей — сьогодні буде веселий вечір, придуть люди. Хто ж це буде перший?

**

Розвіяна чуприна, молодече обличчя і випущена поверх штанів барвіста сорочка. Гість, що з розгоном вбігає по сходах на веранду, затримується поштиво на половині кроку, коли бачить виструнчену постать старого пана.

— О, моє поважання дорогому пану директорові! — Роман Мирний гальмує свою нервову розгуканість, яка не дуже личить до його сорока років, і схиляється в поклони, який має достроїтись до вигляду того, що його вітає. Мирний, добрий актор, не дарма ж провів половину свого життя в театрі. Він і тепер грає якусь роллю, і це підкреслює його модерний, достосований до чужинецького світу вигляд і барвіста сорочка, випущена поверх штанів.

— Чи я застав Славка? Себто, тее, Гореслава? Знає пан директор... Тарас подзвонив до мене і сказав, що сьогодні у панства читатимуть нову п'єсу, правда?

— Автентично. Славко вдома. Пан Тарас дзвонив і нам. Заходьте, прошу! — вимірний жест руки з палицею запрошує досередини.

Лише хвилинку триває мовчанка, і новоприбулий вже торохкотить:

— Так, Тарас мені дзвонив, що читатимуть нову п'єсу. Має бути добра, — а, може ні? — з сумнівом знижується його голос. — Не знати лише, чи для мене буде добра роля...

— Буде, не бійся, буде! Для такого актора, як ти, не важко знайти роллю, — несеться зверху, з відкритих дверей лазнички, де якраз вривається шум води з водотягу. На сходах появляється постать Гореслава з електричною машинкою до голення в руці.

— О, здоров, друзяко, здоров! — підривається Мир-

ний. — Не смійся. Знаєш, як то є: найперше не дадуть чоловікові відповідної ролі, а потім такий писака, вибачте, пане директоре, напише в газеті: „Мирний достроювався до цілого ансамблю”. Га? Я достроювався? Пиво є?

— Нема, — відповідає кризь шум електричної машинки Гореслав. З голосу чути, що молодший Корецький викривлює обличчя під час голення. Гореслав ні трохи не здивований наглою зміною теми розмови. — Нема пива.

— Та що ти? — підстрибує Мирний. — Ти знаєш, що надворі 97 ступенів у тіні? Знаєш?

— Знаю. А ти знаєш, Романе, — доноситься голос Гореслава, — от скоч на риг та купи коробочку пива, добре? — Гореслав появляється на сходах у коротких підштанцях і спідній сорочці. — А де твоя Аріядна? Не прийде?

— Прийде, — заклопотано кривиться запитаний, — і в тому ціла біда, що лиш прийде... а не приїде. Сьогодні п'ятниця, вона по крамницях мандрує, я мав її завести до хати, але через це читання усе так помикитилось... Давай гроші!

— Які гроші? — протестує з лазнички господар. Машинка вже замовкла, і голос його чути виразно. — А втім, я ще чека не змінював... Навіщо тобі гроші?

— На пиво. Ти думаєш, я буду докладати до тебе? — Роман зиркає крадькома на старого пана. Нічого, старий задрімав і не чує. Окуляри зсунулися на ніс і палиця вже лежить на килимі. Не чує навіть „цірр” свого жовтого друга.

— Не до мене будеш докладати, а до мистецтва. — Гореслав показується вже в штанах і сорочці. — Хочеш грати в п'єсі, мусимо її прочитати, хочеш витримати в спеці — мусиш пити пиво, хочеш пити пиво...

Виходячи з дому, Мирний якраз на порозі зустрічається з квітчастою суконкою. Хвилину триває німа сцена, і вслід за Мирним летять притамовані, повні гніву слова його дружини Аріядни:

— Я ще з тобою поговорю, серце! Лишити мене з таки-и-и-ими торбасами!

Але Романа вже нема, і висока поставна жінка з гладко зачісаним темним волоссям лишає свої „торбаси” на порозі і розглядається по кімнаті, де в кутку дрімає старий пан Корецький.

Появляється господар. Ніхто не пізнав би в ньому того втомленого чоловіка, що півгодини тому, немов автомат, вилазив з авта. Він надто, може, гаряче зустрічає гостю, і вона насторожено відпихає його від себе, коли він, вітаючись, притуляється до її повних грудей.

— Видно, що Наталка на відпустці, пане господарю. Тато! — показує вона очима на старого пана, поправляючи волосся, збурене бурхливим привітанням.

За хвилину кімната наповнюється стриманим гомонном голосів. Пані Тамара, старша дама, входить, розмовляючи з мідяноволосою Елеонорою Гамун. Потім появляється на порозі червоне обличчя та сивюча чуприна Колі Курчака, який вигукує: „О, ще всіх нема, то я скочу на одне пиво! — і зникає за порогом.

Чути голоси жінок: „...Як тільки я вчула про випродаж, побігла й собі — але вже не було, розхапали... Сьогодні при машині знову була авантюра, та німка, то хай не скажу... А форледі...

Серед вінка жіночих суконок, що гомонять в одному куті кімнати, стараючись не розбудити своєю розмовою старого пана, чути притишений голос Гореслава Корецького:

— Ви певно гадаєте, що я знаю? Дзвонив Тарас, що зараз прийде, навіть поголитись як слід не дав... Бачите, Нора, от погласкайте мене... не хочете?

— Ах, ради Бога, — тонко виводить пані Тамара своїм полтавським акцентом, — я так поспішала, щоб не запізнитись! Та ні, слава Богу, ще не починали. А мене, як Тарас Васильович повідомив, то я так і кинулась. Біжу та й думаю: ну, грати-не-грати, а послухати п'єсу можна, інтересно. Знаєте, — п'єс понаписували багато, а грати нема чого. Доведеться хіба до „Наталки” та „Гриця” поверта-

тися. Співзвучности з часом бракує — от що! А яка ж вона, оця сама п'еса?

— Яка буде п'еса, біда його знає, — чути здушений від напруги голос Мирного, — але одне певне: пиво буде холодне. Де ж той господар?

До кімнати всувається задом Роман, поглядаючи скося на дружину. Він несе скриньку пива разом із високим, худорлявим юнаком. Обидва стають на порозі. Волосся юнака коротко підстрижене, і виглядом він зовсім не відрізняється від усіх тих молодих людей, що наповняють гамірні вулиці великого міста. Він вклоняється і трохи ніяково вислухує зауваги жінок:

— Але ж ти виріс, Стефку! Боже, як то час летить! Ще недавно бігав по таборі в коротких штанятах, а тут вже маєте — кавалір!

Найстарший з молодого покоління Корецьких бере без зусилля коробку з пивом і зникає за дверима, що ведуть до кухні. Він, мабуть, вдоволений, що так дешево обійшлося. За ним голос батька:

— Постав пиво в холодильник, Стеф, знаєш!..

— Знаю, знаю, у фриджідер, — чути молодий голос, і гамір починається наново.

Старий пан уже прокинувся. Він міг би вже увійти в загальну дію, але йому ще не хочеться. З-під примкнутих повік він розглядає присутніх:

„... Ось пані Тамара — акторка, що грала ще у Саксаганського... Колись вела великі ролі, мала успіхи, а тепер доживає віку, як я. Ще часом виступить десь на якійсь академії, часом забуде вивчений текст... але ще кляса. Де ж то я бачив її востаннє — в „Домасі“?..

— „Аріядна, дружина Мирного — так, це та сама, що чарувала публіку в десятках п'ес. Тепер тут і там якийсь виступ, церковний хор, чоловік, домашні турботи, щоденна фабрична праця... Літа йдуть...”

— „Елеонора — тонке виразисте обличчя, великі ролі, великі п'еси — тепер роля „Кармен” у фабриці сигар

— відійшла кудись в далечінь життєва пристрасть: театр, великий театр.”

— „Ще прийде той, що вискочив на „одне пиво”, кріпкий Коля Курчак, колись амант в опереті — тепер працює нічним шофером на таксівці. Сьогодні в нього вихідна ніч, а то не прийшов би. І нарешті Тарас Ведучий, той, що затіяв цілу імпрезу. Де ж той Тарас, — думає старий пан, — ще його нема”.

Але вже голосне „аааааа” — сповіщає про ефективний вхід колишнього режисера, письменника, актора... Він високий, колись певно був худий, але роки принесли заокруглення в поясі. Обличчя наче вимасуване — сотні, може й багато сотень роль: королів, бандитів, джентлменів, священників, вояків — таке обличчя може мати лише справжній актор.

„Час би вже встати”, — думає старий, але не рухається. Хтось легенько сідає коло нього, стараючись не порушити його спокою. „Зараз уже встану, зараз...”

Ось Тарас заспокоює жестом Кума з „Народнього Малахія” бурхливий хор, що зірвався з його входом:

— Спокійно! — чути його рівний голос. — Спокійно! Зараз буде пояснення...

— Приніс п'єсу? — діловито питає Елеонора.

— А що ж ти думала — навіщо я тягнув вас у таку спеку?

— Пиво пити! — відзивається з порога Коля. Його обличчя почервоніло. Мабуть, одне пиво, на яке він вискочив, помножилося. — Є пиво, Славку?

— Є! — Гореслав гукає: — Стефане, Стефку, давай пиво!

— Єс, сер — тату! — чути відповідь, і з кухні виходить коротковолосий юнак. — Прошу!

Дзенькіт склянок, що їх розбирають з підносу гості, вривається. На порозі веранди з'являється ще раз чотиринога буря, що вже двічі перебігла кімнату. На мить буря стримується, і дві русяві голови здивовано вибалушують очі, побачивши гостей. Але один погляд — не діда і не

батька, а старшого брата паралізує всі можливості відновлення завірюхи.

— Лише його слухають, — тоном пояснення подає до відома господар. — Вистачить, щоб сказав одне слово. Але люблять його шибеники, не лише бояться.

Малі вже коло юнака:

— Підеш з нами до мувіс, так, Стів, підеш? Правда, тату, що піде? Останній раз, тату!..

— Завтра їдуть на табір, — пояснює батько. — Стефан за шофера. Кіно побачать аж за два місяці... Хто має доляра розлупити на кводри?

— Хочеш їм дати нагороду за гарні голоси? — не втерпів Коля.

— Ні, — спокійно відповідає Гореслав, — хочу їм дати на кіно. Там є еркондишен, і там можуть ревіти доскочу. А ти — поглянь на Колю — не підскакуй. Добре тобі, як не маєш дітей. А діти, знаєш...

— Кримінал! — впадає у слово Коля, потягаючи пиво. Але Гореслав не звертає вже на нього уваги.

— Ти, — звертається він до Ведучого, — як довго триватиме п'еса? Два фільми вистачить?

Тарас, що засів за малим столиком коло лямпи, підносить голову з-над своїх розкладених паперів:

— Або що?

— Кіно триває найдовше три години; якщо хочеш, щоб не було при читці звукових ефектів...

— О, не перебільшуй, Славку — не будь такий добрий господар. Ми під бомбами грали, і якимось ішло, га? Забув?

Тарас не чує, мабуть, відповіді Гореслава. Він заглибився знову у свої папери. А Корецький бурмоче:

— Ні, не забув. Я ніколи не забуваю. Лише не завжди про все говорю. А діти — довгі тижні не будуть тепер в кіні. Хай там собі подивляться.

— Кажу, що Стефан не може йти! — це до хлопців, що стоять ще на порозі. — Мама нема, хтось мусить мені допомогти. Шлюс! Пішли!

Повертаючись з веранди, Гореслав безрадно розпо-

дить руками. Все забрали, шкода було міняти доляра. Потребують: на „лапкорн” і соду. Що зробиш — діти...

— Старієшся, Гореславе, — чути серед затихаючого гамору голос Колі.

Пиво вже змінило настрій, забули навіть допитуватись про п'єсу. Старий Корецький уже повернувся до дійсності, розмовляє стиха з пані Тамарою. Чути її: „Ради Бога, та що ви, Андронік Андрійович...”

— Та й ти вже не молодий, — у раптовій тиші трохи надто голосно озивається Роман. А потім: — Ех, якби так літ десяток з плечей зняти!.. Пам'ятаєш ту весну?..

У затіненій каштанами кімнаті поволі западає присмерк. Десь з кута, з фотеля, в який поринув Мирний, лине тихий спів. Це Роман затягнув пісню:

Соловію, любий брате...

І вже другий голос прилучився до пісні — це Коля, червонолиций Коля, похиливши голову на руки, підтягує. А там і Аріядна без слів додає свій альт.

Пісня вривається так само несподівано, як почалася.

— Я не знаю цієї. Гарна... — чути слова Аріядни. — А ти ніколи її в хаті не співаєш, Ромку.

— Часом співаю, — відповідає з кута її чоловік. — Часом, як нікого в хаті немає. Вже стільки років... Ех, бувало сотня гукне: „Соловію, та гееей!

— Ну, добре, проспівали! — це Тарас, що засів за столиком. І він, мабуть, під впливом пісні, бо його голос звучить не так рішуче, як завжди. — Але ви забуваєте, для чого ми тут зійшлися.

„... І справді, — оживає думка в старому Корецькому, — чого вони зійшлися? Мене це розважає, люблю, коли люди в хаті. Але чого вони себе дурять, ці бувші люди? Хіба у фабричних буднях, у чужому світі можна ще раз відтворити те, що потребує живої крові рідної землі? А могли й вони своє життя інакше прожити...”

— Містер Корекі, містер Корекі! — гукає хтось знадвору. — One moment please...

— Поглянь, Колю, — обертається господар, що із сином вносить якраз новий транспорт пляшок з пивом, — це певно сусід, той лікар, чого він хоче...

За хвилину Курчак повертається.

— Ти забув газету на сходах, — пояснює, — і цей, як його там, твій сусід, Моргенстерн, передав. Ось вона... Звідки я його знаю?

— Та звідки, — розливає пиво Гореслав, — він же мій сусід, ти не раз його бачив.

— Ні, — тре чоло Курчак, — я завжди думаю, що я його здавна знаю. Де це могло бути? Де?

— Чи ви, — нетерпеливиться Тарас, — мене, нарешті, допустите до слова? Скажіть, будь ласка, чи ви знаєте, чого нам в театрі треба?

Хвилина тиші, і потім виривається голос господаря:

— Та хто не знає? Позитивного героя!

— Позитивного героя? — з голосу Колі пізнати, що він уже під впливом випитого алкоголю. — А хто ж ми — хіба не позитивні герої? Ну, якби йшло лише про саму назву „герой”, то це було б для нас забагато. Але коли розводнити „героя” додатком „позитивний”, тоді... А втім, може ми були б і героями — якби життя інакше поточилось. Якби так...

— О, коли ми вже при цьому, то скажи, будь ласка, чого ми тут властиво?

— Як то, — непевно починає Гореслав, — чого ми тут? Що це значить?

— Так, як я сказав. — Тарас підводиться з місця. — Ну, чого ми тут всі, як один, скажи? Скажи, але перед тим подумай!

І Знову відзивається Коля. Починає з розмахом:

— А я тобі зараз скажу! Ми тут... бо, знаєш, як би то сказати... ми тут.. щоб... — він простягає руку і бере склянку пива з підносу, що його тримає Степан Корецький. Даремно шукає підмоги Коля.

Підпершись п'ястуком, сидить Гореслав Корецький. „Чого ми тут? Так, спочатку ти ще знаєш, чого ми тут,

і певний, що ти лише на короткий час, що як тільки буде змога — ти повертаєшся... Бодай до Європи, бодай до Німеччини чи Англії, щоб не втратити контакту з Старою Землею. Ти „рейдуєш”, ти в „місії”, ти „крайовий”... Там же брати чекають, там же приходять в'язні з Кінгіру, посли з Батьківщини, там же на Закарпатті вибухають бомби, прокрадаються кур'єри... В їх подертому на кільчастих дротах кордонів одягу ще причаївся запах Землі, ще не застигла кров друзів, убитих при переході кордону... Ми мусимо лише трохи відітхнути, заробити на прожиток, — але ти вже поспішаєш, повертаєшся, вже зараз, якнайшвидше...?”

„Чи я це говорив, — думає Гореслав, — чи може лише думав? А хто це говорить? Аріядна?”

— ... А потім темп сповільнюється: починають плинути дні, буденність налягає важче. Треба купити це і те. Починаєш рідше ходити пішки, частіше їдиш... А дерева в парку втрачають квіти, а потім і листя, і ласкава зима вкриває все снігом. Ставки беруться льодом, і відходять десь у далечінь мрії...

„Яку це вона ролю грає? — блискає в голові сивоголового чоловіка в куті канапи. — Аріядна це говорила? Аріядна Мирна?”

Але тепер говорить уже Ведучий. Він стоїть на середині кімнати, у перехресті звернених на нього поглядів, і в тиші і присмерку, що налягає на кімнату, звучить сугестивний тенор його голосу:

— ...І одного дня ти прокидаєшся серед ночі. Тобі приснився дивний сон. Ти був у своєму родинному місті. Але не як дитина і не в роках своєї молодости. Ти був там, і ти був — чужий. На порожніх вулицях не було нікого з твоїх друзів, на порослому хащами цвинтарі ти не міг пізнати могили твоїх батьків, ти не міг відшукати закутин вуличок твоїх недомріяних снів, якими ходив у роках твоєї молодости... І ти прокидаєшся з почуттям полегші, що сон минувся, що ти не примушений почувати себе чужим, що ти знову між „своїми”, що ти, одним словом, тут — а не там.

„А могло бути інакше, — снується в голові Гореслава. — Могло бути зовсім інакше... Міг я бути кимсь іншим, могла кимсь іншим бути Аріядна...”

„Що вони говорять, ці старі люди? — мислить Стефан Корецький і потирає свою коротку чуприну. Він присів коло сходів і розглядає посоловілих, неначе очманілих гостей. — Що вони говорять? Чи справді між ними і нами така віддаль? Чого батько казав мені тут сидіти? Завтра треба буде їхати з малими на табір — триста миль. Пішов би я вже спати... Та ні, ще хвилинку посиджу... І ще засіли якраз коло телевізії... Нема мови, щоб сьогодні побачити бокс, а шкода, Кід Рей боротиметься з Лакі Говардом... Шкода!”

— Чи ви, Тарасе, — Нора Гамун робить жест, ніби хоче встати, — почнете ще сьогодні цю п'єсу? Я на романтику не дуже...

Тарас вклоняється, перепрощуючи. Різко звучить його голос:

— Оголошую вам п'єсу. Чи буде в ній „позитивний” герой — не знаю, — слова Тараса набирають професійного режисерського тону, — в кожному разі, не знаю напевно. Назва п'єси: „Люди такі, як ми”.

— Пхі! — відзивається знову Коля. — На, маєш! Які ж тоді там будуть герої? Люди такі, як ми...

— Ради Бога! — цокотить голосок Тамари. — Що ж там може бути геройського? А п'єса без героїв...

„Тяжкий з ними хліб, — в голові Тараса крутиться думка: — Жбурну ось зараз цей скрипт і піду до чорта! Чоловік хотів би розрухати цю масу, а вони... Чи ж ніхто мені не допоможе?”

Допомагає Гореслав. Він стоїть перед Колею і, розчепіривши всі десять пальців перед обличчям товариша, переконує його:

— Ти думаєш, що героями стають лише люди до того призначені, так? З іншою душею, з іншою нервовою системою? З блакитною кров'ю, і як їх вдарити, то їм не боляче? Або, як вони йдуть до бою, то не бояться?

— Хто сказав? — відбиває атаку Курчак. — А що ж то мені за герой, що не боїться? Що за штука йти до бою і не боятися? Не боятися, що один дурний кусень металу полетить трохи інакше, і ти за пару хвилин станеш холодним, нерухожим предметом? Що коли товариші зберуться по битві, то тебе не буде вже, просто не буде... Ну, якщо хтось не боїться — тоді він, вибачте, не герой, а звичайний дурень!

— Ну, — з полегшею крутить головою Тарас, — на решті перший, що схиляється до ідеї автора.

— Це нельояльно, — вперше виступає Аріядна, — нельояльно супроти автора і супроти нас. Ви ще й не починали читати, а вже продаєте нам ідею п'єси. А може ви, Тарасе, самі її написали?

— Ну, добре. В такому разі... я вже починаю. Хоч трохи поговорити не завадить. На закінчення дискусії я хотів би вам сказати, що п'єса про „звичайних людей”, людей таких, як ми, може бути й твором про позитивного героя чи, — Тарас кидає довгий погляд вбік жіночої канапи, — героїню...

— Навряд, — Аріядна обтягає суконку на повних колінах. — Наші автори не дуже пам'ятають про героїнь. А втім, я не героїня. Ні на сцені, ані, — з поглядом на чоловіка, — в житті. Принаймні, не в цьому житті...

Тарас не дає вже слова нікому. Ні Романові, який, розохочений пивом, хоче щось відповісти дружині, ні мадам Тамарі, яка аж підводиться з канапи.

Довгий погляд Тараса обходить довкола всю кімнату. Ось там біля сходів сидить син господаря, Стефан Корецький — чоловік, мабуть, втомлений цією балаканиною. Далі, коло самого порога червоніє обличчя Колі Курчака, добрий хлопець, лише занадто перейнявся ролею персонажу, що „всім говорить правду в очі”. Далі Роман Мирний... звідкіля в нього взявся цей романтичний „Соловій”?

Там далі три жінки: вродлива, запнята тісною сукнею Аріядна, трохи оподалік неї майже аскетичного вигляду Нора, що вдома покинула телевізію і прибігла послухати

п'есу; там ще далі колишня „Чорна Пантера”, мадам Тамара з своїм „ради Бога”, коло неї цей старий дідуган і на решті господар, Гореслав Корецький — не видно по ньому запалу до слухання, певно, вже думає про те, коли діти повернуться з кіна.

Стефан встає і запалює стоячу лампу. Блиске полум'я запальнички Мирного, закурює і Гореслав. Жінки примощуються вигідніше на канапі, Аріядна підбирає під себе ноги. „Але ж в неї литки!” — схоплює себе на думці Тарас.

Він розгортає манускрипт і починає говорити. Спочатку його голос має ще тон товариської розмови, яка велася щойно, але десь в глибині починає грати вже акторський тон. Щораз сугестивніше звучить низький голос режисера, слова його вливаються у вуха слухачів, гіпнотизують їх, це ж Тарас Ведучий говорить! Ніхто вже не ворухиться. Стефан підпер бороду кулаками, — він такий молодечий у такій постаті, — думає ще Тарас і сам заслухується у свій голос:

— Отже, уявіть собі, що це не Америка, не Австралія, не Аргентина, а — Львів. Ми у Львові, розумієте мене? Ми у Львові. Це тисяча дев'ятсот сорок третій рік, початок грудня. Ми в кімнаті однієї з львівських кам'яниць, десь між Жовківською і Цитаделею. Середмістя. Точної топографії, — Тарас на хвилину модулює свій голос до звичайного розповідного тону, — автор не подає. Це могло трапитися у кожній із львівських кам'яниць того часу.

— Надворі темніє. Наближається темний, грудневий вечір. Знаєте, такий мокрий, ховзький грудневий вечір. Кам'яні плити вулиці виблискують у світлі ліхтарів. Темніє.

— Падає лапятий, мокрий сніг. Бачите?

Погляди усіх звертаються на вікно. Дивиться і Аріядна. За вікном легкий присмерк мільйонного міста перетворюється в уяві на темний, грудневий вечір у далекому Львові з-перед років. „Що це, — думає Аріядна Мирна і проводить рукою по тім'ї, на яке налягло щось важке.

— Що це? Та ж там справді... Чи я бачу сніжинки? Сніжинки тепер, уліті...”

Щось біліє за вікном. „Чому так темно? — намагається повернутись у дійсність Аріядна. — Що це за мелодія? Та ж я чула сьогодні її, сьогодні вперше... Так, це „Соловію, любий брате...” Хтось співав її вже сьогодні. Хто це співав? Чи той, що зветься моїм чоловіком — Мирний? Тарасе. Тарасе!...”

„...На вулиці світить ліхтарня...” — Це говорить Тарас? Не може бути... Встань, встань, Аріядно, не вір йому! Що це за світло падає в мої очі? Я мушу встати!”

Аріядна випростується у своєму куті канапи. Во на сидить насторожена, немов зачарована словами, що пливають з-під вузького круга світла, з-під лампи.

— Так, Аріядна встає. Усі погляди звертаються на неї, а голос Тараса вискандовує слова:

„Оксана: пора вже заснути...”

Немов у гіпнотичному трансі, погасає свідомо думка у втомленому мозку Аріядни... „Пощо ж боронитися? Пощо? Дай їй говорити... Йй?”

Аріядна прямує до темного вікна — вікно справді темне... Звучить чийсь голос. Хто це говорить? Аріядна?

„...Пора вже засунути заслони, — жіночий голос набирає ніжності, — мій милий...”

Знад яскравого круга світла підноситься здивованим дискантом голос:

— А ти звідки знаєш це, Аріядно? Чи ти вже читала цю п'єсу?

Не слухає слів Ведучого Аріядна Мирна. Не-своїм, пестливим, низьким голосом звертається до когось:

— Уже вечір, коханий. Він, певно, вже зараз прийде. Чуєш, на вулиці хтось засвистав нашу пісню?...

„... Аріядна не знала цієї пісні, — вдаряє в мозок Тараса. — Не знала?”

— Виклич мені дівча з хати, та гей... — розлягається якийсь відмолоділий голос Аріядни. — Вони певно зараз придуть...

Ніхто вже не сидить на місці. Жінки збилися в купку. Дідусь стоїть випростаний коло клітки з канарком, Гореслав підняв долоню до губ, Коля сперся об стіну, а його округлі очі не розуміють, не можуть зрозуміти... За два кроки від сходів стоїть коротковолосий юнак, задивлений у ту, яку він знав дотепер з тисячі облич і яка завжди була його тетою Аріядною... Але хто це та?..

„Це ж моя хата, моя хата!.. — щипає себе за руку Гореслав. — Але чому так темно, чому я бачу цей лапатий сніг у темносиньому прямокутнику вікна? Що робить ця жінка, яку я так люблю, коло вікна... вона ж спускає заслону, так, протилетунську заслону, якої тут не було, НЕ БУЛО!..

І чий це голос звучить у темряві, яка надходить звідкілясь, як далекі, наповнені звуком дзвонів, кола... Голос Ведучого, глухий, сугестивний, темний:

— Так починається — дія.

ЧАСТИНА ПЕРША

КАМІНЬ НА ВАРТІ

„Ви, що живі, і ви, луно століть,
О, Янова хрести, Личакова берізки,
Почуйте глос і страшний і близький, —
Так мовить Бог наш: — Знайте і мовчіть,
Збудую тут твердиню в вічнім гарті,
Як камінь гордоців, як камінь, що на варті.

(Юрій Липа: „Львів”)

ТІНІ ІЗ ВІКНА

(II)

— Пора вже засунути заслони, мій милий, — звучить голос дівчини, що сидить у затишному, вигідному фотелі в куті великої кімнати, ледве роз'ясненої світлом лампи. — Вони, певно, вже зараз прийдуть.

Молодий чоловік, що стоїть в другому куті кімнати коло гіпсової імітації колони, виходить під круг жовтого, тьмяного світла:

— Зараз, думаєш, Оксано? Ще не було сигналу. Що то має бути за мелодія?

Дівчина встає з фотеля і прямує до вікна з високим підвіконням у глибокій фрамозі старосвітської кам'яниці. Колись, кажуть, це був монастир, звідти й ці імітації колон. Хтось казав колись, що це була каплиця. Дівчина спускає поволі заслону, потім змагається хвилину із шнуром від паперової протилетунської завіси. З шелестом розвивається папір і падає на підвіконня. Дівчина, висока, струнка, з чорним, гладко зачісаним волоссям, у вовняній сукні, обертається до молодого чоловіка:

— Не пам'ятаєш? Добрий з тебе конспіратор! Та як же: „Виклич мені дівча з хати, та гей!...”

— І вийдеш, коли засвище? Вийдеш на вулицю, Оксано?

— Та ні, пощо, — чорноволоса знову западає у фотель, немовби намагаючись зберегти якнайдовше спокій античної кімнати. — Це лише так у пісні співається. В дійсності він сам приїде. Три дзвінки — два довгі, один короткий. А втім, пощо крутитися по вулиці, показувати стежку гестапівцям. Він сам приїде. А хто він, Оресте?

Названий Орестом підходить до дівчини. Він міцно

збудований, середнього росту, з блідавим матовим обличчям і чорним волоссям. Кладе на плече її тверду, дещо коротку долоню і ніжно проводить по плечі. Дівчина не реагує на пестливий дотик. Лише підводить голову і, дивлячись у темні очі чоловіка, питає ще раз:

— Хто він, Оресте?

— Не знаю, — здвигає він плечима. — Знаю, що має прийти десь із заходу, мушу його передати далі... Звідкіля? І цього докладно не знаю... Зв'язок щоразу рветься... Ти дала вже знак?

— Бачиш же: заслони спустила, вікно заслонила, хоч ще й не зовсім темно...

За вікном темрява поволі опановує місто. Воно настоєжене і неспокійне. Це ж п'ятий рік війни, місто, і не лише місто — ціла країна придушена, приголомшена. В примірку мало хто виходить з дому, гуляють лише патрулі Вермахту, гестапівці і боївки місцевих поляків. Часом чути десь у затихлій вуличці постріл, часом розляжеться десь приглушений зойк, загуде мотор „чорного ворона”. Місто втомлене, дуже втомлене. Йде вже лише про те, щоб пережити, перечекати, дочекатись — чого?...

Голос дівчини також втомлений. Вона не змінює тону і говорить, начеб кінчала якусь звичайну, приязну розмову. Нема в її голосі ні емпізи, ні патосу. Вона просто стверджує факт:

— Ах, як я маю цього всього вже досить!..

Рвучко обертається в її бік чоловік. Його темні очі набрали твердості, і їх блиск видно навіть у тьмавому світлі лампи, осіненої абажуром. Пестливий дотик міцної руки на плечі дівчини переходить у затиск:

— Чого маєш досить, Оксано?! Чого досить?

— Хіба не знаєш? — дівчина дивиться кудись у кут кімнати і не звертає обличчя до свого співрозмовця. — Усіх цих ваших сходін, знаків, таємниць, гасел, кличок, пакетів, бібули, бэфонів, револьверів, ліків... Цього вічного настоєження, безупинного героїства... цієї шарпанини... Доки ще цього всього буде?!

Голос зривається на високий тон, але дівчина знову схилила голову, і її постава не виявляє нічого, крім утоми.

Рука чоловіка пустила вже плече чорноволосої. Затиснена в п'ястук, нервово вдаряє в поруччя фотеля.

— Оксано! Ти — донька і сестра революціонера. Як ти говориш таке? Хто ж тоді скаже інакше? Я від тебе цього...

Дівчина сидить, сховавши голову в долоні, і з-під цієї заслони виривається її голос, що перериває слова Ореста:

— Так, так, я знаю, ти від мене цього не сподівався. Ти кажеш: „Добра українка звикла до боротьби”. О, я звикла теж: батька повісили поляки, брата вбили москалі. Хто ж може більше звикнути...

Рука Ореста наближається знову до плеча дівчини, але вона не бачить цієї спроби потішити її. Монотонно звучить її голос скарги, веденої тоном розповіді, звичайної, зовсім звичайної розповіді:

—... Чи я можу забути той ранок, коли мого тата вішали там, у тих сірих, кам'яних Бригідках? А хіба я можу забути той страшний день, тоді, в сорок першому, коли я знайшла на Лотоцького серед труп'ячого лахміття мого малого братика, мого Любка з виколеними очима? Тоді, коли мама збожеволіла. А потім на удар серця... А я сама, з Ігорем... І ти мусиш бути героєм, мусиш боротися, щодня, щохвилини, не м'якнути, не м'якнути!.. Хіба не так каже той ваш Декалог: „Не завагаєшся сповнити й найбільшого чину, якщо цього...”

— Оксано! — не може спомогтися ні на що більше, крім цього слова, імення коханої, чорнявий молодий чоловік з орлиним носом. — Оксано!

Мабуть, не чує дівчина свого ймення. Рвучким рухом вона встає і в'юнко, міцно впирається в груди Ореста. Її руки заплітаються пристрасно довкруги його шиї, її губи зближаються до його губ...

— А я не хочу! Чуєш, я не хочу! Я не хочу бути кандидатом на героя. Я не герой! Я, — темnobрунатні очі намагаються пробити завіси вій, що вкрили очі Ореста, і голос дівчини м'якне, — я знаю, є такі. Але я звичайна жін-

ка, зрозумій, Оресте: я жінка, дівчина. Мені щойно вісімнадцять років; я хочу трохи пожити: побувати з тобою на сонці, заплести руки навколо твоєї шиї, кохати тебе... Не відчувати в тебе за пазухою цього твердого пістоля... — замріяно переходить у речитатив голос чорноволосої. — Я хочу мати хату, звичайну хату, двоє дітей, соняшники в саду, так, як колись у дідуся в Чорнодолі... Я хочу бути м'якою, доброю, привітною...

Губи молодих зближаються. Міцні руки чоловіка затиснулись довкола стану дівчини.

— Обійняти тебе... кохати тебе... — надлітає шепіт.

— Дррррр! — один довгий... Дррр! — другий і дзеньк — третій короткий дзвінок — врубуються уривчастими звуками у шепіт слів. Хтось насвистує щось у коридорі, але чи це та мелодія?

Безсило спадають м'які руки з плечей Ореста. Щось наче посмішка виповзає на розхилені губи дівчини. Безрадно опадають і дужі руки чоловіка, якими оплів він стан молоді. Хвилину стоять вони, зніяковілі, непевні, наче зловлені на чомусь. Оксана перша відступає від коханого:

— „...Виклич мені дівча з хати...” — шепче вона беззвучним голосом, і зараз цей голос твердне: — Я полагоджу.

— Гасло знаєш? — наче вирваний зі сну, впадає в її тон чоловік.

— Я всі ці ваші гасла знаю. Тільки, — вже на порозі до коридору обертається чорноволосо, — одного гасла не знаю: до серця твого, мій милий. А я б віддала все, — не чути штучности у палких словах, — найгірше б зробила, найбільшу підлоту і найвище геройство, щоб про це одне гасло дізнатися, любий...

Нема вже в кімнаті Оксани. Лише з-поза дверей брикнуть її голос, що наспівує тихцем слова:

А я мамі признаюся,
Що з повстанцем кохаюся,
та гей...

Залишившись сам у кімнаті, молодий чоловік у темному одязі, з орлиним носом, закриває на хвилину обличчя

рукою. Але він уже підняв знову голову, його рука вповзає за пазуху темної маринарки, і ціла постава набирає виразу настороженої чуйности. Як у ловецького собаки, що за хвилину має стрибнути до горла дичини. Хто увійде до кімнати — друг чи ворог?

Чуйна постава м'якне, м'язи розвільнюються, рука вповзає з-за пазухи, де стискала тверду колодку пістоля, коли Орест чує спокійний голос, що розмовляє з кимсь у коридорі.

Першою появляється на порозі Оксана. Тепер, коли на поріг падає світло засвіченої Орестом другої лампи коло фотеля, видно виразно її постать спортсменки, з довгими ногами, повними стегнами та високими грудьми. „Майбутня мати моїх дітей”, — промерехтіла у мозку Ореста думка і зараз же покинула його, гнана другою: „Чи доведеться?...”

Одягнений у темний плащ, в чоботах, з завиненою шаликом шиєю, входить за Оксаною чоловік. Обличчя його веснянкувате, чуприна мідяна, коротка. Він вищий від Оксани на голову, вищий і від Ореста.

— Перевірено! — каже Оксана офіційним тоном. — Це той, на кого чекаємо... Тобто, на кого чекаєте ви, друже Бистрий!

Орест підходить до вимикача лампи біля фотеля, і знову лише сонне світло лампи під абажуром бореться з тьмою, що напливає з кутів. Потім Орест звертається до прибулого:

— Вітайте, друже! Чекали на вас.

Захриплий голос відповідає:

— Вітайте й ви! Не легко проскочити. Знаєте, шляхи забиті німаками, на залізниці чіпають на кожному кроці, жандармів повні станції і перехрестя, ще й своя голота кусає. Ледве добився.

— Та-ак! — Орест обережно міряє слова. — Ви знаєте, чого вас викликали. Я маю вас лише сконтактувати, але все таки, я хотів би...

Новоприбулий мовчки скидає очима на Оксану. Дівчина підхоплює цей знак і озивається:

— Нічого... друзі, — притиску в її тоні не можна не зауважити. — Я й так маю дещо приготувати для... нашого пиру.

Високий спокійно, звичним оком людини, що мусить полягати на своїх спостереженнях, мовчки дивиться вслід дівчині. Коли за нею замикаються двері, він озивається:

— Вибачте — пиру? У вас родинне свято?

Орест відчуває іронію, але чисто пояснювальним тоном каже:

— Угм. Пиру. Справа в тому, друже, що вас мають звідсіля провести до обласного провідника, чи ще далі. Хто має це зробити — не знаю. Щоб замаскувати цілу аферу, ми отримали доручення зробити, сказати б, товариське зібрання. О дев'ятій — маємо ще багато часу — прийде хтось і заведе вас куди треба. Так що не дивуйтесь — прийде ще пару осіб, кілька пань, буде патефон, чарка, може й в карти заграємо, а в міжчасі ми своє діло поладимо.

— Дозволите закурити? — рудий, не чекаючи дозволу, витягає коробку з дешевими цигарками й закурює. Це — перша познака, що він почуває себе менше насторожено. Шукаючи очима попельнички, він відзивається, і тепер уже в його високому голосі не чути хрипlosti і сухости:

— Та я не проти. Можна й випити. А в карти я навіть з охотою. А так набоці — знаєте, між нами, друже, — на якого біса всі ці церегелі: посланці, квартири, „хата” одна друга, один одному передає... Чи не простіше було б сказати: слухай ти, Сяху чи друже Бурун, махай до такого то міста, на таку то вулицю, знайди там такого то гостя, скажи йому це чи те, зроби те, що кажуть, і махай знову у мишачу діру, щоб не впасти в руки... Так воно по-моєму...

В голосі Ореста виразно чути посмішку:

— Ви зі Львова, друже, правда?

Той розпружується вже зовсім:

— Правду сказавши, я з Куликова! Але яка різниця? Ну, та хай буде по-їхньому, по-суперконспіративному, як каже „гора”, чекаймо на того зв’язкового, хоч по-моєму то все до бані!.. О котрій годині, кажете?

— Точно о дев’ятій. Цей гість має прийти і спитати: „Чи хто з панів їде до Білогорщі?” На відповідь: „ні, їде до Бібрки”, він скаже: „не туди дорога”, а тоді на ствердження буде: „ось як!”

Розмова переходить на звичайний, товариський тон. І тоді чути шарудіння ключа у входових дверях, і на порозі з’являється голова кільканадцятирічного юнака. Під чуприною видно ясні очі, а в чуприні — білі лапаті сніжинки, які швидко тануть у теплі кімнати. Юнак у довгому, сірому спортовому плащі.

— Добрий вечір, пане Орку! — юнак дзвінким голо-сом вітає Ореста і по хвилині, коли його очі при звичаю-ються до світла і натрапляють на постать чужого, додає ввічливо: — Добрий вечір, прошу пана. Я називаюся Курганський. Ігор Курганський.

— Це мій майбутній свояк... Брат панни Оксани, пане... — Орест зупиняється на слові.

— О, моє прізвище Мариняк. Євстахій Мариняк. Як хочете — Сяхо, — гість повертає свою атлетичну постать до юнака і потискає його витягнену руку. — Що це ви несете, молодий колего?

Ігор Курганський обома руками вносить в круг світ-ла пакунок.

— Це патефон. Оксана, моя сестра, просила позичити у тих, з сусідньої кам’яниці. Вони якраз сьогодні не мають нікого в себе. „Вихідний день”, як казали в десятиріччі, за советів.

— Ну, то ти мав щастя! — Орест поклепав юнака по плечі. — У тих з тамтої кам’яниці, — звертається він то-ном пояснення до гостя, — у них забава чи не кожного дня.

Ігор ставить патефон на столику коло фотеля, ски-

дає свій сірий плащ і вішає його на вішаку у другому куті. Потім обертається до Ореста:

— А там у них пан редактор. Казав, що має зайти й до нас.

— Редактор? — погляд Мариняка спиняється на Оресті. — Що за редактор?

— О, наш редактор Волянський! Пане, цей має голову! Що цей чоловік може витрубіти, знаєте...

— Волянський, — новоприбулий потирає чоло рукою, — гм, щось чув таке... Ну, нічого, хе-хе-х, поспробуємось. Сяхо Мариняк теж контингентівки за комір не виливає. Але може б — вибачте за нахабність, панове — може б ви мені дали десь помитись трохи... чоловік, знаєте, з до-роги...

— Справді, ми теж господарі! — заклопотано підхоплює Орест. — І здійміть же нарешті плащ. Ігоре, помози... А потім візьми цього пана, заведи до лазнички. Теплої води, мабуть, нема, з вугіллям слабо...

— Ви здалека, пане... Сяху, прошу пана? — поправляється Ігор.

— Хе-хе-хе... — рудий кладе юнакові руку на плече. — Чи я здалека? Знаєш, так, поправді, я з „домків колевих“, але тепер їду окружною дорогою, хе-хе...

„Ще один, — думає Орест, спершися руками на стіл, коли затихають кроки Ігоря і новоприбулого у довгому старосвітському коридорі. — Ще один „друг“. Він не каже і я не кажу. А може й він не знає ще? Може не знає, що його викликали на те, щоб він убив гавштурмфюрера Годе, референта українських справ у львівському Гестапо? „Гора“ покликала когось з-поза області, бо своїх уже тут добре знають. Завтра в цій порі рубне він серію з автомата в сіру уніформу, що криє товсте пузо гестапівця, кров ще раз сполоще каміння міста. Завтра може й він, цей рудий, також не житиме... А я знаю його звідкілясь.. Велика юрба людей, могутне ревище, море голів, якась площа — звідкіля я пам'ятаю це веснянкувате обличчя й цю коротку чуприну? — намагається пригадати Орест, але

думки його вриває черговий дзвінок. Через кімнату пробігає підв'язана хвартушком Оксана, махає Орестові рукою, мовляв, нічого, я це теж полагоджу... Продудніли її легкі кроки спортсменки, підпори Студентського Клубу...

Ця друга жінка, що входить у кімнату, могла б служити як контраст до чорноволосої Оксани. У ній немає й сліду жіночої ніжності. Обличчя майже аскетичне, з-під чорного берета звисає темномідяний кучер, з-під плаща, трохи завеликого на її худорляву постать, видно чоловічі чоботи, найбільш модне взуття жінок у цьому часі погоні за тривкістю і солідністю, а тонкі губи не розхиляються навіть тоді, коли вона відзивається замість привітання:

— Що за історія, пане Гладій? Ігор повідомив мене ранком у школі, що ви просите мене знову на якесь прийняття в Оксани? Що це таке? Ви з цих прийнять не виходите: довкруги біда, голод, а ви бенкетуєте. Добрий вечір! — спиняється вона перед Орестом.

— Ви, як завжди, учительським тоном, пані професор! Руто, Руто, коли ви перестанете повчати нас, темних людей. Будьте трохи такі, як ми. Як там у школі, як література Ігоря?

Оксана, обнявши вчительку свого брата, Руту Гайдай, намагається пом'якшити своєю ніжністю гострість її закидів.

— Вибачте. Оресте, допоможи Руті роздягнутись. Рута до господарських справ незвична, а в мене ще багато роботи. Зараз десь редактора наднесе, а тета Катря десь забарилась, а вже майже шоста. Господи, що роботи! Самі канапки... А ще та курка!

Поки Оксана стоїть на порозі, Рута, якій Орест помагає зняти плащ, якимось м'якне і тратить свою шорсткість. Вона навіть жартівливо притуляється до нареченого Оксани, яка з посмішкою кидає: „О, Руто, я не повинна вас лишати самих...”

Та коли пролунали вже кроки Оксани в коридорі і скрипнули кухонні двері, Рута Гайдай випростується і відступає від Ореста, що також уже став біля стола, да-

леко від Руги. З вузьких уст жінки падає лише одно слово:

— Прибув?

— Угм. Ну, і що?

— Власне, що нічого. Відкликано. Треба подвоїти обережність, — каже Руга. Це знову та худорлява жінка, що зняла вже берет, і тепер виразно видно її мідяне, зле зачісане волосся, що спадає на чоло і шию. На ній вовняний светер, з-під якого ледве вирисовуються груди, і сіра спідниця, що спадає над вузькими стегнами на високі чоботи, „офіцерки”. Вона продовжує короткими, рваними фразами:

— Мабуть, якась всипа. Після останнього випадку на Перацького, німці знову вивісили червону плахту з сотнею прізвищ закладників, які мають бути розстріляні, якщо хтось із їхніх згине. Між закладниками поляки і наші. І між ними, — щось наче лють бринить у голосі худорлявої жінки, — Максим, командир однієї з груп. Попався в останній облаві, на вулиці. Випадково. Німці й не знають, хто у них в руках. Розумієте, яка ситуація?

П'ястуки Ореста Гладія — ні, друга Бистрого — ступаються й розтулюються, позначаючи напруження.

— До чорта! Розумію. Значить, вистачить одного дурного пострілу, щоб покотилась сотня голів і між ними — голова Максима.

— Так. У міжчасі до втечі Максима все вже приготоване: „чорні” — ті з гільфсполіцай, що переводитимуть його до тюрми на Лонцького, дістали вже свою пайку, командир вахи, обершарфюрер Треске, також дістав п'ятдесят тисяч марок, „хата” підготована. Одне лише: ніякого пострілу, поки Максим не буде в безпеці. Акція відкладена. А тепер... цей чоловік, що прийшов зробити діло... він міг би зразу від'їхати, але „гора” хоче все таки з ним говорити. Знаєте його?

— Та звідки? — тре чоло Орест. — Хоч звідкись і знаю, але звідки?.. Прийшов, подав кличку. Оксана перевірила і — все.

— Гм! — Рута заминається, але потім її тон знову стає рішучий. — До того всього є вісті, що хтось силпе. — Вона перериває на хвилинку — Всі нитки ведуть до вашого звена...

Вираз Орестового обличчя твердне.

— Вибачте, подруго, — каже спокійно, — але це...

— Я знаю, Бистрий. Хіба б я вам казала, якби хтось міг мати будь-яку підозру на вас? Просто — ті з СБ просили передати вам це. Не кажу, що з вашого звена, але тут коло вас хтось крутиться. В кожному разі, розумієте тепер, чому наказали подвоїти обережність. Німцям надходить кінець, і вони шаліють. А з ними поплентачі, — додає по хвилині худорлява жінка.

Знову кроки з коридору. Рута сідає у крісло, а Орест схиляється до неї. Його рука робить розмашистий жест, наче підкреслюючи якийсь вислів. На порозі стає високий чоловік у чоботах, з рудою чуприною, а за ним видніє юнацьке обличчя. Ігор відзивається перший:

— О, пані професор! — тон примильности чути в його хлоп'ячому голосі. — Але ж задачу я добре написав, правда, прошу пані?

— Маєш цваєра, дорогий приятелю! Хіба так насвітлюють проблему позитивного героя в українській літературі? — Рута не піддається примильності свого учня. Але вже впадає в розмову Орест:

— Дозвольте познайомити вас: пан Євстахій Мариняк — пані Рута Гайдай, професор середньої школи, в якій цей симпатичний шибеник хоче навесні 1944 року здавати матуру...

Рута знову лише вчителька, худорлява вчителька, коли подає свою маленьку руку з довгими пальцями атлетичному чоловікові з рудою чуприною. Хвилину вона придивляється гостеві. Той без видимого зацікавлення сприймає ці оглядини. Він, мабуть, уже звик до того, що його розглядають від рудої голови аж до сильних, мускулистих ніг, що раз-у-раз перевіряють його особову виказку. Але його трохи заскочив запит худорлявої жінки:

— О, Мариняк, пан Мариняк!... Вибачте, чи я вас звідкись не знаю?

Мариняк приготований, мабуть, і на таке питання. Він трохи глумливо відповідає:

— Звідкись? Чому ні, прошу пані професор, я там часом також буваю....

— Ви жартун, — спокійно продовжує вчительським тоном жінка, — але все таки я десь вас бачила... Почекайте, ви спортовець, правда? Ви грали в футбол? Але не як Мариняк?

Орестова візія матеріялізується: „Так, правда, я знаю його — зелена мурава грища, тисячі людей, що оточили тісним кордоном поле, барвні сорочки змагунів, шалений біг якогось рудоволосого, гострий стріл, швидка, наче думка, робінзонада брамкаря, і вже м'яч тріпочеться у сітці, а могутній рев з грибун скандує вигук: Єеєє!..”

Мариняк, мабуть, не дуже вдоволений, що його пізнали, але він каже:

— О, як це є у тій забаві: „тепло — зимно”? Бо тепер власне — тепло. Навіть гаряче. Що значить „грав”? Я ще й тепер часом заграю, як трапиться м'яч. Останньо... — рудий стримується, як зловлений на чомусь, що він хотів би заховати для себе.

— То ви Бсявський, правда? — Рута незворушено веде далі свій допит. — Чекайте, то ви перед війною грали, здається, в „Погоні”?

— Грав! — коротка, неохоча відповідь.

— А потім у „Динамо” за большевиків, правда?

— А то яким чудом? — обурюється футболіст. — Та ж мене тут взагалі в той час не було!

Рута не звертає уваги на цей запит-відповідь. Її тон спокійний, і нема в ньому нічого, крім звичайної цікавості:

— А як німці прийшли, то я чула, що ви грали в „Остбані” у Кракові.

— Мій батько залізничник! — вибухає чоловік з рудою чуприною. — І не я один.. — голос його уривається, але відразу ж він опановує себе. — А втім, що це таке?

НКВД? У футбол вже не можна грати? А потім грав, прощу пані, в „Лемку” і... могила! Хватит?

Мариняк нервово витягає з коробки цигарку і, не звертаючи вже уваги на Руту, бере за лікоть Ореста і відводить його під гіпсову імітацію колони. Рута говорить уже до Ігоря, також переставши цікавитись предметом закінченої розмови.

— Слухайте, хто це ота баба, га? Друже! — питає Мариняк.

Тихої відповіді не чути. Її заглушає теплий сміх Руги, що пояснює своєму учневі:

— Як бачиш, дорогий приятелю, — Ігореві трохи кумедно, що вчителька називає його приятелем, — позитивного героя, героя на всі боки, трохи важко знайти як у житті, так і в літературі.

Годі сказати, що думає молодий Курганський, але тон його голосу дозволяє припускати, що думками він не дуже близький до літератури.

— Я не знаю, прощу пані, докладно, — Ігор стає на одне коліно, щоб вирівняти різницю висот між собою і вчителькою, що сидить у фотелі, — я не знаю, як дивляться на цю справу наші літературознавці, але мені здається...

— Що тобі здається? — питає, посміхаючись, пані Гайдай, і в цій хвилині вона майже гарна. „Вона так рідко всміхається, — думає її учень, — і мені здається, що я знаю чому”. Але голосно каже:

— Мені здається, що я... себто, радше ми... будемо розв'язувати проблему героя... знають пані... — Ігор зупиняється, щоб не сказати забагато, і в голові його блискає думка: — „Щоб я міг... а радше, щоб я знав... як то сказати... а не...”

Несподівано м'яко відзивається завжди сухий голос пані професорки:

— Я знаю, малий! — Це звучить трохи комічно, коли взяти до уваги різницю росту між нею і Ігорем. Але хлопцеві не до сміху. Рука пані Гайдай підноситься до його голови і гладить розбурхану чуприну. „Чи це правда, що

учні звичайно закохуються в своїх учительках?” — думає Ігор і з-під спущених повік поглядає на Руту, але бачить лише шорсткий светер і під ним невеликі груди.

— Я знаю, Ігоре. Я знаю, що ти хочеш сказати, і думаєш, що тобі не можна. Ти думаєш, що сьогодні живуть інші герої, ніж ті, про яких писав Кащенко, і що ти... хотів би, може, дещо більше сказати, але тобі не можна, правда?

Ігор підводить голову і його зір натрапляє на зелені очі. Це очі не вчительки, пані Гайдай, опукунки його класи — це очі дівчини, такі самі, як у його товаришки Ірки, яку забрало Гестапо минулого тижня зі школи... Ірки, що мала теж такі малі груди і милі очі, в які цілував він її на рандці ще минулої неділі у порожньому, осінньому парку... Ігор дивиться на Руту Гайдай і поволі відповідає:

— Так, знаєш... знають пані, є стільки різних справ, але тільки одна...

Учителька встає і знімає руку з голови юнака. З голосу її зникає м'якість. Наче останній її проблиск, звучать ще слова:

— А про справу говори не з ким можна, а з ким треба. Так, малий?

„Що вона каже?” — думає Ігор, але не має часу ту думку скінчити.

З брязкотом і дзеленькотом вбігає Оксана, тримаючи на двох підносах тарілки та склянки. Ставить принесене на горіховому креденсі, що підпирає темночервону стіну, і застеляє скатертю стіл під лампою з зеленим абажуром.

— Ну, тепер уже готуйтеся, мої гості! Зараз прийде радник, пані Катрі також ледвищо не видно з бюро. Великої потіхи не матимете з неї при чарці, але все таки... Тільки — де цей редактор дівся, до біди, з обіцяною пляшкою? Невже ж навіть він не може дістати горілки? Дідусю! — гукає Оксана, перейнята ролею господині. Вона хоче бути перейнята цією ролею, і якби хтось пильно спо-

стерігав, побачив би, що занадто жваво займається господарськими справами. — Дідусю! — ще раз гукає вона.

З темряви коридору чути суше, немовби офіційне „гм, гм”, і двері відкриваються.

— Музей, бігме, музей! — півголосом відзивається насторожений Сяхо Мариняк, коли черговий учасник зібрання виходить із сутінку в круг світла під лампою.

— Скільки разів, — несподівано високим тоном говорить названий дідусем, — скільки разів, дорога Ксанко, я просив тебе не називати мене дідусем.

Але годі називати інакше радника Курганського. Як же назвеш людину із штивним білим комірцем, продовженням якого є така сама біла чуприна, коротко підстрижена, з рівним проділом. На його лівому оці блищить монокль на чорному шнурку, через обличчя, пересічене близною, тягнуться дві довгі борозни. Шнурок монокля зникає в кишені чорного сурдута, який покриває чорні пасковаті штани, що закінчуються лякованими черевиками з гумами у халявках. Старий пан підпирається паличкою із срібною ручкою, начебто це була рукоять парадної шаблі.

— Бачу, — продовжує радник Курганський, — що на тебе теж уже вплинуло оте, що юберменші послали мене до хати правнуків колисати. А тих правнуків, — зауважує він терпким тоном догани, — чогось ще не видно...

Старий пан побачив уже гостей — Руту Гайдай і Мариняка, але, щойно підійшовши ближче до столу, зауважує їх офіційно. — Добрий вечір, пані професор, — схиляє сиву чуприну. — Але цього пана я не знаю. Оксанко, — звертається він до внуки, — рекомендуй мене.

— Вибачте! — Оксана приймає сцену входу радника Курганського, як щось, що належить до програми вечора. — Це — представник давніх, добрих часів, бувший ц. к. гофрат Ієронім Курганський... наш дідусь, — додає непокірна Оксана.

— Курганський, — повторює старий пан, привітав-

шись з Рутою і потискаючи руку Мариняка. Ореста вітає він піднесенням руки до чола, це ж щоденний гість, наречений онуки. Однак, в жесті його нема ні тепла, ні ентузіазму.

— Бувший, — іронічно підкреслює старий пан, — навіть не колишній, а бувший. Надійшов час, що й мені довелося стати „бувшим”. Всяко вже бувало, але до ролі „бувшого” я ще таки не при звичаївся.

Орест відводить Мариняка набік. „Ще пальне щось цей футболіст, треба його поінформувати”, — думає.

— Бачите, — схиляється він до рудого, — радника не прийняли німці до Дивізії. Захотілося старому пригадати собі давні роки, і він попер до Дивізії, знаєте, до СС'ів... Але не витримав німецьких вимог.

Можна було б сподіватися, що старий пан не дочує цих слів. Але хто знає, коли старі чують, а коли вдають, що не чують? На цей раз якраз дочув. А може шепіт не був такий уже дуже тихий? Монокль спадає з-під брови дідуся і, підкинений вправним рухом, злітає знову на своє місце. Ого, крутить головою Ігор Курганський, зараз буде!

— Хто не витримав?! — нервово стукає паличка об підлогу. — Помиляєтесь, молодий чоловіче, — звертається старий пан до Ореста, що ніяково поглядає на Оксану. — Я витримав, і витримав би й більше, як витримав уже дві війни, три армії, чотири рани ось тут, — стукає він себе паличкою в кістляві груди, — як витримав понад шість десятків років. Але, — голос його заломлюється, і Орест думає, що справді не треба було всього того говорити Маринякові. — Розумієте, молоді люди? Мене, оберляйтенанта австрійської армії, мене, поручника Галицької Армії, мене, старшину Української Держави, вдарив у душу брудний чобіт есесівського шарфюрера!

Рута спустила голову. „Навіщо Орест починав цю історію? — крутить головою вчителька. — Пощо було порушувати цю справу? Хай собі там старий мріє. Вже кінець?”

Але старий ще не думає кінчати.

— Я непридатний! — старечий голос знову набирає

сили давньої молодости. — Непридатний іти разом з моїми хлопцями, з онуками моїх селян з Чорнодолу? А кого вони кликали в дев'ятсот вісімнадцятому, прошу? Я не придамся вже нікому, так ви думаете, молодий чоловіче, що історію України починаєте від себе, прошу? Побачимо ще, чи не придамся...

Скрегіт ключа, що відмикає замок у коридорі, стає наче визволенням з важкої ситуації. Всі погляди звертаються на малу жінку в чорному, яка жмурить очі, ввійшовши в освітлену кімнату. Пані Катря має гладко зачісане, з проділом посередині, темне волосся, сивіюче на скронях, і, коли Ігор помагає її зняти плащ, на її чорній суконці виблискує блакитно-жовтий емальований хрестик — відзнака УГА. Пані Катря повільно затирає руки, наче збирається виголосити якусь заввагу щодо контрасту поганой погоди із затишною атмосферою кімнати, коли прямо в неї вдаряють тремтливі слова радника, який навіть не чекає щоб товаришка його молодих років привіталася з присутніми:

— Катре, Катре, скажи їм, скажи цим людям, які починають історію України від себе, де ми були тоді, у вісімнадцятому, коли вони ще...

Пані Катря, мабуть, призвичаєна до вибухів старого Курганського. Вона швидким поглядом сірих очей оббігає цілу кімнату, зауважує збентежену Оксану, Ореста, що ніяково підпирає стіну, незнайомого рудого велетня, Ігоря, обличчя Рути Гайдай... Звичним тоном тієї, що втихомирює домашні бурі, звертається вона до старого пана:

— Зараз, зараз, раднику! Зараз скажу, де ми були, тільки дозвольте спершу познайомитися з вашими, — Катря виразно підкреслює, — вашими гостями.

Привітання триває коротко, радник стукає нервово паличкою, мабуть, не почувши або не зрозумівши завваги Катрі щодо „ваших” гостей.

— Питаєте, де ми були, раднику, у вісімнадцятому? — усміх пані Катрі лагідний, як лагідно затирає вона почервонілі від холоду руки. — Я не думаю, щоб ми були де-

інде, ніж ці молоді пані й панове тепер. Заспокойся, пане Курганський. Нічого не змінилось за ці роки.

Ієронім Курганський заспокоюється. Може, щойно тепер прийняв він до відома заввагу про те, що молоді люди — це також його гості, може голос, усміх і спокійне затирання рук мають якийсь вплив на його нерви. Він сідає у фотелі і не відкидає руки Оксани, яка свій погляд втримує на Оресті. Він уже набирає свого звичайного вигляду, і монокль твердо держиться під його бровою.

— Панство, чули новину? — пані Катря не уважає своєї ролі закінченою.

Але напруження дідуся переходить тепер на його онуку. Голос Оксани має в собі нотки гістерії, коли вона звертається до пані Катрі:

— Новину, новину! Не хочу чути ніяких новин!

— Що за біда! — снується у втомленій голові Маринька. — Куди я попав? Дім божевільних, чи яка холера! Казав оцей, що буде чарка і музика, а тут маєш!.. Гарна музика, шляк би їх трафив! Гранда за грандою! Спершу та худа, потім цей старий дід, а тепер ще ця краля... А мені треба спокою, спокою... Завтра ж...

Оксана благальним жестом простягає руку до пані Катрі:

— Я не хочу ніяких новин! Певно, знову когось розстріляли або повісили, хтось згинув, я вже знаю ці новини, тето Катре. Ми тут хочемо трохи забути про новини, хочемо... — вривається під поглядом Ореста благальний голос.

— Не нервуйся, доню! — пані Катря пригладжує руками своє волосся, розділене рівно посередині. — Не одна ти все це переживаєш. Є й такі, що вдруге і втретє. Правда, раднику? Ви, молоде покоління, нарешті, теж повинні навчитись втримувати нерви. А може це родинне... з твоїм дідусем... — пані Катря майже непомітно звертає голову до Ореста. — А щодо новин... то їх якраз у нас нагнали на плиті: сто закладників буде розстріляно, якщо станеться

якийсь атентат чи саботажний акт... Мало їм ще того всього?

„Мушу замкнути губу на колодку!” — вдаряє в мозок Мариняка, який тепер знову стає Буруном. Але він чує свій власний голос, сухий якийсь і дерев'яний:

— Кому? Кому, прошу пані „ім”?

— А як ви думаєте, молодий чоловіче? — втінає мала жінка в чорному.

Але вже й Ігор підходить ближче:

— Ви сказали „у нас”, тето Катрю. Ви ж працюєте в бюрі. Що це значить „у нас”?

Худорлява дівчина в светері теж підійшла до старшої пані, оточеної вже вінцем голів: рудий атлет, Ігор, Оксана. Лише дідусь сидить непорушно в своєму фотелі, а в другому кінці кімнати Орест стоїть біля гіпсової колони. Що вони?..

— Не хвилюйтесь, — тверді нотки бринять у голосі пані Катрі. — Не хвилюйтесь. У нас, це значить в губернаторстві, у відділі пропаганди, де я працюю, ви ж це знаєте. А сьогодні мене відрядили награти на плиту це повідомлення. Я часом отримую такі доручення...

— Ах, то це тому... — в голосі Руті чути щось ніби відразу, — тому знаю ваш голос: ви є тією особою, яка українською мовою передає урядові накази та оті повідомлення про розстріли... Це ваш голос чути по всіх гучномовцях! Це ви...

Пані Катря затискає висохлі губи:

— Ще раз кажу, не хвилюйтесь, молода пані. Ви вчителька, правда? Ваша гімназія теж підлягає відділові пропаганди, що? Чи якомусь іншому? Бачите, є багато речей, яких немає у підручниках літератури, навіть української, а які мусить хтось робити. Колись довідається...

Рута вже не слухає. Вінок облич навколо тети Катрі розступається, пропускаючи чорну пані. Рута підходить повільно до Ореста. Невиразно звучить її запит, так само тихо відповідає Орест.

„Не буде кінця сьогодні авантюрам, — думає Бурун.

— Шляк мене трафить, якщо вони не перестануть. Котра це година? Щойно сьома. До чорта, я мушу йти спати, спати! Завтра маю зробити щось важливе, бо інакше не витягали б мене з моєї діри. А тут весь час дурака валяють. О, якби вже та дев'ята година!

Оксана порається коло канапок, яких ніхто не бере, Ігор підсувається ближче до коридору, ніби збирається втекти, Орест з Рутою щось притишено говорять, дідусь чи не спить уже в своєму фотелі...

— Дррр! — наче удар батога, вдаряє в тишу голос дзвінка. Оксана покидає свої канапки, і вже чути, як вітається вона з кимсь у коридорі. Другий голос, приглушений напівзакритими дверима, жваво відповідає. Потім двері розкриваються, і показується спершу Оксана, а за нею середнього росту чоловік, який жестом матадора розставляє руки у привітальному русі.

„Ще цього бракувало! — крутить головою Сяхо Мариняк. — Та ж я знаю цього гостя! Та ж це той редактор, якому я винен „гураля” з покера в Кракові ще з-перед двох років! Та ж він мене з пункту пізнає... А то конспіратори, колька на них! Куди ж вони мене запхали?”

Редактор Волянський випинає груди і похиляється у глибокому поклоні. Його бистрі очі одним поглядом охоплюють усе товариство і прибирають привітний вираз. Він високо підносить голову, так що кожний може подивляти його клясичний профіль, контрастом до якого є його підстрижене на їжака волосся і великі рогові окуляри. Дворядовий жакет видніє з-під його широкого плаща.

— Прошу пань і панів! — грудний голос Волянського модуляється, наллятий сальоновою ввічливістю. — Наша дорога, молода й симпатична господиня представляє вам мене, запізнену душу товариства: я — редактор Аґатон Волянський, журналістичне псевдо Семен Грушка, потішитель усіх самітних і спрагнених сердець, козак-характерник, що витримує всі режими. Voilà!*) — і він

*) (фр.) Ось як!

тим самим жестом матадора передає витягнену з кишені пляшку Оксани.

Радник підвівся з фотеля і підійшов своїм розміреним кроком до Волянського:

— Кажіть, кажіть, редакторцю, новини! Ви ж наша преса, наше око і вухо, кажіть, що чувати?

— Зараз, зараз, хай розглянуся й привітаюсь, дорогий пане раднику, — шанобливо продовжує новоприбулий. — Дозвольте глянути оком щирим на чесний симпозіон. („Холера! — коментує в думці Мариняк. — Все ті самі буйди ріже, чортів син! Зараз запитає за того „гурала” — такий не забуде, ні”). — Дозвольте розкланятися за всіма правилами, подиктованими тінями забутих предків. Отже, — уклін спрямовується до найближчої Рути, — слава нашій педагогії, дорогій амазоні! Палкий привіт! — Від неї поклін редактора вбік Катрі: — Дорогий бойовниці попередньої, завжди ще активної генерації характеристичне старорежимне привітання! Пану радникові, — редактор випростується майже по-військовому, — як завжди повному неперевершеної енергії, *melde mich gehorsamst zur stelle!**) — і без ніякої затримки новий, стриманий поклін убік Ореста: — Для патентованого і перманентного героя нинішнього покоління грімке „слава!” Кому ще? — додає з іронією Волянський і зараз же його погляд спиняється на Сяхові: — Незнайомому... ааа — неправда, добре знайомому недавньому звіддареві спортивного фірмаменту клясичне: в здоровому тілі — здорова душа! — і тихше: — „Гуралю, чи ці не жаль?”

— Сервус, козаче! — вітає вже Ігоря коротким кивком голови редактор і звертається до Оксани: — Без огляду на неофіційне привітання в темряві коридору — вибачте, Оресте — не згідно з загальноприйнятими звичаями, але згідно з засадою „десерт на кінці” — нашій чарівній господині: мій найнижчий поклін і уціловання ручок!

Всі вислухують мовчки довгу привітальну тираду.

*) Голошуся слухняно на приказ.

„Міг би він уже перестати робити з себе дурня, — кривиться Рута, — і так знаємо, який він є. Не мали кого запросити на цю нагоду, та й запросили саме такого, як цей писака. Бистрий робить помилки...”

Катря, мабуть, щиро врадувана театральним виступом Волянського, бо атмосферу цей гість прочистив, що й казати. Щира похвала чутна в її тоні:

— Таки як редактор зробить „антре”, то нікому з ним міряться. Але тепер кажіть вже поправді, що чувати?

— Ви мене питаєте? — Волянський щиро зачудований. — Якраз ви, пані Катре? Та ж ми дістаємо до редакції лише те, що перейшло через чистилище вашої пропаганди.

— Я не питаю про пропаганду, — усміхається Катря, — я цікавлюсь справжніми вістками.

— О, пані, — кривиться Волянський, — не питайте! Ви ж знаєте, що правда лише одна: „Röder müssen rollen für den Sieg!”*) Навіть, — Волянський нахилиється до Катрі, — якщо вони часом і крутяться Richtung Heimat...**)

Оксана бере зі стола піднос, на якому стоять наповнені зеленкуватою рідиною чарки, і подає гостям:

— Дорогі гості! Не забувайте, що ми зійшлися сюди не для поважних розмов, а тільки пото...

— Щоб випити кілька чарок, забути за погані часи і вдарити лихом об землю, правда, моя прекрасна? Тож, до діла! — підхоплює Волянський, посуваючись своїм матадорським кроком до господині і по дорозі моргаючи до Мариняка.

Всі мають уже в руках чарки налиті збереженою, ще советською „зубровкою”. Навіть Ігор, який узяв чарку після того, як дозволила йому кивком голови старша сестра. Він уникає погляду Руті, спускаючи вниз голову, коли мусить протиснутись коло своєї вчительки, сягаючи по чарку.

— За здоров’я гарних пань! — вигукує Волянський. — Ні, ні, не приймаю ніяких протестів!

*) Колеса, мусять крутитися для перемоги.

**) В напрямі батьківщини.

Бряжчать чарки, ставлені на піднос. Випитий алкоголь розливається по тілі гарячим струмком і зрушує настрій.

— А другу чарку, — виривається Мариняк, — за здоров'я... — він схиляє голову до радника, який стоїть штивно, тримаючи в руках неторкнену ще першу чарку. Легенька посмішка перелетіла через поморщене обличчя. Курганський киває головою, немов висловлюючи своє признание гостеві, але одночасно робить паличкою заперечливий жест.

— Дякую, дякую, пане... — говорить він так, що не можна зразу зрозуміти, чи він намагається пригадати прізвище, чи має щось інше на думці. Старий Курганський ще більше уштивнило свою поставу. — Знаєте, в тих давніх, передісторичних часах пили завжди чарку за присутніх, часом навіть першу, ще перед чаркою за здоров'я дам, — додає він і щось, наче іронія, бринить у старечому голосі. — Тож випиймо за тих, що цей зимовий вечір проводять на шляху, за тих, що цієї ночі мають сповнити важке завдання, за тих, що мусять дійти до місця свого призначення!..

Тиша в старосвітській кімнаті стає така, що з вулиці виразно чути відгомін важких підкованих чобіт. Присмерк залягає по кутах кімнати, а очі присутніх бачать перед собою образи і простори — кожний свої образи і простори...

Наче скрегіт ножа по порцеляні, вривається в тишу афектований голос Волянського:

— ...Словом, випиймо за вояків Великонімеччини і союзників, за всіх тих, що борються сьогодні на фронтах проти плютокра...

— Словом, — сухий голос радника не допускає спротиву, — за тих, кого я згадав. Хай ніч їм сприяє!

Радник підносить свою чарку на висоту горішнього гудзика сірої камізолі, хвилину стоїть нерухомо, потім одним ковтком її випиває.

„Що за стариган! — наслідує рух Курганського Мариняк. — Чорт його знає, що він має на думці, але мені

здається, що він таки випив за мене. Дай Боже, здоров'я!" — додає в думці, і рука його здригається, коли він опановує охоту кинути чаркою, щоб розбризкалась на сто шматків.

— Досить з тебе, Ігоре! — чує молодий Курганський голос сестри і відчуває, як випитий алкоголь починає грати в крові. — Вечір ще не скінчився. Досить, не пий уже!

Рута невдоволена з себе. Правда, не треба відрізнятися від інших, треба й собі випити, коли п'ють, але хіба не можна було цієї справи полагодити без випивок? Ні, справді, Бистрий робить помилки...

Орест не має гумору. Дві раз-по-раз випиті чарки не змінили ще його настрою. Ах, якби вже цей вечір скінчився — якесь це все таке дурне сьогодні! Коли прийде та дев'ята година? Не треба було скликати їх усіх... Як він має сказати, той зв'язковий? Ага, „хто з панів їде..."

Пані Катря випила з приємністю. В її ушах ще звучить її власний голос, яким вона відчитувала в студії Аб-тайлунг Пропаганда оповіщення в справі розстрілу закладників. Ще не дійшла до дому, коли почула свій власний голос, посилений голосником: „...будуть розстріляні: Роман Варенуха 44 років, Станіслава Наперковська 36 років, Модест Ігнатович 19 років, Єжи Пшиглодський 25 років..."

— Пся служба! — буркнув крізь зуби механік Петшицький, коли вона, замкнена разом з ним за скляною шибобою студії, закінчила довгий реєстр. — Або, як то пані муві, пані Катажино: собача...

Оксана наче відродилась. Десь зник насторожений настрій. Як це добре, що редактор приніс горілку! Оксана не любить алкоголью, з огидою ковтає терпке пиво, але воно дає забуття. Ах, якби так заспівати, так заспівати! Чому ж ніхто не співає, крутиться у голові дівчини, і в цій хвилині її слух схоплює милий, десь ніби здалека, голос:

— Чи не думаєте, — пані Катря, здається, також уже

підохотилася, — що як на товариське зібрання, то ми таки трохи затихо поводимося? Ксеню, Ксенько, дитино, заспівай щось, знаєш, таке...

І радник, постукуючи паличкою об підлогу:

— Так, Ксеню, ось, наприклад, оцю: „Як з Бережааан до кааадри...” — старий голос заскрипів, і скрип завис у повітрі. — Або цієї: „А соооловейко тьохкав, все тьох і тьох, і тьоох!...”

Оксана спирається на піаніно, над яким видно понуре обличчя Ореста.

— Дідусю, дідусю, старенький мій дідусю, — її губи промовляють це так пестливо, що старий пан не може вже гніватись за це слово. — Тепер, дідусю, солов'ї вже іншої співають. Не „тьох”. Але можна й про солов'я...

І вже звучить низький грудний альт. „Як же ж вона, ця чорноока, могла б співати, як не альтом?” — киває головою Мариняк і прилучується стиха до пісні, яку в затінені кути кімнати кидає дівочий голос:

— ...Виклич мені дівча з хати, та гей!

Вже й Рута долучує своє слабке сопрано до дуету, а там навіть і Орестів бас:

— ...бо я маю щось спитати...

— Чи не била стара мати, та гей..., — усміхається пані Катря. — „Ні, таки пісні завжди однакові, — думає вона і зникає потихеньку в дверях, що ведуть у кухню. — Хай співають, добре, що забуття приходить”...

Ігор засів до піаніно. Здивовано дивиться сестра: він же ніколи не грав цієї пісні. Але хлопець має слух, думає Оксана, коли Ігор починає чергову строфу:

— А я мамі признаюся...

— ...що з повстанцем кохаюся, та гей, — вриваються густі голоси Мариняка й Ореста, який уже всміхнувся на решті.

Змовкла пісня, але новий удар по клявішах, і вже молодечий голос Ігоря затягує розмашисто:

— А хто мені правду скаже...

Здивовано підходить Рута Гайдай до свого учня і кла-

де йому руку на плече. Ігор не оглядається, але пестливим рухом шиї приймає дотик Рутиної руки.

— ...Як повстанець в бою поляже, та гей!..

Волянський не співає. Він не виглядає вже як матадор, його рука сягає по чергову чарку. Потім він наливає мовчазному радникові, що стоїть, дивлячись кудись поза піяніно.

Голоси замовкають. Радник хоче щось сказати, може похвалити пісню, завважити, що все таки не багато змінилось, що...

— А тепер, — заявляє Катря, нечутно появившись з-поза дверей, — тепер, дорогі гості, в заступстві нашої музикальної господині, прошу до столу! Оксана подбала про насолоду для ваших душ пісню про солов'я, а я анонсую вам іншу птицю, реальнішу: курку на столі!

Перший зривається редактор:

— Що? Як, прошу? Курка? Звідки ви взяли на п'ятому році війни, і то тотальної війни, автентичну, живу, курку? — здивування редактора правдиве і щире.

— Поперше, — пані Катря затирає руки, на цей раз, мабуть, із вдовolenня, — вона не жива, але спечена, а по-друге...

— Beziehungen, mein Liber, Beziehungen.*) Таки добре не втрачати контакту з селом Чорноділ, Львівської області... — радник подає руку Руті, схиляючись церемоніально.

У старосвітській приймальні розмірено цокає стінний годинник. Розкриваються на хвилину його дверцята, висувається зозуля, радісно стріпує крильцями раз-другий і мовчки, ніби засоромившись свого вибуху радості, зникає. Горить лише мала лямпка, що стоїть коло піяніна над фотелем. Орест гасить лямпку з абажуром і виходить останнім з кімнати.

Гамір людей, що були тут хвилину тому, ніби завис у повітрі, але вже з кутів наступає тиша. Матово лисніє

*) Знайомства, мій любий, знайомства.

полірована вогнетривка каса, виблискує на столі недопита чарка, чорніє великий фотель, рисується силует піяніна. Ангелики на псевдоколонах задивились у присмерк своїми невидючими очима. Тиша.

З відкритих дверей, що ведуть у їдальню, чути стукіт стільців, і брязкіт посуду. Доходять приглушені голоси: „смачного”, „на здоров'я”. Ось тепер редактор сказав, мабуть, якийсь дотеп, бо глухо перекочується відгомін сміху.

Потім і це затихає. В порожній кімнаті чути тільки монотонний гомін.

З освітленого прямокутника дверей висувається тінь...

„СИНИ МОЇ, ГАЙДАМАКИ”...

Не завжди був Агатон Волянський осередком уваги й душею товариства. Його молоді роки пройшли у передміських завулках Замарстинова, в бійках із сусідськими хлопцями, для яких уже саме ім'я Агатон було викликом. Батько — дрібний поштовий урядовець, старосвітська фігура в кавчуковому комірці, вічно обертаному „на другий бік” сурдугі, завжди запрацьований, втомлений і частогусто напідпитку, особливо першого числа кожного місяця, — не мав багато часу для своїх двох синів. Старший, Костик, чи, згідно з метрикою, Константин, не звертав уваги на молодшого брата. Хіба часом ніби пестливе „ти, мікресе зателепаний”, було виразом братерської добросердності для Агатона, званого, зрештою, згідно з місцевими звичаями, просто Тоньком.

Мати, німецька колоністка, померла, коли хлопці були ще малі, коли, після невдачі „руського місяця” у 1918 році, нова польська державність стала дійсністю для поштового офіціала Родіона Волянського.

На ділі, Костик і Тонько виховувались самі. Часом хтось із сусідського жіноцтва, милосердячись, докладав руки, „щоб хлопці були змиті”, але справді виростили вони на ласці Божій. Старий приймав їх існування за факт, але до цього фактичного стану не додавав багато. Лише врядлигоди, по відчитанні довгих вечірніх молитов, казав якимось дивно: „Гай, гай, великая сила руского народу!” і не до речі додавав: „Сини мої, гайдамаки...”

Хто були ці гайдамаки — довгий час не знали ні старший, ні молодший Волянські. Але вже перша зустріч з „гайдамацькою проблемою” вияснила її. Трапилось це після того, коли батько записав Костика до народної

школи імени Грінченка на Городецькій. Одного разу, коли Костик повертався додому в супроводі молодшого брата, який звичайно чекав на нього під школою, зробили їм польські хлопці „бойове хрещення”. І ось тоді впало важке: „гайдамацька ваша маць біла”.

Увечері Костик насмілився запитати батька:

— Тату, а хто це ті гайдамаки?

— Або що? — буркнув старий офіціял, тримаючи в руках „Діло”, яке він завжди, як прелюдію до вечірніх молитов, любив почитати.

— Ну, бо ті фраери з другої вулиці дали нам нині солідні бати, — відповів хлопець, а його молодший брат додав: — Костикові розфалатали ніс, а мені дали копняка і сказали „гайдамацька ваша маць біла...”

— Не була вона гайдамацька, німка вона була, царство їй небесне, — зідхнув побожно старий Волянський, розпинаючи комірець. — Але гайдамаками вже ви будете, хочете ви того чи ні. А хто то були гайдамаки, скаже вам учитель в школі. Брати ж у шкіру за гайдамаків будете, може, й усе своє життя...

Закінчивши молитву, старий знову згадав про „велику силу руского народу” та про „синів-гайдамаків” і поглянув крізь окуляри в сталевій оправі на хлопців, що спали, втулившись один в одного, на розкладаному „бамбетлі”. Мабуть, уперше проказав тоді ці слова старий Волянський із повним зрозумінням.

Все таки, не зважаючи на злидні, Волянський спромігся дати дітям освіту. Старший син, записаний, мабуть, із піетизму для померлої матері, до німецької гімназії, вчився добре, і була надія, що доб’ється кращих днів, ніж його батько. Молодший почав науку в польській державній гімназії, куди пропхав його батько як державний урядовець. Але син не зогрів там місця. Афера в четвертій класі, в якій важливим чинником була Агатонова нехить до математики, випадок на лекції рисунків і курення цигарок в гімназійному кльозеті були причиною викинення його з гімназії.

Агатон не мав занадто великого патріотичного наставлення; весь його український патріотизм випливав з того, що його часто побивали за „гайдамацьке походження” його товариші з гімназії. Все таки, коли раз на лекції рисунків старий вшехполяк професор Мальський загадав учням намалювати, що вони самі хочуть, Тонько Волянський намалював незвичайно яскравими жовтою і блакитною барвами щось на подобу незугарного тризуба.

— Що то ест? — суворо спитав Мальський, сподіваючись від учня якоїсь викрутливої відповіді. Але, замість того, негативний патріотизм Агатона підшепнув йому відповідь:

— То ест тризуб, трийзомб, еслі пан п'сор не ве.

Старому Волянському до повної емеритури бракувало лише півтора року, і він не вимагав від сина, щоб той перепросив учителя. А до того ще й син завзявся.

— Най мене шляк трафить, можуть мене тато закатрупити, але я того старого перніка не перепрошу! — заявив він з незвичайною рішучістю.

Старший син у той час здав уже матуру і працював у якійсь німецькій фірмі на Шлезьку. Про дальшу освіту він не дбав. В маленькому домику на передмісті Львова гостював дуже рідко, раз-двічі на рік. Патріотично-освітні труднощі молодшого сприймав короткою заввагою: „Дасть собі раду”, і вертався на свій Шлезьк.

І молодший давав таки собі раду. Прийняли його до української гімназії, так що він не втратив навіть року. Правда, і тут він не почував себе добре. Може, вплинуло на це його традиційно негативне наставлення до оточення, набуте у дитинстві без материнської любови, а може вплинув і той факт, що в гімназії не прийняли його як національного героя. Як був чужим Агатон Волянський у польському середовищі, так і залишився чужим в українському, надхненому духом підпільних звен юнацтва ОУН. А вже остаточну перегороду між собою і товаришами поставив молодий Волянський словами „десь маю вашого Дон-

цова”, киненими в якійсь палкій дискусії вже на порозі сьомої чи восьмої класи.

Ні, його не вважали за провокатора чи конфідента, але завжди, де не з’являвся „той ляшок” (чомусь прилипла до викиненого з польської школи Агатона ця назва), замовкали розмови і западала тиша. До Пласту він не належавав, твердив, що завеликий для того індивідуаліст, а записавшись згодом, по матурі, на правничий факультет Львівського університету, займався здебільша лекціями, які давали скромні засоби на прожиток, і романсами з польськими дівчатами, які — як запевняв він — „розуміють життя”.

Старий Волянський не дочекався ні магістерського титулу свого молодшого сина, ні приходу воєнної бурі. Старший син одружився тим часом десь на Шлезьку з якоюсь старшою від себе німкою і перестав відвідувати батьківський дім.

Коли надійшла бурхлива осінь 1938 року, Агатон зустрівся віч-на-віч з проблемою двох ворожих світів, з яких жаден не приймав його до себе. Яюсь, повертаючись із студентської „рандки” Єзуїтським городом, натрапив він на групу української молоді, що йшла з-під катедр св. Юра, де демонструвала у зв’язку з подіями на Карпатській Україні. Вгорі над містом яснів на катедрі, освітлений електричними жарівками, хрест, поза городом кінна поліція розганяла шаблями і прикладами крісів групи демонстрантів, що, йдучи лавами, вигукували ритмічно: „Сла-ва Укра-ї-ні! Сла-ва Укра-ї-ні!” Десь гукнуло пару пострілів з револьвера. Агатон, якому вся та історія була не до смаку, хотів був уникнути зустрічі з цією групою, коли побачив польських студентів-корпорантів, що, допомагаючи поліції „заводити порядок”, кинулися на українців. Агатон діяв, мабуть, несвідомо, але він підбіг до якогось корпоранта, що підніс був свою палюгу над головою українського студента, і надзвичайно сердечно копнув його в те місце, що нижче спини. Корпорант полетів комітьголовою і знерухомів, а другого помічника поліції

Агатон вдарив у підчерев'я. Ціла тічня корпорантів кинулась на Агатона з криком: „Гайдамацка маць твоя била!..” Щойно якась палиця встигла угріти його по ребрах, як збоку почулося „б'юють!”, і за хвилину під ударами таких самих палиць, якими орудували вже українські руки, напасники миттю розвіялись.

— З нами йдете, пане-товаришу? — гукнув хтось із визволителів Агатона. — Добре жарите! Двох положили.

Але Агатон мовчки відступив набік. І коли, не чекаючи на його відповідь, молоді люди побігли, він буркнув:

— Який я вам товариш, стопроцентіві? Лише авантюри робили б!

**
*

— Але ж і направ я одного ляшка, тату! — пробував збудити зацікавлення батька Агатон, повернувшись ввечорі додому, але старий Волянський, який уже місяцями лежав хворий, не відіззався. Він залишав уже земські справи, готуючись в далеку дорогу. „Великая сила руского народу”, буркнув лише, і Агатон не знав, чи це стосується до його вчинку, чи просто старий, отак, за звичкою, повторив свою фразу.

Старий згас напровесні, не знаючи вже, що діється в світі і не читаючи навіть „Діла”. На похороні був лише молодий син, бо старший перейшов із німецькою дружиною нелегально кордон і пропав десь у безвістях Третього Райху. Янівське кладовище схоронило під своїми деревами поштового офіціяла Родіона Волянського. Молодший син, дивлячись на дешевий хрест над могилою батька, подумав, що небагато часу, мабуть, мине, як зрівняється вона з ґрунтом.

За кілька місяців загули літаки над Львовом...

Короткотривалу польсько-німецьку війну пересидів Агатон у Ядзі, польської приятельки з університетських часів, яка щодня прибігала з міста повна вісток про гайдамаків, які „вбивають ніж у спину оборонцям батьківщини”.

При цьому вона щоразу допитувалась: „Але ти не естєсь такі, правда, Тонюсь?” Агатон переконував ясноволосу Ядзю, що зовсім „не ест такі”.

А коли на передмісті Львова появились перші мотоциклісти у сірозелених уніформах, Агатон, користаючи з неприсутности Ядзі, яка саме тоді вибралася в місто за хлібом, дмухнув на Захід, легітимуючись перед стежами Вермахту „тавфшайном” своєї матері з дому Крегенбіль.

На два роки пропав Агатон Волянський. Хтось зустрічав якогось Волянського в Берліні на курсах журналістики, хтось бачив подібного до львівського магістра на вишколі дольмечерів, але тому, що Агатона мало хто знав в українському середовищі, важко було визначити, де побував він впродовж тих двох років.

В 1941 році Агатон повернувся до Львова. Зустрівши якомсь двох своїх товаришів-українців з університету в одній із міських установ, він після короткої розмови кинув їм з несмаком: „Ви, бачу, таки трохи тут порожевіли, мої панове!” На це з місця отримав згїрдливу відповідь: „Але білого хліба ще не їмо!” — що було натяком на здогадне фольксдойчерство Волянського.

Чи Агатон справді дисконтував німецьке походження своєї матері, ніхто не знав. Він мав порядне помешкання, був зазжди добре одягнений, і „бецугшайнів” йому ніколи не бракувало. А по короткому часі влаштувався на працю в місцевій, керованій німцями, пресовій установі. Незабаром, коли вже всі знали його невелику постать з випнутими вперед грудьми й коротко підстриженою на німецький лад чуприною, почали кружляти чутки, що Волянський „має впливи”. Куди ці впливи сягали, ніхто не знав, але людині, що має впливи, не важко стати „душею товариства”. Волянського радо зустрічали всюди, не було прийняття чи навіть звичайної випивки, в якій би його бракувало. Жінки виразно з ним кокетували, і якомсь після чергової офіційної урочистости він оженився з молодою красунею, Людою Краєвською.

Подружжя не було щасливе. Можливо, що Агатонові

впливи не були аж такі, на які розраховувала його дружина, може були й інші причини, але життя їх не клеїлося. Волянські розходилися й сходилися, сходилися й розходилися щодругий місяць, ознакою чого була шлюбна обручка, яку Волянський або носив на пальці, або вішав на хвіст порцеляновому котові, що прикрашав його вітальню, де стояли велика канапа і шафка з колекцією горілок та лікерів — доказом його „впливів”.

З Орестом Гладієм познайомився Волянський на прийнятті в залі Купецького Братства, влаштованому на честь котрогось із німецьких господарських кациків.

Склася так, що Волянський отримав місце за одним із столів якраз коло молодого, чорнявого чоловіка з орлиним носом і з гладко зачісаним волоссям, у чорному одязі.

— ...й, — промимрив своє прізвище сусід Волянського, подавши за хвилину в розмові тоном пояснення, що він прийшов сюди як делегат від студентів. „Ага, — подумав Волянський, — я й без того знаю, що ти певно з тих „стоп’ятипроцентових”, я маю нюх, друже”. За чарками, яких ні один з них не виливав за комір, знайомство скріпилось. У гаморі й шумі, під німецько-українські промови, в яких багато говорилося про завдання народів, „визволення” Великонімецьчиною, пляшка спорожнялася за пляшкою, і настрої ставав веселий. Треба було мати міцну голову, щоб не ляпнути якоїсь дурниці.

Навпроти сидів так само, як і Волянський, коротко підстрижений німець з червоним обличчям і товстою, бичачою шиєю, без ніяких відзнак, одначе за милю можна було пізнати в ньому урядову фігуру. Німець порозумівався кількома українськими фразами, які неодмінно повторював, коли хтось до нього звертався по-українському. „На сторов’е!” — вигукував він щохвилини, підносячи келих убік Ореста Гладія, Волянського і магістра Ричана, що сидів по його правіці. „Смочнохо!” — додавав, набираючи з полумиска солідну порцію „гензебрaten”, і закінчував голосним „на пам’ятку”, коли бракло інших фраз тубільної мови.

Згодом німець ще більше розкрохмалився. Коли надійшов приятель магістра Ричана, вертлявий адвокат Радун, про якого говорили, що нема такої справи, якої він не полагодив би, навіть у самому Гестапо, німець оживився ще більше. Він випивав келих за келихом, і даремно намагався сусід Ореста поминути якусь чергу. „На сссторов'є!” — сичав німець крізь зуби, виблискуючи золотом, і видно було, що, в разі спротиву, він може встати і вдарити п'ястуком прямо в лице.

Прогриміли бляшані промови, менше чи більше підхмелені купці і їх німецькі гості повисовгувались після загального братання із залі, а червонолиций німець все ще не випускав полоненої ним чвірки. Адвокат пробував був вислизнути, але оклик „Du bleibst!”*) затримав його на місці.

Орест не знав уже добре, що з ним діється, і лише останками свідомости втримувався в кріслі. Волянський раз-по-раз протирав запітнілі окуляри, Ричан замовк і зблід, стримуючи гикання, коли німець почав домагатися зустрічі з „kameraden”. Жертвою своєї товариськості вбрав він молодого адвоката.

— Ти влаштуєш нам вечір, nicht wahr?**) Кілька гарних жінок, трохи музики, пару пляшок... Я теж щось принесу, не бійся! So gute kameraden***) не повинні так швидко розставатись, nicht wahr?

Остаточо устійнено дату: наступний понеділок — інші дні в тижні німець був зайнятий — в мешканні адвоката.

— Не забудь... гарних жінок! — додав він тоном приятельської погрози, і Орестові пройшов мороз по спині.

Коли вони вийшли на вулицю, Орест пригадав, що в нього немає нічної перепустки. Німець, немов відгадуючи його думку, сказав:

— Я тебе відведу до доду, щоб тобі не трапилось якої пригоди, mein Lieber.

*) Ти залишаєшся!

**) Чи не так?

***) Такі добрі товариші.

Обидва нові знайомі, Ричан і Радун, розплинулись десь в осінній мряці, і Орест крізь алькогольне замрячення, помітив на своєму товаришеві шкіряний плащ, який виблискував у світлі ліхтарень. Коло них плентався редактор. Німець белькотав щось недоладу, але його белькотання було найкращою лігітимацією для жандармських патрулей, які зустрічались по дорозі.

— Не пізнаєш німецької пики, einer deutschen Schnauze!? — гукав німець, коли наближались до них патрулі, і додавав: „На сторов'є!”

На якомусь закруті німцеві, мабуть, набридла роля супровідника, і він також зник, кинувши коротке: „Ауф відерзен в понеділок, смачнохо!”. І Волянський зорієнтувався, що його веде лише студент, з яким познайомився він на прийнятті.

— Ви... не знаєте, з ким ми малиприємність? — промимрив він до свого компаньйона, ще дужче спираючись на його сильну руку.

— Та де там! — надплинула з імли байдужа фраза, і Волянський пристанув, хитаючись на непевних ногах.

— Не будьте такі байдужі, молодий друже! Ви чули коли про Годе? Оберштурмбанфюрера Годе, га?

Сильна рука стиснула міцніше руку Волянського, і студент по хвилевій павзі відповів таким самим байдужим тоном:

— Годе? Ні, не чув. А хто це?

— Оберштурмбанфюрер Годе, мій коханий, — забелькотів Волянський, — це цілий шеф від українських справ на дистрикт Галичину. Одне слово, Годе і — фюють! Сотня людей сюди або... гегеге — на другий світ... Це і є Годе. Сіра еміненція. Його навіть сам губернатор...

Тут Волянський знову пристанув і глянув своєму супровідникові в очі. Але його замотеличені очі не могли доглянути нічого. „Пхе, а може й справді він не знає”, — подумав Волянський і сперся всім тягарем на руку Ореста. Мряка приглушувала їх кроки, і незабаром вони були вже коло дому, де жив редактор.

Орест дав себе переконати, що нема сенсу манджати нічною порою вулицями, і прийняв пропозицію Волянського заночувати в нього. Ця пропозиція була тим легша, що якраз тоді хвіст порцелянового kota був прикрашений шлюбною обручкою і в помешканні не було нікого: пані редакторова знову перебувала десь „на людях”.

**
*

Замовлене німцем прийняття відбулося справді в наступний понеділок. Крім господаря, адвоката Радуна і його красуні-дружини, вищої від свого чоловіка на голову, магістра Ричана, Волянського та Ореста Гладія, були ще дві чи три пані, був ще один із діячів місцевого Українського Комітету. Головний гість, оберштумбанфюрер Годе прибув із якимось другим старшиною Гестапа, якого представив словами: „Майн камерад”.

Ні Годе, ні його „камерад” не зрадили ані одним словом свого розчарування з приводу того, що, замість сподіваної оргії, вони попали на звичайне товариське прийняття, втримане в рамках доброї поведінки. Годе виголосив навіть тост, в якому звеличував гостинність „української національної групи в ГГ”, красу українських жінок і відданість українців ідеям фюрера:

— Я вірю, що більшість українців щиро помагає німецькому народові здобути перемогу над комунією, а з тими, які думають інакше, з тими ми вже дамо собі раду.

Німці пили і примушували всіх, особливо чоловіків, дотримувати їм кроку. Товариш штурмбанфюрера особливо прилип до Ореста, і, коли той намагався обминути ко-трусь чергу, підсувався до нього ближче і втискав йому силою чарку в руку:

— З нами, mein Lieber, — казав він, — мусиш пити разом, або...

Орест не питався, що означає „або”, і, хоч йому не дуже було це приємно, без протестів вихилив чарку за чаркою. Часи були такі, що треба було пити.

І знову Орест відпровадив Волянського, і знову ночував у нього. Не можна було назвати дружбою того, що вив'язалося між цими двома чоловіками, з яких Волянський був старший на декілька років, але напевно було це щось тісніше, ніж звичайне знайомство при чарці.

Вони зустрічалися випадково, при різних нагодах — на спортових змаганнях, на яких Орест часто бував, на дискусійних вечорах Мистецького Клубу і на офіційних прийняттях. Орест бував там як офіційний представник студентства, Волянський же виконував не лише свої репортерські обов'язки, але й свою роль „душі товариства”.

На одній з таких зустрічей Орест познайомив Волянського із своєю нареченою, Оксаною Курганською, яка брала живу участь в спортовому житті як членкиня руханкової дружини Студентського Спортового Клубу.

Волянському сподобалася висока, струнка чорнявка з поставою мітологічної богині й зеленими очима. Дівчині імпонувало, що знайомий її нареченого, радше коханого, бо формальних заручин ще не було, виразно її фаворизує. І коли в якійсь рецензії-репортажі із спортових змагань, в яких Оксана брала участь — не так, може, з спортового запалу, як з охоти блиснути своїми струнками ногами й клясичною фігурою — Волянський вирізнив її, вона, не порадившись з Орестом, запросила Волянського до хати з нагоди дня свого народження.

Таким чином редактор Агатон Волянський знайшов доступ ще до одного дому — до родини Курганських, в якій панував дідусь Ієронім і до якої, крім Оксани, належали ще її молодший брат Ігор і „тета” Катря, стара діва, що роками жила в тій родині.

РОДИНА КУРГАНСЬКИХ

Колись це справді була велика родина. Колись, цеб-то тоді, коли ще живий був інженер Борис Курганський, молодий батько трьох дітей: сина Любомира, дочки Оксани і маленького сина Ігоря, і коли жила ще його дружина Людмила. Борис Курганський, який майже хлопцем пішов до УГА слідами свого батька, колишнього старшини австрійської армії Ієроніма Курганського, не міг прийняти спокійно поразки у визвольних змаганнях і вступив до новоствореної Військової Організації. Під час однієї із саботажних акцій, як провідник бойової групи, що мала зірвати міст на ріці недалеко його родинного Чорнодолу (родина жила у Львові, де він мав своє власне мале підприємство), Борис напорівся на поліційну патрулю і в перестрілці вбив одного з поліцаїв. Суд був короткий: вирок смерти. Гарячкові старання батька, телеграми до Варшави, до якогось впливового друга ще з часів служби в австрійських уланах — не помогли нічого. Прохання про помилування відкинено, і через 24 години після вироку судовий лікар Райзіг, добрий знайомий Курганських, ствердив смерть повішеного на повір'ї львівської тюрми св. Бригіди. Під тюремним муром стояла групка людей: сивіючий вже батько смертника, десятирічний Любко, п'ятирічна Оксана і пані в чорному, що тримала на руках малий клубок життя — дворічного Ігоря. Її очі були сухі, вона не сказала ні слова, вона навіть не знала, коли саме скінчив життя Борис, нащадок старовинного боярського роду, якому вона присвятила все своє життя від хвилини, як у минулій світовій війні доля звела їх на залізничній станції Жмеринка.

Не заплакав і батько повішеного. Він лише поклав ру-

ку на плече синові, що одягла жалобу ще за життя чоловіка, і сказав:

— Людо, не плач, Курганські не плачуть. Курганські не забувають.

Відтоді життя плило пусте і без завтрішнього дня в тій родині. Пам'ять про страшний світанок поклала глибоке тавро на весь біг її життя. Плили роки, але очі посивілої пані Люди ніколи не звогчувались. „Курганські не плачуть і не забувають”, — стало законом, і згідно з ним жилося в старосвітському домі в середмісті, куди родина переїхала ще перед смертю Бориса, після того, як її невеличку посілість розпарцельовано поміж зайшлих мазурів-колоністів. Радник працював у кооперації, пані Люда отримала посаду в якійсь установі і доробляла на прожиток лекціями французької мови.

Одного дня прибула до них стара знайома радника ще з часів війни, пані Катря Таран. Може із давньої дружби з радником, ще в часах, коли він працював у Чернівцях, а може із співчуття до виполовілих очей пані Люди, Катря залишилася жити при родині. Вона працювала бухгалтеркою в банку і була матеріально незалежна.

Щось було дивне і неясне з пані Катрею. Ніхто не знав напевно, але ходили чутки, що хтось із її близьких згинув під час експропріаційного нападу бойовиків УВО. Хто це був, як і коли це сталося — ніхто з родини не смів питати, а пані Катря не розповідала. Очевидно, в неї залишився жаль до тих, кого вона вважала винними в тій трагедії, і вона засуджувала всі бойові акції підпілля.

Любомир, що за кілька років перед війною здав матуру, маленька ще тоді Оксана і ще менший Ігор полюбили пані Катрю. Вони погодились з тим що „тета Катря” заступає їм у дечому матір, яка від страшного ранку, проведеного під тюрмою, жила на половину в своєму внутрішньому світі. Тета Катря стала таким самим акцесуаром їх життя, як дід Ієронім, як великий портрет батька, що висів над його письмовим столом з позачинюваними шух-

лядами, і як велике чорне піаніно у кімнаті із ангеліками на стінах.

Хоч Любомир не розкривав теті Катрі своїх юнацьких таємниць з нелегальної роботи в гімназії, вона, єдина з родини, збагнула їх. Вона не схвалювала цього всього, і не одна дискусія відбулась між нею і юнаком. Але Любомир знав, що коли б прийшла хвилина — він тоді міг би найбільше з усіх в домі спертися на теті Катрі. „Недарма ж, — думав юнак, — у неї на суконці завжди цей маленький золото-блакитний хрестик Галицької Армії...”

А пані Люда? Пані Люда не знала про все це нічого. Вона завжди жила під враженням езекуції чоловіка і навіть не припускала, що її син так зрозуміє слова, сказані дідом у хвилині, коли на шибениці вмирав батько Любомира: „Курганські не плачуть, Курганські не забувають”.

З худорлявої і тендітної дівчурки Оксани виросла красуня, що притягала очі і молодих, і старих. Краса її стала для всіх в родині ще більш наявною, коли вона по-лружились із старшою за себе Рутою Гайдай, невеликою рудоволосою дівчиною, яку чомусь вибрала собі за товаришку, не зважаючи на різницю віку і вдачі.

Коли над Львовом появилися літаки з чорними гітлерівськими хрестами, наймолодший Ігор мав всього лише 13 років. Війну він сприйняв як буйну пригоду. Коли німецькі бомбовози знищили водопроводи і треба було стояти в чергах за водою, Ігор перебрав на себе завдання постачати воду до хати. Він не ставав у чергу, а лише чекав на сигнал летунського сполоху, і тоді, коли люди панічно розбігалися, з повною холоднокрівністю набирав повні відра води і, розхляпуючи її по дорозі, приносив додому.

Коли прийшли сірозелені танки з червоними зірками і коли впала польська держава — Ігор першим кинувся зустрічати „бойців”. Він наробив сенсації на всю вулицю, заїхавши після кількогадинної неприсутности советським військовим автом перед дім, і радник Курганський мало не впав трупом, коли почув, як Ігор говорив советському лейтенантові:

— А ось, Альоша, тут я живу... бачиш? Мама живе і сестра Оксана, і брат Любко, і тета Катря, і дідусь. Ні, папи нема, поляки повісили, Але Курганські не забувають...” — повторив тоді він фразу, почуту від старшого брата. І раптом замовк.

Ідилія з „доблесними бойцями” тривала недовго. По кількох місяцях зник з хати Любомир. Поцілувавши маму тихенько в руку, сказав пані Катрі, що йде за Сян, разом з групою товаришів, але просив не казати нічого мамі. Хай не знає, досить з неї того, що пережила. Сестру міцно поцілував і також просив не казати нічого матері:

— Як буде питати, скажи, що поїхав у Донбас на роботу, а звідтам, мовляв, важко писати. Ти, Сянко, — додав, обкинувши зором струнке тіло сестри, — уважай! Ніяких романсів з чубариками. Ти знаєш!

Молодший відчув, що діється щось надзвичайне. Недарма дідусь перешіптувався з Любомиром, витягав із старих паперів військову мапу Надсяння, недарма Любомир видобував з-за печі завинений у шматину револьвер, про який Ігор знав уже кілька днів. Мама, яка після приходу советів утратила працю, бо установу закрили, сиділа нерухомо, як завжди задумана у своєму фотелі в ідальні, Оксана щось там пакувала в течку Любка, а пані Катря ще ніколи не була така добра, як того вечора.

— „Любка вже, певно, ранком не буде, — хлигнуло щось гірко в грудях 13-річного хлопця, коли він, як завжди ввечері, ставши на коліна біля ліжка, молився, додаючи до щовечірнього „Отче наш” і „Богородице” ще й свою власну, „малу” молитву: „І татові вічний спокій, і мамі здоров’я, і Оксані, і дідусеві, і теті Катрі здоров’я і моєму братові Любкові все, чого хоче...”

Старший брат був для Ігоря чи не цілим світом. Батька він не знав, свідомість його не сприйняла трагічного ранку під тюрмою, коли мати тримала його на руках і дивилась сухими очима у темну вулицю. Замість батька існував для нього Любко. Він розповідав йому про те, який був батько, показував у календарі „Червоної Калини” фото-

знімку бронепотягу „Україна”, на якому служив батько. Інстинктом вичував малий Ігор підпільні дії старшого брата, інстинкт завів його в куток за піччю, де спочивав завинений у шматину важкий револьвер, інстинкт підшепнув йому, що завтра ранком брата вже не буде, що він піде кудись, і що хто-зна чи повернеться.

— Що тобі, Ігорку, — обернувся від вікна „хлоп’ячої” спальні Любомир, почувши щось трагічне у голосі малого. — Що тобі, Ігоре? Плачеш?

Малий зірвався з колін, підбіг і, втуливши обличчя в груди брата, обійняв його.

— Я тебе вже не побачу, — щось таке розпачливе захлипало в його голосі, що старший брат аж здригнувся. — Не побачу, не побачу! — прикушував губи малий, намагаючись здавити хлипання, щоб не почули в сусідній кімнаті. — Ти підеш сьогодні вночі, я знаю, ти підеш. Підеш назавжди. З ким я буду?

Старший витримав хвилину мовчанки. Коли він обізвася, його голос був опанований:

— Ігоре, — сказав він, прибираючи свій звичайний тон, яким завжди розмовляв з молодшим, не зважаючи на різницю віку. — Ти маєш рацію. Я йду. Але... на це нема ради... Бачиш, я говорю до тебе як до товариша, до друга. Ти мій брат, і ти це зрозумієш, ти вже великий... Я мушу. Знаєш, як тато казав: „Наказ!” Знаєш?

— Знаю, — хлипнуло щось знову в голосі молодшого, і він підвів голову, дивлячись в очі брата, але не пускаючи його із своїх рук.

— Ну, бачиш — і ти колись підеш. Як треба буде і як підростеш. А тепер мусиш бути тут, з мамою, з Оксаною, з тетою і з дідусем. А я вернуся.

Ігор заснув цієї ночі аж над ранком. Цілу ніч їздили якісь авта по вулиці, чути було вигуки і постріли, хтось гукав: „Ну, ступай ти, сволоч!”, хтось тупотів важкими чобітьми об кам’яні плити... Коли він пробудився, ліжко брата було застелене, все поставлене акуратно, як завжди, на своєму місці. Лише за піччю не було вже вузлика, за-

виного в шматину. „Він повернеться”, — повторив Ігор слова старшого брата і з похиленою головою пішов у їдальню, де тета Катря наливала каву. Обое поглянули одне на одного, і тета Катря мовчки погладила малого по голові. Любомира вже не було.

Він не повернувся вже ніколи. Незадовго перед вибухом війни, десь у травні чи червні з тюрми на Лонцького хтось передав вістку, що там сидить також і якийсь Курганський, але не було вже коли вияснювати. Знову загуділи літаки, ті самі, що в 1939-му, і на місто знову посипалися бомби.

Коли німці ввійшли в місто і коли відкрито тюрми, начинені трупами помордованих, потайки від матері, що сиділа, як завжди, у своєму фотелі, пішла туди й Оксана з пані Катрею. Несамовитий сморід загниваючих трупів, звалені покотом, немов мерва, закривавлені стирти мертвих тіл примусили Оксану припинити розшуки брата. Пані Катря і Рута Гайдай, що прийшла за ними, витримали. В одній купі скривавлених тіл вони знайшли — Любка.

Ні виколелі очі, ні змасакроване обличчя не могли приховати правди. На шії трупа, що лежав з відкиненою назад головою, блищав хрестик. Той самий золотий хрестик, що його дала пані Катря Любкові того вечора, коли він збирався за Сян. Вона обернулася, щоб поглянути, куди поділася Оксана, і її очі зустрілися з зовсім божевільними очима пані Людмили Курганської.

Мати не пережила смерти сина. Ніхто ніколи не довідався, чи знала пані Курганська правдиву причину відходу свого первородного, чи прийняла вона за правду те, що їй казали про його виїзд на Донбас. Вона померла, не вернувшись до притомности. І знову жалоба, цим разом подвійна, залягла у старосвітському помешканні в середмісті.

Не треба вже було повторювати слів дідуся: „Курганські не забувають”. Горе було занадто велике, щоб його забути. Життя пішло своїм шляхом, дні минали за днями в тихому помешканні, де жило двоє старих і двоє молодих.

Ще два портрети, оповиті чорними стяжками, появились на його стінах.

Оксана намагалася вести нормальне життя і не піддаватися прокльонові долі, яка зависла над її родиною. „Ще тільки я та Ігор, тільки нас двоє лишилося та дідусь... Жиймо, жиймо... невжеж це ніколи не скінчиться?” — товкнулося у втомленій голові дівчини, яка в метушні воєнних днів вела боротьбу за право на життя.

З Ігорем, який тим часом виріс на стрункого, кучерявого юнака, вона ніколи не говорила про страшні події. Вона лише старалася втримати брата якнайдалі від того шляху, на якому втратила родина Курганських спокій. Вона раділа, коли брат розповідав їй про свої юнацькі пригоди, про своїх дівчат, і тремтіла, коли часом у його голосі чула щось таке, що нагадувало їй про долю батька і брата.

З Орестом Гладієм вона познайомилася на студентській вечірці. Спочатку це був лише молодечий флірт, і Оксана ніколи не думала, що полюбить цього мовчазного, понурого студента. Одначе, темні очі нового знайомого мали надто великий вплив на неї. Вона відчула, що серед розхристаних духово і мало серйозних її товаришів цей був якийсь інший. В чому полягала ця іншість вона не знала і не здавала собі справи. Вона навіть боялась трохи його, але їй подобалась наполегливість і стриманість, якою він її оточував. Непомітно для себе самої вона втягнулась у його життя і стала повірницею його таємниць.

Орест, який формально вважався студентом університету, а насправді бував там лише тому, що цього вимагав його пост в Організації, покохав Оксану як щось, чого відмовляла йому перед тим його доля селянського сина, який з трудом вибився з-під сільської стріхи у світ. Його молодечі роки пройшли в школі, потім в Академічному Домі, а за большевиків своєю мовчазною і стриманою поставою зумів він перехитрити навіть енкаведівських слідчих.

Знайомство з Волянським було вигідне і корисне для Ореста. Мало хто міг би (крім, може, редактора) підозрі-

вати в тихому і серйозному молодому чоловікові підпільника. Орест був непомітний, перебував здебільша у товаристві старших від себе людей, і його зацікавлення спортом і наукою давало йому добру підставу репрезентувати студентську організацію серед старшого громадянства.

З Рудою Гайдай Орест був зв'язаний роботою в підпіллі. Рута була вчителькою середньої школи, де вчився Ігор Курганський. Оксана не знала добре, звідкіля Орест знає Руту, але ніяк не підозривала, що її коханого в'язало щось поза звичайним знайомством з її товаришкою і вчителькою її брата. Рута і Орест не зраджувались із своєї політичної пов'язаності і в домі Курганських завжди трималися на належній дистанції.

А вечорів, таких, як той на початку зими, коли Сяхо Мариняк прибув до Львова — було в домі Курганських чимало. Коли у Курганських зустрічалось товариство, майже завжди бував там і редактор Агатон Волянський, часом навіть з дружиною, часто приходила й Рута, яка завжди вміла подати при цій нагоді Орестові інформації чи інструкції, не збуджуючи нічної підозри, появлялась сусідка Люся Робак, від якої позичали, в разі потреби, патефон і платівки, часом її товаришка Зірка, себто Зореслава Зіницька, часом хтось із старших товаришів Ігоря...

Назовні могло видаватись, що родина Курганських хоче забути про трагічні переживання минулих днів, використати до дна теперішні дні і не думати про завтра, яке принесе невідомо що.

Пані Катря і радник доповнювали товариство. Мала, кругленька Катря знаменито достосовувалась до молодших товаришів, а радник умів виконувати роль „представника давніх, добрих часів” і завжди зникав впору, випивши чарку або дві і примусивши перед тим Волянського розповісти найсвіжіші новини.

Отак і жили ці люди: дівчина і її коханий, назовні студент — насправді діяч підпілля, фанатична вчителька, яка під маскою негарної Жанни д'Арк приховувала свою душу, редактор з двозначною опінією, молодий хлопець, в

ушах якого завжди дзвеніло останнє братове: „Я повернуся, а ти також колись підеш...” і двоє „бувших людей”, що пережили свою молодість у боротьбі, а дозрілий вік — у компромісах з окупантами.

У кутах старосвітської кімнати вечорами чатував присмерк, ловлячи бліде проміння, яке спливало з-під зеленого абажура; гіпсові ангелики на псевдоколонах дивились очима без зіниць, стінний годинник показував невірні години, а дерев'яна зозуля висувалась, тріпала безсило крильцями і знову ховалася в свій домок.

Отак, як у тій хвилині, коли на порозі кімнати появилася якась тінь.

„ХТО З ПАНІВ ДО БЕЛОГОРЦІ?”

З відкритих дверей їдальні, які якимось прямокутником врізаються в півтемінь вітальні, освітленої малою лампою, що стоїть коло піаніно, з'являється тінь. Вона підходить до вішака з плащами швидко і рішуче. Це — Ігор Курганський. Він здимає довгий, сірий плащ і починає його одягати. Але щось стримує Ігоря, щось його непокоїть — і він скидає поволі напіводягнений плащ.

— Такий важкий... Хіба це мій? — бурмоче хлопець і придивляється ще раз до вовняного, спортивного плаща, такого подібного до плаща Волянського, і одягає: — Таки мій...

Ігор робить крок у напрямі дверей і машинально вкладає руку в кишеню. Раптом стає наче вкопаний, всуває руку глибше і витягає... Так, нема сумніву, це — важкий військовий пістоль. Ігор стоїть хвилину без руху, потім вкладає другу руку в другу кишеню і витягає невелику картонову картку. Підходить до лампи коло піаніно і читає:

— „Nachtausweiss... Herrn von Wolansky... frei und ungehindert... passieren zu lassen...”*)

Кладе обидва знайдені предмети знову в кишеню і вішає плащ на кілок.

— Таки не мій, — шепоче Ігор, — не мій... Це того... редактора...

Коли Ігор іде до вихідних дверей, в освітленому прямокутнику з'являється Оксана:

— Ти куди? — невдоволено питає сестра. — Шматок курки вхопив і вже знову біжиш? Знову якась рандка?

*) Нічна перепустка... Пана Волянського перепусткати без перешкоди.

Ти собі ще доїдеш з тими дівчатами. Краще взяв би книжку в руки. Тобі ще стільки треба вчитися... Знаєш, Ігоре, колись це все скінчиться, і тоді виграє той, хто знатиме найбільше...

Хлопець, стоячи на порозі, обертається до сестри:

— Ти певна цього, Сянко? Ти певна, сестричко, що виграє той, хто знатиме найбільше? А не той, хто посвятить найбільше?

Острах, а може й гнів, чути в голосі сестри:

— І ти також цієї, Ігоре? І ти? Мало ми вже посвятили? Тато, Любка, мама? І ти також цієї...

В руках Ігоря, який підходить до сестри і притуляється до неї, немає нічого іншого, крім юнацьких пестощів.

— Та де там, Сянко! Забудь про це. Я і те, що ти думаєш! Я маю свої дівчата: Галю, Оленку, Ірку... хоч Ірки нема вже, знаєш — поліція забрала її... Гестапо... Але — чого можна вимагати від сімнадцятирічного шибеника, як каже дідусь? Не бійся, я зараз повернуся.

— Слава Богу! — з полегшею зідхає сестра і гладить рукою кучері молодшого. — Волю вже ті твої дівчата. Іди вже, йди. Але приходь перед дев'ятою.

Погляд Ігоря спрямовується на стінний годинник:

— Перед дев'ятою? Я напевно прийду перед дев'ятою. Я навіть мушу бути перед дев'ятою, бо... бо знаєш, у мене нема „нахтавсвайсу”, як в того того... редактора.

Оксана ще прислухається до кроків, що затихають на сходах, коли вже в її вухах гомонить піднесений голос Волянського з їдальні. Редактор закінчує, мабуть, якусь веселу промову, бо після його слів чути оплески. Оксана слухає ще хвилину і виходить у двері, що ведуть у кухню.

Зараз після цього на порозі швидко появляється Волянський. Виглядає так, начебто хотів, користаючись з гамору, що постав після його промови, непомітно вислизнути.

Волянський спрямовує свої кроки до вішака і вдягає плащ, той самий, що його хвилину тому мав на собі

Ігор. Він вкладає обидві руки в кишені і потім швидко відкриває двері на коридор, якраз тоді, коли повільним кроком входить з їдальні Орест. Спостерігши у півтемній кімнаті Волянського, він стримується:

— О, ви таки шмиргнули, дорогий пане редакторе! Знову вас кудись тягне? Повертаєтесь до Люсі? Навіть чорної кави не хочете випити, яку Оксана придбала, знамените, правдиве „бонен кафе”.

— Хто каже, що не хочу? — обертається на порозі Волянський. — Якраз навпаки, дорогий друже, якраз навпаки... Але, самі знаєте, що навіть найкраща чорна кави не багато варта без коньяку. Отже...

— Тільки не кажіть, — повільно і, як завжди, немов з надумою відповідає Орест, — тільки не пробуйте мене запевняти, що восени 1943 року, на п'ятому році війни, ви можете добути, от так собі, справжній коньяк...

— А чому ні, дорогий? Зрештою, я не кажу, що „от так собі”. Все це, — Волянський запинає гудзики плаща, — все це, як каже наш радник, лише справа контакту з відповідними джерелами: „Beziehungen, mein Lieber, Beziehungen...” Так що, — Волянський відкрив уже двері на коридор, — я зараз, дорогий друже... еєе, пане Оресте.

— Лише не баріться. Поліційна година вже недалеко, а сьогодні не супроводитиме нас, мабуть, ні наш приятель пан Годе, ні його камерад. Усі розійдуться ще перед дев'ятою, і не буде кому випити цього коньяку. Рута вже збирається йти, а пан Мариняк також мусітиме відійти.

— Пане Оресте, — вже з коридору чути голос Волянського, — я ж сказав, що зараз. А поза тим я маю тверду надію, що ще застану пана Мариняка.

Орест закриває двері за Волянським і стоїть хвилину без руху. Дивиться на свій ручний годинник у світлі відкритих дверей їдальні і втомленим голосом проказує:

— Восьма. Ще — година.

Поволі поводить рукою по чолі і вертається до їдальні. У вітальні лише короткий час нема нікого. Аж ось на

порозі з'являється постать. Це — пані Катря, яка в дверях обертається і говорить, закінчуючи, мабуть, розмову:

— Зараз, раднику, зараз! Ось тільки принесу цигарки з хутра.

Витягнувши цигарки з кишені чорної кримки, яка висить на вішаку побіч інших плащів, пані Катря пускається назад. Але напівдорозі натрапляє на фотель. Фотель, такий привітний, стоїть під лампою, що на піяніні, такий приманливий... Він звернений високою спиною до освітленої їдальні і в ньому можна потонути, не звертаючи нічної уваги.

— Я таки трохи втомилась, — каже до себе стара пані. — Не можна в моєму віці пити більше, ніж дві... Голова ходором ходить... Від горілки? Краще тут закурю... Так тихо...

Через півтемну кімнату проходять Орест і Сяхо Мариняк. Вони не можуть бачити пані Катрі, яка занурилась в обернений спиною до них фотель, тримаючи в руках запальничку і цигарку. Мабуть, трохи незручно почуває себе стара пані, бо робить рух, ніби хоче встати, але зараз знову западає у фотель.

— Слушайте, — Мариняк, мабуть, дуже знервований, — слухайте ви, друже... Може досить вже цієї карузели, га?

— Тсс! — тихо відповідає Орест. — Що це вам знову на думку впало, Буруне?

— Та я, прошу шановного друга, маю вже цього досить! Кості в мене болять, щось я тут у вас маю зробити, ну, добре, хай буде, але мені також належить бодай одна година файрамту і одна подушка? Де цей ваш поламаний зв'язковий?

— Друже Бурун, — говорив Орест, і в голосі його чути подратовання, — ви певно думаете, що ми тут нічого іншого не робимо як ці „карузелі“? Трощимо кури і п'ємо редакторську горілку? Мені це все вже боком лізе! Ах, вибачте, Сяху, — опанування повертається в слова Ореста, — у мене також нерви. Знаю те саме, що й ви тепер. Прий-

де о дев'ятій, або раніше, запитає: „Хто з панів іде до Білогорці?“, забере вас і — фююють! Разом з ним підете на нічліг, дістанете ліжко і спатимете міцно цієї ночі.

— Зіхер? — тріскає пальцями Мариняк. — Фюють і — підемо спатки? Коби лише збудитися. Може був би вже час, — бринить посміх у його голосі — збудитися з цього сну і перестати бути героєм. Ні, ні, я нічого, часом хлоп таки змучений. Наказами, роз'їздами, двома життями... Але почекаймо на того гостя з Білогорці. Ще одне: я на хвилинку вискочу, у мене маленька приватна справа. Але перед тим, заки вийти: якби так щось... якась всипа абощо — куди тут можна вирвати?

— Вирвати? — відповідає запитом Орест. — Не думаю, щоб треба було, але ходіть, покажу. Не туди, сюди, через кухню.

Проходять через півтемну кімнату, минаючи високий фотель, де скулена сидить мала, чорна жінка з цигаркою і запальничкою в руці.

Темний коридорчик, потім трое дверей. Одні прямо в кухню, де крізь шибку видно, як пореається Оксана, другі праворуч до лазнички („знаю вже“, — муркотить Мариняк), треті ліворуч на внутрішній ганок, що над подвір'ям. Гостре, вогке повітр'я, лапятий сніг падає далі. На другому подвір'ї якраз проти ганку заслонене вікно таке близьке, що, здається, до нього лише рукою подати.

— Якби щось, — шепоче на вухо Маринякові Орест, — треба лише стрибнути з ганку на друге подвір'я — два, може два з половиною метри. А там, як брама відкрита і чисте повітря — на вулицю...

— А як повітря нечисте або брама, того, закрита? — також шепотом питає Мариняк.

— Тоді треба пробувати щастя у Люськи, тої, в якій ми позичаємо патефон. — Орест обертається до дверей, що ведуть у помешкання. — Оце вікно на першому поверсі. Люська Робак, хоч з мішаної родини, знає, батько українець, мати полька, але своя дівчина, завжди допоможе. А може там і Зірка... Проте, — Орест пропускає перед

собою в коридор Мариняка, — все це непотрібне. Ще півгодини і все скінчиться. А куди ви ще хочете йти?

Перейшовши коридор, уже в вітальні, Мариняк відповідає:

— Куди? Оглянути околицю, колего. Я завжди люблю подивитися, де я... О, пані Катря? — стає він, побачивши стару жінку у фотелі. — Пані вже давно тут?

Відповіді нема, але Мариняк не чекає. Він накидає свій плащ і виходить. Орест стоїть ще хвилину, дивлячись на тету Катрю, і підходить до вимикача. Світло лампи, слабке і жовтаве в порівнянні з півтемрявою, яка тут панувала, здається яскравим і разить очі. Чи тому пані Катря піднесла руку до очей?

Орест дивиться ще раз на фотель, порожній уже, бо пані Катря встала і поволі виходить до їдальні, де залишилась тільки Рута. Стукіт палички радника віщує, що старий пан також вертається до вітальні.

— О, Катре, це ти? А я думав, де це ти поділася, — підкидаючи моноклем, каже радник. — Знаєш, слухав, що ці молоді люди говорили при столі, і мені здавалось, немов би я сидів у порожній кімнаті... Де ти була?...

— Мусіла відпочити, — якимсь заламаним голосом відповідає пані в чорному. — Часом, знаєш, таке трапиться, аж голова закрутиться. Ходиш, а потім раптом, як ти сьогодні співав, „в серці твох”... як тоді, коли мого нареченого застрілили... Або так, — гіркий тон відходить десь з голосу старої пані — як тоді, коли я в саду в Білій Церкві чекала вночі, а ви раду радили: Черник, Кучабський, Мельник, Думін, Коновалець... Хто ще тоді там був... тоді, коли повстання проти гетьмана рішили робити і на Львів через Київ йти?... Я чекала на тебе в саду, а той соловейко так власне й твохкав: твох, твох, твох... А тепер вони, ці сьогоднішні герої, кажуть, що солов'ї іншої співають: „А хто мені правду скаже...”

— Воно, — радник вигідно розсідається в фотелі, — воно цікаво було б знати, хто нам правду скаже. Може якраз ті, що через них тоді твій суджений згинув — не ки-

дайся Катре, хто знає? А тоді, коли солов'ї тьохкали в Білій Церкві, ми теж правду хотіли знати. Вирішили, а вполудне Черник уже не жив, і до Львова ми повернулись хоч через Київ, але не зі збрєю, — гірко звучить старечий голос і тремтять руки радника, коли він вкладає цигарку в срібну цигарницю. — А хто мені правду скаже, Катре?

— Не ті, Ієроніме, не ті, що через них твій син і внук загинули, а мій суджений кулю дістав. І не та вже тепер правда, і рішення інакше... Посидь у фотелі, дорогий раднику, — пані Катря накидає на нього хутро, — я лише на хвилинку вискочу...

З коридору вбігає Оксана:

— І тета вже захотіла вискакувати? Що за вечір, бігме! Всі розбігаються: Ігор вийшов, редактор пішов, тепер той новий, ну, той футболіст десь також вибіг, а тепер тета, і зараз ще й я хіба піду, і вже може бути кінець забави. Що всі такі непосидючі сьогодні...

— Я вернуся скоро, Оксано, — пані Катря відповідає рішуче, — я лише до телефону скочу, тут до ресторану. Знаєш, я забула одне важливе діло, урядове.

— Урядове! — злобою й іронією насичений тонкий голос Рути Гайдай сповіщає, що вчителька чула останні слова пані Катрі, увійшовши непомітно в кімнату, — У Пропаганда Абтайлунг?

Пані Катря повільно підводить очі на худорляву дівчину і твердо, може навіть затвердо, відповідає:

— А може й деінде.

Стукнули двері, висунулась знову рахітична зозуля із свого домика, щось заскрипіло, клацнули безсило дерев'яні крильцята. Радник зводить очі на зозулю і по дорозі його зір натрапляє на Ореста, що мне в руках примірник „Вістей”.

Якщо можна взагалі пізнати колинебудь, що Рута знервована, то тепер її знервування виразне. Її очі також спрямовані на Ореста, і вона крутить головою. Оксана стоїть посередині кімнати з підносом, на якому вже знову чисті помиті чарки, і, мабуть, хоче щось сказати...

Короткий дзвінок. „Ще ж час!” — перебігає в голові Ореста, який іде відкрити двері. Сміх редактора Волянського вливає новий струмінь пожвавлення в напружену тишу кімнати.

— Фу, панство дорогі, що за плюха надворі! Собаки не вигнав би... Але е! — жест Волянського дає безсумнівний доказ його „бецігунген”. В його руках пляшка коньяку.

— Чотири зірки, справжній Мартель, щоб я такий здоров... Один камрад привіз, просто з Парижу. А... а де пан Мариняк?

— Зараз прийде, — відповідає Орест, беручи з рук редактора пляшку. — За що заміняли? За шпек?

— Куди там шпек! — регочеться Волянський, затираючи руки. — Ви сміялись би, якби знали. Не турбуйтеся: за коньяк добре заплачено. Нема нічого задармо. Завжди треба платити. Ну, до діла!

Знову бренчать чарки на підносі, знову короткий погляд Ореста на годинник. І знову дзвінок. Через відкриті Оксаною двері входить Мариняк.

— Що за вечір, панове! Сніг з дощем... Чи я засну сьогодні?

Волянський підходить з двома чарками в обидвох руках:

— Це можна гарантувати, спортовий герою. Де — це інша справа, але хіба наші симпатичні господарі не викинуть подорожнього в таку погоду. Правда, пані Оксано?

Оксана мовчки розводить руками.

— А покищо вип’ємо, як каже наш радник, за здоров’я тих, що ніч проведитимуть на шляху, що мають виконати важливе завдання. Так, раднику?

Ієронім Курганський не чує. Він задрімав, накрившись „Вістями”, що їх поклав був на піяніно Орест. Щойно за повторним „раднику!” старий прочується:

— Га?! Що кажете, пане добродію?

Замість Волянського відповідає Орест:

— Нічого, пане раднику. П’ємо коньяк.

— Ага, коньяк. А я — задрімав. Котра година?

— Пів до дев'ятої, дідусю, — м'яко каже Оксана і підходить до старого. — Втомлений він, дідусь...

Радник відзивається з полегшею:

— О, то ще час!

— Час! — чути разом голоси Ореста і Мариняка. Рута також наблизилась до старого пана. Оксана пристанула з підносом: — На що ще час?

— Що вам, молоді люди? — розбуджений знову радник рухом брови поправляє монокль в оці. — Ще півгодини часу, щоб прийняти пігулку на очищення і випити склянку гіркої води Франца Йосифа. Ерзац, але також діє. Якщо доживете мого віку...

— Га, рація, пане раднику! — коротко кидає Мариняк. — Якщо доживемо...

Двері від коридору відкриваються безшелесно і несподівано. В дверях пані Катря. Її поява така раптова, що Оксана кладе руку на груди і вигукує: ах! Орест обертається і всуває руку за пазуху до внутрішньої кишені маринярки. Натомість Мариняк, почувши вигук Оксани, обертається зовсім поволі, з чаркою коньяку в руці, немов боячись розлити трунок. Радник також здригнувся, рука його затремтіла і коньяк виллявся. Лише Волянський і Рута зовсім не реагують на появу пані Катрі. Редактор підводить очі з-над чарки, а Рута стоїть біля вікна, немов намагаючись пробити поглядом чорну паперову заслону.

Пані Катря на порозі спокійно запитує:

— Що вам, панство? Духа побачили?

— Нічого, тето, — хитає Оксана головою, — я знаю, що у вас ключ і що ви не мусите дзвонити. Вибачте. От голова...

Рута відходить від вікна. Поволі, з руками, схрещеними на худих грудях, зближається до пані Катрі:

— Полагодили урядову справу?

Стара пані не відповідає. Проводить довгим поглядом по блідому обличчю вчительки і мовчки підходить до вішака.

— Що є, до біди, пані й панове?! Що ви всі в такому

нервовому настрої? Випиймо ж урешті! Хіба надаром цей коньяк тут з'явився? — редактор нагадав собі знову про обов'язки „душі товариства”: — Ой, випиймо, куме тут, бо там, може, не дадуть...

— ...А дадуть чи не дадуть, — кінчає Мариняк, кинувши погляд на ручний годинник, — випиймо ще, куме, тут!

Чарки знову в руках. Під лампою з зеленим абажуром стоять шестеро: старша пані в чорній сукні з блискучим, емальованим хрестиком, рудий атлет у зеленій маринарці, худа дівчина у светері, з мідяним волоссям, молодий чоловік з орлиним носом у чорному одязі, струнка чорнявка з підносом і короткострижений чоловік в рогових окулярах. Лише радник сидить, тримаючи чарку. Тон Волянського наче дещо вимушений, коли він вигукує:

— Тож, на здоров'я!

Наглий, наче удари довбнею, грукіт в двері. Одночасно зривається дзвінок над дверима — довгий, алярмуючий, наче хтось прип'явся до нього з цілої сили. І горляні, нахабні, глухі голоси з-поза дверей:

— Aufmachen! Aufmachen! Los, schnell! Aufmachen!*)

Піднос вилітає з рук Оксани і чарки з дзенькотом котяться по підлозі. Відкидає її свою недопиту чарку Орест, і рука його миттю всувається за пазуху. Редактор назадгузь відступає до свого плаща на вішаку. Рута робить один крок до дверей. Лише пані Катря стоїть нерухома і дивиться немов невидючими очима, як радник намагається встати з фотеля. „Нарешті, встав!” — реєструє її мозок, і до неї, як крізь стіну, доходить голос Оксани:

— Я, я відкрию... то певно за фердункелюнг...**)

„Де він, де він?” — стрибає блискавкою в голові Ореста, і він обводить поглядом кімнату, випростується і рушає до дверей. Але перед ним стає чорна постать радника:

— Я тут господар. Я відкрию! Сянка, я...

*) Відкрити! Відкрити! Негайно відкрити!

***) Затемнення.

Не треба відкривати. З грюкотом, ударивши в обидві стіни, розскакуються вибиті прикладами крісів половинки дверей. Порожній одвірок миттю наповнюється обличчями і сірими плащами, блищать цівки крісів і автоматів, лампа кидає відблиск на шкіряний плащ, що появляється посередині. Це ж той, це ж камерад, що був з Годе"! — підносить ліву руку до губ Орест, і холод вкриває його мозок. Тепер Орест уже знає. Це вже кінець.

— Naende hoch! Усі руки вгору! — крик „камерада” у шкіряному плащі сповнює кімнату, і срібний труп'ячий череп і відзнаки гестапівського старшини на його кашкеті виразно видно, коли він підходить ближче. Матово виблискує в його руці револьвер. „Такий самий, як у мене”, — мерехтить в голові Ореста, який все ще тримає руку за пазухою, дивлячись на жандармські уніформи, що знерухоміли при вході. З-під шоломів видно набряклі пики, підперезані підборідними ремнями. Орест стискає рукоятку пістоля в кишені і поволі витягає його, відступаючи одночасно в темний кут кімнати.

— Ніяких дурниць! — сичить за ним голос мідяно-волосої. — Сто закладників. І Максим з ними! Ніяких фонерків!

Старшина Гестапа підходить ще ближче і зупиняється на крок перед радником, який стоїть сам на фронті громадки. Він проводить поглядом по кімнаті, а потім гаркає за себе, до тих, що в шоломах:

— Unter scharführer Müller — gehen Sie eine Treppe runter! Hofman, Sie gehen nach oben!*) Решта — негайно перевести обшук помешкання! Мабуть, бракує нам одного... Цих тут — полагаджу я сам. Скажіть тим, що внизу, щоб чекали при автах за рогом вулиці. Тихо, без слова. Льос!

Жандармські пики провалюються, пропадають. Прогупали важкі чоботи через кімнату, і за хвилину чути вже як товчуться автоматики, освітлюючи електричними лампками темний коридор, як стукають приклади по сті-

*) Зійдіть на поверх нижче! Гофман, ви йдіть нагору!

нах і меблях. Старшина кидає погляд на ручний годинник і потім дивиться довго на всіх, що стоять з піднесеними руками. Орест також уже підніс руки. „Правда, Максим і тих сто... — проскакує ще раз думка. — Трудно, кінець...”

Лише радник не підніс рук. Він сперся долонями на паличку і дивиться прямо у вічі того, що в шкіряному плащі.

— Йдіть набік, старий чоловіче! — кидає гаркитливо гестапівець. — Це не ваша справа.

— Це моя хата! — старий Курганський випростується і його паличка цокотить по підлозі. — Все, що тут діється, це моя справа. Ich bin Offizier der K. u. K. Armee Геронім фон Курганскі. Я не дозволю... Що значить це, це...

Рвучкий рух руки, яким „камерад” відштовхує радника, править за відповідь. Не дивлячись на старого, що захитався від цього брутального поштовху, гестапівець кидає, проходячи повз нього:

— Ах, закрий рот, старий!

І до решти:

— Папери наверх! Документи, льос, льос! Ваші „кенкарти”!

Швидким кроком підходить німець до Ореста і замахується, немов би хоче вдарити його в обличчя револьвером. Але це лише здається так, бо німець рвучким рухом лівої руки сягає Орестові за пазуху, і в повітрі матово блискає сталь витягнутого пістоля. Гестапівець всуває зброю в кишеню свого шкіряного плаща і сичить в обличчя Ореста, що стоїть нерухомо з піднесеними вгору руками:

— Ти мав цю канону також там, на прийнятті? Що? Бандит!

„Максим, — товчється в голові Ореста, — Максим, сто закладників... Тепер я вже безборонний, тепер уже справді кінець. Аби лише той, той Бурун висмикнувся... Де він тепер?...”

— Мої документи в другій кімнаті... Я студентка, — заломлюється голос Оксани. — Я зараз принесу...

— Не треба, — згiрдливо кидає гестапiвець. — Ви, Треске, знайшли кого?

У дверях від коридору появляється червона пика:

— Нікого там нема, оберштурмфюрер! Нікого в цілому помешканні.

— Зараз побачимо, — старшина стромляє свого пістоля в кобуру і витягає з кишені малий нотатник. Потім збирає від присутніх документи, кладе їх на піяніно і переглядає, бурмочучи:

— Волянські... — швидкий погляд на редактора, що стоїть під стіною, трохи оподалік від інших, заклавши руки на потилицю. — І ви також, герр шріфтлайтер?... Рута Гайдай... Катеріне Таран... І ви, державна службовичка, шен, шен... Оксана Курганські.. Це ви прекрасна фройляйн без документів?... Дер альте манн з австрійської армії, ха-ха!... — швидкий зневажливий погляд на радника. — Ну, і мій знайомий, пан Орест Гладій... З тобою ми ще поговоримо, почекай... А де ж новоприбулий номер один, вийшов уже? Він же мусить бути тут, чекати до дев'ятої години, ніхт вар? Де він?... Де він!? — слова гестапівця переходять у крик. — Де ваш гість?

Тиша.

„О, Боже! — Оксана хапає себе ззаду руками за волосся. — Чи це справді кінець всьому?“

Гестапiвець сiдає у фотелі. Рухом руки наказує жандармам відступити у коридор, що веде до кухні. Витягає коробку цигарок і закурює, визивно кидаючи запалений сірник на підлогу. Сірник горить ясним полум'ям і — гасне.

„І ми так згаснемо, — понурює голову Орест. — Ах, якби не Максим у ваших руках! Не сидів би ти тепер у фотелі. Добре, що хоч Бурун...

— На кого чекають ді гершафтен? — тон гестапівця зовсім змінився, і він говорить майже так само, як тоді, коли із штурмбанфюрером Годе забавляв товариство на прийнятті.

Мовчанка відповідає на виклик німця.

— Нічого, почекаємо, — „камерада” виразно втішається своєю перевагою. — Ще кілька хвилин, правда, герр студент? Зараз полагодимо цю справу. І до того без ніякої стрілянини, правда? Ви чули оповіщення? Сто закладників за одного з наших. Сто за мене одного. Я безпечний тепер серед вас, я під охороною ваших ста вартівників, ха-ха-ха!...

І знову несподіваний рев:

— Rrraus mit der Sprache!*) На кого чекають панство бандити?! Хто має прийти? Хто мав провести гостя? А гість пропав — нічого, знайдемо і його... — голос його модулюється знову в спокійний, переконливий, намовляючий: — Справді, чи не краще сказати все? Гросдойчланд простить вам усе. Ну, вишлемо на роботу — це ж не смерть... А так... шкода вас, жінки, дівчата, старий чоловік... Хто має прийти!? — і раптом жест убік Оксани: — Закрий двері! Добре, добре закрій. І спустить уже руки, не треба лякати того, хто має прийти. Це ж лише товариське зібрання.

„Чи це знову хтось свистить? — у повній гарячки голові Оксани збуджується приголомшена свідомість. — Так, справді... це ж „Соловій” іде... Хто йде?...”

Німець шипить:

— Тепер — закрити рот! Пам’ятайте: сотня ваших за мене. Ні слова!

За рухом його голови зникають в коридорі жандарми. В його руці знову пістоль, вирваний з кобури. „Камерада” встає з фотеля і одним стрибком опиняється біля стіни за дверима. У дверях коридору не видно нікого з гестапівців, але крізь шпару видно блиск машинного пістоля. Орест стримується, ще поки зробити рух.

Мелодія наближається. Чути кроки на сходах. Хтось іде швидко, підсвистуючи.

Радник хитає головою з незрозумінням, стоячи під стіною, куди кинув його стусан руки німця. Волянський по-

*) Ну, говоріть же!

хилив голову і втупив очі в підлогу. Пані Катря стоїть ви-простана і очі її горять. Оксана обхопила голову долонями. Рута відвернула обличчя від дверей...

Дзвінок. Ніхто не відповідає. Prrrrr! — деренчить малий дзвінок. Звук щораз настирливіший. Радник відступає від стіни і рішуче йде в напрямі дверей:

— Я відкрию!

— Schnell! — чути шипіння гестапівця. — Швидко, ти, герою!

„Зараз крикну, остережу! — мов блискавка, шибас в голові Ореста думка. — Крикну, вже, вже!”

Радник підходить ближче і відкриває двері.

Крик, що мав злетіти з губ Ореста, завмирає.

У відкриті двері входить швидким кроком... Ігор Курганський і стає, як вкопаний. Він бачить збитих до купи пані Катрю, Оксану, Ореста, Руту, радника перед собою і Волянського біля стіни. Чарки на столі, а де?...

Всі погляди спрямовані на Ігоря. Перша обзивається Оксана:

— Ах, — з полегшею виривається у неї. — Це ти! А ми думали...

Кошмар наче відпливає. Вже й пані Катря робить крок до хлопця:

— Синку, як можна? Та ж пізно...

Ігор стоїть ще хвилину непорушно. Він не бачить гестапівця за дверима. Він починає щось говорити, дивлячись прямо в обличчя Руди, і в цей момент два голоси зливаються в один.

Один з них — розпачливий крик завжди спокійного Ореста:

— Ні, ні, Іго...!

А другий — спокійний голос Ігоря:

— Вибачте... Хто з панів має їхати до Білогорці?

З-поза дверей, від стіни відривається чорна тінь у шкіряному плащі і кашкеті з труп'ячою головою. З темряви коридору, немов жала гадюк, висуваються цівки чорних автоматів.

НІЧ У ЛЮСЬКИ РОБАК

Важкий віддих підносить груди Сяха Мариняка. Темний коридорчик, тепер ліворуч, чи ні? — праворуч... Таки ні, ліворуч, двері на ганок... Гостре повітря вдаряє в розпалене чоло і залазить мурашками за сорочку. Одягаючи на бігу зірваний з кілка плащ, що його досі тримав у руці, Мариняк робить кілька кроків вздовж ганку. Зараз на лівому боці залізне поруччя. Внизу темніє чорна яма подвір'я сусіднього дому. Навколо тиша. Лише з-поза закритих дверей помешкання Курганських чути голоси, грюкіт, дзвінки — нема часу до надуми. Один хват рукою, і Мариняк уже поза поруччям. Тепер опуститись на руках... Яке глибоке це подвір'я, яка чорна яма внизу!... Тіло Мариняка м'яко спадає, він легко посовгується на снігу, що вкриває землю, і враз ловить рівновагу звичним рухом спортсмена.

Над головою видніє темне небо. З-поза хмари з'являється одна зірка, друга... „Нема часу стояти тут!” — вдаряє думка, і Мариняк, мацаючи руками вогкі стіни, переходить на другий бік подвір'я.

Один погляд вгору. Якраз над ним, понад чорним отвором сходової клітки пробивається крізь спущені завіси струмочок світла: вікно тієї, як її там — Муськи чи Люськи. Це тут!

Тепер швидко у коридор. Мариняк спотикається на сходах і стримується, спираючись усім тілом на стіну. Хвилянка, хай лише серце перестане так гатити...

Не чути вже ніякого відгомону кам'яниці, де живуть Курганські. „От, у гарну карузело пристроїли б мене! — спльовує Мариняк і відчуває, як заспокоюється поволі сер-

це. — Голова крутиться, забагато горілки на „товарисько-маю зібранні”. Чорт, теж у добре місце мене завели!...”

У тій же хвилині, ніби у відповідь на думки Мариняка, грюкають двері, що ведуть на ганок кам'яниці Курганських, і чути харкітливий голос:

— Найн, нікого тут нема!

Ще раз гупають двері. А потім тиша, і не чути вже нічого.

„Як це сталося, що я попав сюди? — повертається думка до подій з-перед кількох хвилин. — Так, коли загримали, я стояв біля дверей, що ведуть до кухні, при вішаку. Та молода, як її — Оксана, щось сказала про „фердункелюнг”, потім той старий зірвався відкривати, це я чув ще, коли біг уже з плащем по коридору. О, як добре, що я запитав Ореста про дорогу на „всякий випадок”... Вдарився у якийсь одвірок”, — Мариняк мацає рукою голову і чує, як щось липке стікає по чолі. — Розвалив макітру, як тепер показатись на вулиці?”...

„На вулиці? На якій вулиці? Треба перечекати все те, що там тепер діється, а потім... — холодна думка привертає Мариняка до дійсності. — Було не було — йдемо до тієї Муськи!... Ні, Орест казав, що її звать Люська... Напівполька. Це ще краще — дамо собі з нею раду. Біда в цьому Львові — ніколи не знаєш, до кого попадеш: до свого чи до поляка. В найгіршому разі махну їй револьвером перед носом, а там — побачимо!”...

Крок за кроком, мацаючи долонею по стіні, Мариняк іде по сходах. Він спиняється, зорієнтувавшись, що сходи на перший поверх скінчилися і він стоїть у вузькому коридорі.

Легкий стукіт у двері здається Маринякові грюкотом важкого молота по ковадлі. Ніхто не відкликається. Ще раз...

Іде хтось, дрібні, легкі кроки, навіть наспівує якусь пісеньку. Шарудить ключ, і двері відкриваються. Але не зовсім. Ланцюжок застібує вузьку шпаринку.

— Кто там і чого? — різко питається молодий жіночий голос. — Кого там по ночі беда носі?

„По-польському”, — вдаряє у свідомість Сяха, і він з місця пристосовується:

— До пані Люсі, — відповідає, намагаючись надати своєму хрипкому голосові найприємнішого тону. — Од Курганських.

— Од Курганських? — дещо привітніше питається жіночий голос. — То Тонько... пан редактор, чи то може ти, Ігор?

— Не, то не Ігор... — в міжчасі заскреготав ланцюжок і двері відкрились ширше. В коридорі стоїть невелика жінка у чорній блискучій шовковій сукні. Вона підносить руки оборонним жестом:

— То не Ігор... Чого пан хце?

„Нема часу панькатися!” — рішається Мариняк і сильним рухом ноги розчиняє двері зовсім. За хвилину він уже в передпокої і лівою рукою затріскує за собою двері. В правій він тримає пістоль. Жінка стоїть нерухомо.

— Я... — з засохлого горла Мариняка з трудом добуваються звуки. — Я... мене послав Орест... і Оксана.

Жінка вже побачила револьвер. Але вона не виявляє переляку і поволі відступає з передпокою до кімнати.

— Чого ж хочете? — переходить вона на українську мову. — Якщо це напад, то ви погано трапили. Я не маю нічого. Ніц не мам! — додає по-польськи.

— Тссс! — Мариняк робить нетерплячий рух вільною від зброї рукою. — Холеру там, напад! Не робіть шуму! Це не напад. Сховайте. Чуєте — сховайте мене! Сховай мене, пані, розуме пані — до ясней!... Шукають мене. Я від Курганських...

Жінка уважним поглядом міряє Мариняка.

— Од Курганських, — поволі говорить і проходить попри нього до дверей. Він стежить за нею очима. „Якщо ця баба схоче втекти, мушу дати їй по голові...”

— Від Курганських, — повторює жінка ще раз і підносить руку до ланцюжка, що гойдається на дверях. —

Ну, то що як від Курганських? Треба зараз машиною жінці під носом махати? Що там такого у Курганських?

Вона засуває ланцюжок і чує полегшене зідхання. Обертається до Мариняка і повторює:

— Що там у Курганських? Но, мув же, человеку! Занімів?

— Гестапо! — лише одне слово падає з уст Мариняка. Дівчина блідне.

— Бідні... І в сам раз вас до мене занесло... — хитає вона головою і схрещує руки на грудях. — Ладна гісторія. Чому в сам раз до мене?

— Орест сказав... Орест Гладій, — дивиться прямо у зелені очі чорнявки Мариняк. — Сказав, що ви не зрадите, якби що сталося...

„А що, власне, сталося? Як їй пояснити? Чи ж вона не знає, що це така звичайна подія? Нічна ревізія, на вулиці „чорний ворон”, по сходах гупають чоботи гестапівців з автоматами в руках, з труп'ячими головами на кашкетах... Звичайна історія — нема тоді знайомих і незнайомих, кожний рятує кожного, бо завтра сам може попасти в біду... Пощо питаєш, молода?”

Але вона, мабуть, сама знає. Без слова обертається до кімнати і рукою прикликує Мариняка. З кімнати чути голос:

— Люська!

Пістоль підноситься в руці чоловіка.

— Хто там?

— Ах, зостав пан те колюбрине! — нетерпеливо кидає жінка. — То Зірка. Нема чого боятися.

„Зірка, хто це Зірка?” — намагається пригадати Мариняк і не може.

— Ти, Люсько, що ти там за конверсації ведеш на коридорі? — чути з кімнати темний, альтовий голос. — Котрий це з твоїх амантів? Курт? Оскар?

Перед очима Мариняка мала кімната, обладнана модерними, барвистими лякованими меблями. Великий стіл із скляною плитою посередині, широка канапа в куті,

якісь невиразні картини на стінах. А на канапі подушки, безліч подушок, якісь ляльки і серед них скулена по-стать жінки. Великі темні очі, бліде обличчя, довгі ноги у блискучих, шовкових панчохах. „Я знаю це обличчя, напевно знаю”, — рішає з першого ж погляду Мариняк, і, немовби винувато, спускає пістоль, що його все ще тримав у правиці.

— А то що!? — зривається жінка з канапи. — Це не Ігор! Що це знову за маскарада, Люсько? Хто це? І що це має значити, оте... — вона показує рукою на зброю в руці Мариняка, який усім своїм тілом важко сперся на одвірок.

— Сама го запитай. То котрийсь з твоїх героюф, — іронічно відповідає жінка, названа Люською, і, звертаючись до Мариняка, так само іронічно додає: — Поведз пан — кто пан ест. Відповідж їй, вона з ваших.

Жінка, що сидить на канапі, поправляє суконку, взуває капці, що злетіли, мабуть, їй з ніг, коли спочивала.

— Хто ви такі? Пощо сюди прийшли? Що сталося? Від кого ви? — питає вона, ставши перед Мариняком. — Знаєш, Люсько, в тебе завжди щось мусить трапитися. Як не авантюра з якимсь п'яним юберменшем, то... бігме, маю охоту йти додому, а тебе залишити тут з цим... го-стем.

— Ніде ви не підете! — Мариняк підносить руку вгору. — Ніхто тепер звідсіль не піде. Принаймні, поки це все не мине.

— Що не мине? Та скажіть уже нарешті, що сталося і чому ви тут опинилися? Ви не бандит, це видно, але в чому справа? — обзивається господиня, яка стоїть з руками, схрещеними на грудях. — Кажіть!

— Можна сісти? Я втомлений... Зараз скажу...

Кивок голови, і Сяхо важко опускається в крісло. Він важко дихає.

— Ви не лише втомлені, — стверджує господиня, — але й підпиті.

Сяхо здвигає плечима.

— Я ж казав вам уже раз: до Курганських впало Гестапо, от тепер, перед хвилиною — ще, певно, вони там. Я втік. От і все!

— Але чому ви забігли до нас? Чому не пігнали до когось другого? — чорнявка хитає головою. — Чи ви знаєте, що чекає на мене, як вас тут знайдуть?

Відповідь — лише короткий рух руки. Не було ради, мовляв.

— Орест мене послав, — повторює по хвилині ще раз Мариняк. — Сказав, що ви своя дівчина, що не зрадите.

— Бам-бам-бам! — гуде десь удар по ударі на якійсь вежі. Мариняк підносить руку з годинником. Дев'ята година. Там тепер...

— Чи у вас лише ця одна кімната? — підводиться він з крісла.

Господиня очима показує на двері праворуч.

— Чи там світиться? — падає другий запит.

— Темно. Або що?

— Нічого. Хочу подивитися, що діється на вулиці. Тут світло в цій кімнаті. Гасити не можна. Крізь шпару побачать знадвору, що згасло, і можуть поцікавитися, чому. Ходіть зі мною.

— Куди? — чорнявка в шовковій сукні, мабуть, уже погодилася з ситуацією, бо в її голосі бринить сміх. — Я не ходжу з мужчинами до темної кімнати.

— Ходімо всі, втрійку. Я й так волів би, щоб ми були разом, вкупі.

Він бере під лікоть чорнявку, а другою рукою запрошує другу жінку. З блідого, подовгастого обличчя дивляться на нього брунатні очі і щось немов пригадують. „Я зараз пригадаю собі, хто вона...” — думає Мариняк і злегка підштовхує жінок перед собою.

Вони стоять біля вікна в темній кімнаті. Крізь шпару між віконною рамою і чорною завісою видно ріг вулиці. Стоптаний ногами сніг і ліхтарня виглядають спокійно і тихо.

Але там, на другому розі, де над брамою якась вівиска, падає світло з ліхтаря і видно темну постать і матовий полиск зброї. Жандарм.

— Холера, другий! — сичить Мариняк і стискає лікоть блідій жінки. Вона не відштовхує його, навпаки, якби Мариняк мав свобідну думку, він міг би ствердити, що його сусідка немов би прихильно сприйняла його стискання.

— Зараз почнеться, — шепоче Мариняк, — чи, може, він уже ввійшов?

— Ось Ігор! — вривається в його свідомість шепіт Люськи. — Ось, іде, йде... Треба остерегти, треба сказати...

— Тсс! Ігореві ніхто нічого не зробить, — шипить Мариняк. — Він живе там. Тут не в ньому справа. Тут ще має...

Він змовкає, і западає знову тиша.

— Як довго, нарешті, — чути нетерпеливість у голосі господині, що стоїть праворуч Мариняка, — як довго ви думаете нас тут тримати? Пусти чоловіка в хату, а він тобі команди розводить.

— Дай спокій, Люсько, — відповідає, замість непрошеного гостя, друга жінка. — Бачиш, чоловік у біді. І не знати ще, чим це все скінчиться. У Курганських, певно, хата повна поліції...

— Тсс, вже йдуть, бачите! — рука Сяха сягає знову до кишени, де револьвер, і він пускає руки своїх сусідок. — Там, з брами!...

Від дому, що поруч помешкання, де стоїть тепер трійка біля темного вікна, випливає якась тінь. Тінь махає рукою, і з-під сусідніх брам відриваються безшумно інші тіні. З бічного завулка чути неголосні перегуки, і зараз же після того виїздять звідтіля два авта з погашеними світлами.

— Чорний ворон! — шипить крізь зуби Мариняк.

Брама дому Курганських з брязкотом відкривається і на вулиці, майже під вікном, де стоїть трійка, стає ви-

сока постать у шкіряному плащі. Постать махає рукою, жовті, затемнені світла в автах запалюються, і обидва авта під'їздять зовсім близько. Жандарми стають вузькою шпалерою між брамою і автами. Мотори тихо гудуть.

Першим виходить Орест Гладій. Він без капелюха, а його руки, мабуть, заковані, їх не видно з-під накиненого на плечі плаща. Далі блискає сріблом чуприна старого Курганського, потім — окуляри редактора; за ним між двома цівками автоматів видно струнку постать Ігоря, який ще кілька хвилин тому входив до брами певним кроком. Потім жінки: чорний берет Рути, хутро пані Катрі, Оксана... Всі по черзі зникають в двох автах. Останнім сідає старшина у шкіряному плащі, кинувши якийсь наказ двом людям у цивільних плащах і тирольських капелюхах. Вони повертаються, і за ними глухо гупає брама кам'яниці.

Затемнені світла авт перебігли по стінах, тихо загуділо вулицею — і настала тиша.

— Так, шлюс! — хрипко кидає Мариняк і щойно тепер стверджує, що обидві його товаришки не стоять уже обабіч нього: вони притулились до його рамен.

— Псякреф, псякреф! — крізь затиснені зуби Люськи виходять раз-по-раз ті самі слова. — Дране, голота, лайдаки... немци! Псякреф, пся, собача креф!

Друга, блідолиця, лише важко дихає.

— Що далі? Що тепер? — вголос думає Мариняк, увійшовши до освітленої кімнати.

Після випитого недавно алькоголю починається реакція. Мариняк почуває себе ще більше втомленим, ніж перед тим, коли випив тих кілька чарок коньяку редактора Волянського. — Ну, що ж тепер далі?

— Як, що далі? — роблено гострим тоном, мабуть, щоб приховати зворушення, відповідає чорнявка. — В нормальних умовах ви мали б тепер представитися. Але біда з вами, пощо нам знати, хто ви... А що далі? Сидіть та й уже. Куди підете? Та банда тепер чатує і у Кур-

ганських, і по брамах. Як заспокоїться — підете. Завтра ранком...

— Їсти хочете? — діловим тоном питає друга. — Про пиття не питаю. Ви, здається, вже випили. Волянський мав пляшку „зубровки”, коли від Люськи виходив.

— А ти, Зірко, що робиш? — господиня повертається до товаришки. — Мусиш спати в мене. Не лишиш хіба мене саму з каваліром. А крім того — краще не вилазь на вулицю. Біда не спить.

— Ти думаєш, що я збожеволіла? — сухо відповідає Зірка. — Ще тільки мені треба попасти в тюрму. Ні, ні, я ще хочу пережити цю карузелю.

— „Карузелю”, — Сяхо пригадує, що він сам кілька годин тому говорив Орестові про „карузелю”. Він сідає.

— Вибачте, я такий втомлений, — руки його опадають вздовж тіла. — Я маю всього досить. Мушу відпочити.

— Певно, певно, хто ж вас гонить? — господиня стоїть перед ним, сперши руки на повних стегнах. — Кажіть правду, їсти хочете?

Тепер Мариняк має нагоду спокійно оглянути її. Люська невелика на зріст, струнконога, чорна сукня тісно обхоплює її груди. Вона, здається, забула вже щойно пережити, а може хоче, щоб гість забув про все це.

— Треба признати, отак на втікача від Гестапа, ви маєте колосальне щастя: якраз потрапили туди, де дві гарні жінки, пане... як вам? Вистачить ім'я — прізвища не треба.

— Сяхо... — вимушено всміхається Мариняк. — От якби іншим разом така нагода!

— А я вас знаю, — вміщується в розмову темний альт другої жінки.

„Чорт! Певно знову якась футбольна знайомість, — шибас в голові Мариняка, і він неприхильно зиркає на блідолицю. — Теж гарна, трохи вища за Люську, великі брунатні очі, децю вихудла постать, довгі борозни на об-

личчі. Пережила щось ця дівчина, — стверджує він, і знову надпливає думка: — Я її знаю”.

— І ви мене знаєте, — спокійно всміхається висока. — Пригадайте вулицю Чарнецького і Бернадинську площу. Ну, пригадайте — перед війною. Пів до восьмої ранку... Щодня пів до восьмої...

„Вулиця Чарнецького... Бернадинська площа... щоранку пів до восьмої... перед війною...”, — напружує думку втомлений Мариняк. І раптом блискає в свідомості: дівчина в хутрянному жакетику! темноока незнайома!

— Ви носили брунатний хутрянний жакетик? Брунатні лошаки-хутро? Щодня на моєму шляху до бюро! — вигукує Мариняк, і темноока, лагідно всміхаючись, потакує головою, а темний альт потверджує:

— Так, так...

— Ну, то мене тут зовсім уже непотрібно, — кривиться Люська. — Гестапо заспокоїлось покищо, Курганським тепер нічого не поможемо, той гість не може сьогодні нікуди вийти, а я — хочу спати... Спаць мі се хце — досиць емоцій як на еден вечур. Ви як хочете, — додає, побачивши погляди Сяха і Зірки. — Говоріть собі, згадуйте старі часи. Зостанеш з ним? — півголосом кидає до подруги і бачить ствердливий кивок її голови. Сяхо не бачить і не чує, він думає:

„Так, це вона, ця незнайома з двох років перед війною. Та сама, що її темні очі я зустрічав щоранку на моєму шляху до бюро. Дець між Митною площею і Краківським готелем зустрічав її щодня... Так добре тепер уже пригадую її завжди сумні очі, швидкий крок і брунатне хутро. Ніколи не відважувався заговорити, ніколи не промовив ані слова, не сказав бодай „добридень”... А могло бути інакше...”

— А треба було щось сказати, — наче відгадуючи його думки, відзивається коло нього темний голос. — Роки минають, біжать, і вже не повернути їх. Часом шкода. Могло бути інакше.

Сяхо підводить очі і натрапляє на той самий погляд,

який зустрічав колись щодня. „Коли це було? Коли дні були безжурні, коли я був звичайним урядовцем, грав собі в футбол, не носив у кишені пістоля і не мав виконувати ніякого важливого завдання... Так давно...”

— Засніть, пане незнайомий! — низький голос дівчини звучить як спокуса, але і як певність і безпека. — Засніть, вони не прийдуть сюди. Люськи ніхто не чіпає: вона знає і німців, і кого треба. Може присняться вам давні часи — молода дівчина у хутрі, може — це буду я? Засніть, вам треба сну.

— Ти, Зірко! — чути з другої кімнати шелест шовку, а потім голос Люськи: — Згаси там світло. Хочеш сидіти з тим твоїм невідомим, то сиди, але всі вже погасили навколо — не треба, щоб і в нас світилося. Ну, добраноц!

— Добраніч! — відповідає рештою свідомости Мариняк. Він сидить уже на канапі, а за хвилину витягається на ній на всю свою довжінь. Хтось підкладає йому щось під заболочені чоботи. „О, Боже, як мені голова ходором ходить... Де пістоль?”

— Тут, маєте, — низький голос шепоче коло вуха і чиясь рука вкладає йому в долоню холодну сталь. — Але краще дайте я покладу вам під подушку. Спіть спокійно і з Богом. Не всі сьогодні так заснуть.

„...не всі... — повіки Сяха важко спадають на очі, — Орест і той малий... що вони з ним зроблять...? І той, що мав прийти...”

Наче вдарений п'ястуком між очі, Мариняк сідає на канапі і випростується:

— Його не було! — кидає напівпритомно і замовкає.

— Кого не було? — звучить знову голос жінки побіч, але ніхто їй не відповідає.

„...його не було. Не було того чортового зв'язкового, який мав прийти, щоб забрати мене до Білогорці — не було між арештованими, напевно ні, я бачив, всі ми бачили. Хібащо це... це мав бути той малий?!”

— О, Боже! — стогне Мариняк і з усієї сили вдаряє себе обома кулаками по чолі. — О, Боже!

— Спи вже! — нашіптує голос коло вуха. — Не лише ти перейшов через це. Колись, якщо житимемо — ти і я — розкажу. Спи, засни, невідомий. Тобі треба бути сильним завтра.

Довго у ніч не спить жінка, охороняючи чуйно важкий сон втомленої людини. Щоразу, коли напіврозбуджений кошмарами мужчина схоплюється, її м'які, тендітні долоні лягають на його розпалене чоло, а низький, альтовий голос шепоче у темряві:

— Спи, спи... Я все чую.. Я бережу тебе. Я не дам тебе.

ШЛЯХ СЯХА МАРИНЯКА

Євстахій Мариняк не брехав, коли сказав учительці Руті Гайдай, що його батько був залізничником і що він жив у „домках колейових”, в підміському селищі для працівників польської державної залізниці. Він, справді, зріс і виховався в районі Головного Двірця, недалеко лабіринту рейок, перегуків паровозних гудків і гуркоту вантажних та пасажирських поїздів.

Батько і мати Сяха-Євстахія не вважали себе за українців. Вони, щоправда, святкували „руські” свята, ходили час від часу до церкви, але робили це з призвичаєння чи, може, з традиції. На цьому був і кінець, якщо йшло про почуття окремішності від інших мешканців „колейових домків”.

Сяхо приймав до відома факт, що його батько „теж ест русінем”, як щось, що радше перешкоджало йому в життєвій кар’єрі, але цим фактом він також надто не переймався. Читати й писати „по-руську” він умів, бо цього навчили його в утраквістичній школі; потім за протекцією вищих чинників він дістався до державної польської гімназії, де його національна свідомість закінчила свій хід. В гімназії він вивчав „руську релігію”, себто разом з іншими учнями греко-католицького віроісповідання ходив раз у тиждень на науку релігії до 10-ої державної гімназії на Валовій вулиці. Ці лекції були для нього радше неприємні, бо там говорилося по-українському, а в цій мові він не був надто битий. Одначе, його рухливість і весела вдача запевнили йому навіть деяку симпатію отця катехита.

— Великої потіхи з тебе мати не будемо, — спокійно ствердив якимось отець катехит, дивлячись на Мариняка. На це Сяхо стиха пробурмотів:

— То ще невідомо, проше ксендза... — хоч він при цьому не мав нічого особливого на думці, а відповів радше з вродженого нахилу до протесту.

Старий Мариняк не хотів переносити синові метрики до костелу. „А най там ходзі на те руске релігіє, — крутив головою, коли м'якша в хребті дружина намовляла його перехрестити сина на римо-католицьке. — Я мугл биць льояльним обивателем, хоч греко-католик, то най і він уже так буде”, — воркотів своєю мішаниною старий, і так воно залишилось.

А втім, у вищій гімназії справа віровизнання відійшла на дальший плян, якщо йшло про Сяхову кар'єру. Вже від наймолодших років він виявляв талант до спорту, зокрема до футболу. Раз-у-раз приходив додому з розпанаханими черевиками і пообтовкуваними у завзятих змаганнях „шматянкою” коліньми. Старий „прав, як в бубон”, вибиваючи синові з голови „ті шпорти”, але це не помагало. Сяхові черевики були вічно подерті. Аж одного дня приніс він додому пару справжніх футболівок і заявив: „Уже мене тато не мусить прати. Маю до футболу свої власні шкраби!”

Сяхо став змагуном однієї з молодших команд місцевої дружини футбольного польського першуна, „Погоні”.

Ще рік-два, і десь у шостій класі став він уже місцевою зіркою, граючи в резервовій дружині першуна. Впливи голови спортивного товариства, майора Лепецького, були настільки великі, що навіть дирекція гімназії примикала одне око на факт, що учень Євстахій Мариняк грав у футболі, не зважаючи на офіційну заборону шкільної влади належати учням до спортивних товариств.

Сяхові порадили грати під псевдонімом. Він прибрав собі звучне прізвище Белявський, і під цим ім'ям незабаром здобув спортову славу. Ім'я Белявського не сходило з шпальт спортивних журналів. Потім став він грачем першої дружини, і майже кожної неділі виїздив на лігові змагання, де здобував щораз більшу славу.

Не раз він грав і проти українських футбольних дру-

жин, але це його ні трохи не зворушувало. Для Мариняка-Белявського матчі з „Україною” чи „Сяном” були звичайними змаганнями, на яких треба було „дати фраерам пару баняків”. Це, на його думку, не мало нічого спільного з його метрикою. Він не мав ні приятелів, ні ворогів між українськими змагунами, хоч і знав, що його називають „перекинчиком”. „Чорт з ними, коли я що коли перекидав, — думав Сяхо. — Я завжди був такий, як тепер”.

Натомість спортове життя з'єднало йому друга з інших кол, не українських. Став ним молодий, як і Сяхо, оборонець з місцевої жидівської дружини, Яків Візель, званий всіма Куба, високий, чорнявий кучерявець. Куба грав в обороні, і Сяхо мав з ним часті й безпосередні зустрічі.

Якось, після дуже гарячих змагань, між розлюченими Сяховими колегами і жидівськими змагунами зчинилась у роздягальні завзята бійка. Хтось когось штовхнув, хтось крикнув „жидовска свіня”, хтось відповів кріпким слівцем — і за хвилину почалось. Вмішались прихильники обох дружин, і закипів бій, від якого в старій, дерев'яній роздягальні під трибуною піднявся порох аж до стелі.

Однією з прикмет Сяха Мариняка на грищі і поза ним була відвага. Його прориви крізь двох і трьох оборонців, його біг стрімголов через гущу противників — це було власне те, що викликало бурхливі оплески публіки, співгравців і навіть противників. Сяхо завжди хотів бути „героєм”, і задля цього готовий був пожертвувати навіть власною розторощеною кісткою.

Так і тоді, на перший алярм у роздягальні, Мариняк зацідив комусь в ухо, потім пустив комусь „юшку” з носа, потім додав ще два чи три удари... Але раптом у розпалі бійки він стримався, опинившись віч-на-віч із своїм постійним противником на грищі, Кубою Візелем, який завжди поводитися по-лицарському, коли приходилось зустрічатись груди в груди і нога в ногу.

— Перестати, жлоби! — ревнув Сяхо, побачивши,

що, користаючи з хвилиної затримки, хтось з кумпанів заходить ззаду Візеля з наміром спустити йому на голову важкий стілець.

Товариш Сяха не послухав заклику. Тоді, без надуми, Мариняк рипнув свого кумпана прямо в обличчя футболівками, які тримав у руці. Той завив і кинув стільця. Почувши крик, Візель обернувся і все зрозумів. Він глянув на Сяха і мовчки вийшов із роздягальні.

Авантюра мала погані наслідки, особливо для Мариняка. Йому погрожували кльубовою дискваліфікацією. Колеги бокували від нього, а початований футболівками приобіцяв, що „сконьчи тего караїма”. Але Мариняк був занадто потрібний дружині, і справа якось зам’ялась.

А з Яковом Візелем Мариняк подружився. Візель був трохи старший, студіював уже медицину тоді, коли Мариняк був лише в сьомій класі, але це не шкодило приятелі. Вони зустрічалися не тільки на змаганнях, але й на плавацькому стадіоні. При якійсь нагоді Сяхо познайомився з сестрою Візеля, побував у нього в домі, і не раз ходили вони разом до кіна.

Яків ніколи не виявляв, що він знає щонебудь про українське походження друга, завжди говорив по-польському і твердив, що „всі ми виховані на польській культурі”. А коли одного разу друзі побачили в кіні короткометражний репортаж про Палестину, Візель іронічно засміявся.

— Чого се смєєш, фраєр? — запитав Мариняк, який у той час, з допомогою своїх футбольних впливів, уже здав матуру і набрав більше сміливости до старшого колеги: — Та ж то твій край, твоя ойчизна! Ти нічого не відчуваєш?

— А ти що відчуваєш, — запитом відповів молодий жид, — коли мова про твою батьківщину?

— Ти вар’ят! — щиро здивувався Мариняк. — Та ж я не жид, а поляк. При чім тут...

— Я думаю про твою справжню батьківщину, Укра-

їну. Ти ж українець! — вибухово відповів завжди спокійний Візель. — Ти вже забув?

— Я!? — ще щиріше здивувався Сяхо. — Який я українець? Муї тато бил тільки русінем...

Розмова урвалася, і приятелі ніколи вже не повертались до цієї теми. Згодом Мариняк — знову за протекцією спортових кругів — отримав посаду в Скарбовій Палаті і ділив свій час між тренінгами на площі, висиджуванням над нудними ексекуційними актами, змаганнями по цілій Польщі і менш чи більш легкими пригодами із своїми спортовими приклонницями.

Одначе, Сяхо не був Дон Жуаном, і тому, власне, не мав відваги зачепити незнайому дівчину в хутрянному жакетику, яка кілька місяців щоранку з'являлася на його шляху до бюро. Він докладно знав, коли мала виходити вона з-поза будинку „Европейського готелю”, ловив погляд її темних, брунатних очей, нишком озирався, коли вона швидким кроком минала Пекарську вулицю і зникала, завернувши на вулицю Баторія. Але дівчина виглядала якось інакше, ніж його футбольні приклонниці, і Сяхо не наслідювався заговорити до неї.

„Усі кажуть, що я відважний хлоп, — заохочував себе не раз Мариняк. — На найтвердішого грача на обороні піду... а тут боюся до тої дзюні губу відкрити... Завтра напевно заговорю!”

Але те „завтра” не приходило, а по якомусь часі Мариняка перевели до фінансового уряду в іншій дільниці міста, і він утратив з очей темнооку, хоч пам'ятав про неї ще кілька місяців.

Незабаром прийшла інша журба, і всі пригоди мусіли поступитися перед нею. Військова влада не схотіла вже більше відкладати службу „поборового” Мариняка, і він рад-не-рад мусів її почати. Це, силою факту, перенесло його в новий світ, і майже всі його давні зв'язки урвалися. Навіть зв'язок з найближчим другом, Кубою-Візелем, який в міжчасі, не зважаючи на всі докучання польських студентів, уже майже закінчував студії.

Перед від'їздом до школи підхорунжих у Кракові, куди його приділили, Сяхо сердечно попрощався із своїм другом.

— Тяжко то йде, Сяху, — зв'язався Маринякові Візель. — Не люблять нас твої родаці. А хіба ми винні в тому, що тут живемо? Зрештою, я знаю, що жиди не такий уже й симпатичний народ, але...

— Ти, та може б ти вихрестився? Дадуть тобі спокій, на зіхер, — непереконливо переконував друга Мариняк. — Що тобі шкодить?

— А чому ти сам не переходиш на римо-католика? — відбив з місця Куба, і Сяхо змовк, бо він сам не знав, чому.

Друзі потиснули один одному руки і розійшлися. Сяхо погуляв ще трохи з спортовими колегами і вирушив до Кракова.

Військо не внесло багато змін у життя Мариняка. Перебувши рекрутський вишкіл, він по-старому грав у футбол в військових збірних дружинах, а також брав участь у важливіших змаганнях в своїй старій дружині. Незабаром дістав він нашивки капраля-підхорунжого. Старшини цінили Мариняка за відвагу, яку він виявив одного разу під час полкових вправ, коли врятував свою групу від передчасного вибуху гранати, відкинувши її рукою, при чому граната експльодувала за пару кроків від Сяха, хіба чудом його навіть не поранивши.

В полку, куди Мариняка по закінченні вишколу приділили, зустрівся він з українцями-воєками.

Однієї неділі, коли треба було відводити групу рекрутів-українців до церкви, капітан пригадав собі, що в паперах недавноприбулого плутонового-підхорунжого Євстахія Мариняка написано, що він греко-католицького віровизнання. Капітан прикликав його і дав наказ:

— Мариняк, пуйдзесе з рекрутами до церкви! Ви, здається, також греко-католік?

— Так ест! — вигукнув Мариняк, виструнчившись

згідно з правилами, і подумав, що, власне кажучи, він уже забув про цей метрикальний факт.

По дорозі з церкви, де Мариняк вистояв з своїми вояками півтори години, пригадуючи вивчену колись на лекціях о. катехита літургіку, сталася мала пригода. На якійсь порожній вулиці, досить далеко від казарми, підхорунжий Мариняк наказав рекрутам щось заспівати.

— Компаніяяя — співа! — гукнув він і подав пісню: — Ноц така чудна!

— Нужкі майон паненечкі і цоооось еше тееж! — ревули рекрути, збиваючи пилюгу підкутими черевиками.

Коли пісня була проспівана і підхорунжий надумався, що б дати як другий номер недільного рекрутського репертуару, з першої трійки почулося півголосом:

— Пане подхоронжий, а може щось нашого?

— Можна! — відповів, не обертаючись, Мариняк, і, вдоволений з того, що не мусить нічого придумувати сам, сповільнив крок і зрівнявся з лівим крилом чвірки, де крокував невисокий, чорнявий капраль Ремега. І раптом спохватився: „Що він думає, кажучи щось нашого?...” Але було вже запізно. Капраль відвернув голову і виступив трохи вбік із своєї чвірки:

— Хлопці! Гей, там на горі січ іде!...

— Гей, малиновий стяг несе... — враз відгукнулись рекрути, і по тихій, пилявій вулиці понеслося:

Гей, малиновий, наше славне товариство...

Гей, машеруууе — раз, два, три!

„Холера тен Ремега”, — подумав Мариняк, як звичайно, по-польски, прислухаючись до пісні.

А попередю кошовий, гей, як той орел степовий!...

— гриміла вулиця, і Сяхові чомусь здалося, що це про нього співають вояки. Він не заборонив воякам співати цієї пісні, він лише скоса поглянув на капраля Ремегу і міг би присягнути, що цей невисокий чорнявець усміхнувся, чи то добротливо, чи то іронічно, хоч обличчя його було як застигле.

Кілька тижнів опісля сталася ще історія з ветераном

польського повстання 1863 року, дідуганом, на якого налетів Мариняк, поспішаючи після вечірнього сигналу до казарм. Дідусь у довгій темноблакитній уніформі з амарантовими випустками виліз із-за рогу вулиці прямо на Мариняка, і той, кинувши поспіхом „вибачайте”, обминув його і побіг далі. За ним задріботів старечий голосок:

— Подхоронжи, подхоронжи! А чому подхоронжи не оддає гоноруф!?

Згідно з правилами, ветеранам належала військова почесть від усіх вояків. Але браму казарми якраз закривали, і Сяхо подумав, що він тепер мусітиме стрибати через мур і оббігати ціле подвір'я, щоб не попасти в руки стійковим або службовому старшині.

— Я подхоронжего замельдує! — заскреготів старий, мов непомащена тачка.

Мариняк спинився:

— Не маєш іншої роботи, старий дурню? — і додав: — Лях проклятий!

Щойно опинившись в казармі на своєму поверсі, якраз перед вечірньою інспекцією, Мариняк здав собі справу з того, що на цей раз він думав і говорив по-українськи. „Як я сказав? Лях проклятий? Ну-ну!” — подумав ще він, стоячи в коридорі у дволаві, коли призначили його на коменданта вечірньої варти.

Капраль Ремега, що почав був „недержавний спів” по дорозі з церкви, якось довго і значущо дивився в очі Маринякові, коли той призначив йому стійку коло заднього муру казарми. В погляді Ремеги було щось таке, що Мариняк рішив: „Треба цього хлопа випитати, якась, мабуть, біда з ним...”

А біда справді була з Василем Ремегою. Вже пізно вночі, коли Мариняк, обходячи стійки, обмінявся гаслом з капралем Ремегою, юнак тихим, але виразним голосом відізався з темряви:

— Пане підхорунжий...

— Цо ест, псякреф! Дайце спокуй, Ремега! Шукаєсе себе клопоту? — прошипів Сяхо, оглядаючись довкола.

Але вояк продовжував:

— Пане підхорунжий... Мариняк... Поможіть мені. Мусите допомогти! Ви ж наш... Ви — українець...

„І цей теж! — злісно подумав Мариняк. — Чи він змовився з Кубою!?”

А голосно сказав:

— Якої біди хочете, Ремеґа?

— Візьміть це, — капраль тицяв у темряві якийсь білий пакет в руки підхорунжого, — сховайте, викиньте, спаліть, зробіть, що хочете... Але візьміть це від мене... Мене завтра арештують, я знаю... На мене зробили донос...

— Що то єст? — опирався урядовою мовою Мариняк, не розтуляючи затиснених п'ястуків.

— Все одно, що це таке, йде про те, щоб вони не знайшли цього завтра в мене. Я втекти не можу, мушу бути тут... У вас ніхто не шукатиме... На Божу милість!

— Не шукатиме! — буркнув Мариняк. — Ну, дай ту. Шляк тебе знає, куди ти мене пхаєш. І паментай, Ремеґа, якби ти мене всипав...

— Не бійтесь, підхорунжий. Все піде на мене. А мене й так заберуть.

— Ну, добже, роби як хочеш, — буркнув ще раз Сяхо. — Чорт тебе знає, чи тебе арештують, чи ні, але наразі стій і пильнуй, як книжка пише. Зрозумелісьце, капраль?

— Ку хвале ойчизни! — прозвучав гірко-іронічно голос Ремеґи, і він відійшов у темряву відміряним кроком стійкового.

Сховавши пакет під плащ, Мариняк пішов у казарми. До ранку він прокуняв на вартівні, а коли після служби отримав належних 24 годин вільного, негайно пішов за місто.

Серед розлогого пустиря, заховавшись у кущах, Мариняк розгорнув пакет. Це були тісно поскладані примірники якогось журналу, друковані на тонкому папері. „Сурма”, — прочитав Сяхо. „Ну, хай вже його шляк трафить! — сердечно заляв він у думці. — У що той чортів син мене запхав! Чого тепер бракує, щоб мене зробили

гайдамацьким бойовиком!" Він нашвидку переглянув деякі статті та замітки, і цього вистачило, щоб йому закрутилось в голові: „Ляхи... ляцька справедливість... месники ОУН"... вістки про атентати, саботажі... Все це вдавило вогнем в обличчя підхорунжого, поляка греко-католика, батько якого „теж бил русінем”. — „Холера, а таки відважні хлопаки ці бойовці, — думав Мариняк, який дотепер знав про ОУН лише з „Веку Нового” і „Кур’ера”, де членів тієї організації мішали з болотом, називаючи бандитами і паліями. — Відважні госьці, як Бога кохам!"

Він не читав уже далі, а розклав малий вогник і не заспокоївся, аж поки не згорів останній клаптик паперу. Потім засипав те місце піском і з гарячою від неспання головою пішов до казарми.

У казармі, його негайно повідомили, що капрала Ремеґу заарештовано за приналежність до протидержавної організації, що в цій справі ведеться слідство, і що шукають якихось паперів, які він мав у себе.

„Г... ви знайдете, не папери! — засміявся в думці Сяха і знову стрепенувся. — По чиєму я, власне, боці?..."

Кілька днів Мариняк потерпав, але ні Ремеґа, ні кілька інших арештованих стрільців-українців, які, зрештою, нічого не знали про роллю Сяха в цілій історії, не „сипнули” нікого. Вони зникли з полку, і ніхто не довідувався, що з ними.

Після закінчення дивізійних маневрів Мариняк, отримавши високу оцінку, вийшов з активної військової служби. Був якраз футбольний сезон, і він з усього серця зайнявся спортом, намагаючись привернути собі втрачену під час важких маневрів спортову форму.

**
*

Тим часом надходила буря. Навіть такий не-політик, як Сяха, бачив і знав, що неминуче зближається. „Сільні, зварці і готові!" — кричали афіші на вулицях, і за пару

тижнів Маринякові прийшлося знову надягати уніформу і братися за карабін, цим разом уже з бойовими набоями.

Вулиця Пелчинська, якою 31 серпня 1939 року відходив на залізничну станцію його 19-ий піхотний полк „Дітей Львова”, була повна народу.

— На Берлін! На Берлін! — гукали з юрби, кидаючи квіти на вояків у сталевих шоломах.

— Повертайтеся переможцями! — гукали дівчата, а старші пані обтирали сльози.

— Чого пані плаче? — обурився хтось на бабусю, що гірко хлипала, коли Мариняк проїздив на коні перед своєю чотою. — То ку хвале ойчизни!

„Ку хвале ойчизни... — прилинув звідкілясь до Сяха настирливий спомин, і в його ушах ніби прозвучав іронічний голос капраля Ремеги, якого арештували за приналежність до ОУН. — Ку хвале ойчизни... Чиєї, підхорунжий?”

Але Сяхо не мав часу думати. Вже в перших днях війни його полк зустрівся з німцями, і підхорунжий, разом з групою своїх вояків, витримавши обстріл, відважним маневром знищив німецький кулемет і привів до батальйону трьох полонених, високих, білявих баварців. Він мав наказ „прати швабів”, і щось інше йому навіть в голову не приходило. Але хоч в кількох наступних воєнних епізодах виявив він знову свою відвагу і вояцький хист, кінець-кінцем попав з цілою армійською групою в німецький полон. Виконуючи накази німецьких конвоїрів, голодний, як собака, крокував у довжелезній колоні полонених на захід. Попри них в протилежному напрямі проїздили на схід сірі танки з біло-чорними хрестами, мчались мотоцикли з вояками в шоломах і гумових плащах, маршували відділи в сірозелених уніформах, а над головами гуркотіли ловецькі і транспортні літаки. Мариняк думав: „І їх ми збиралися перемогти!”

Він пригадав собі вояків з свого відділу, які вже після перших кулеметних черг з німецького боку пропадали десь в житах. Для них війна, мабуть, закінчилася пер-

шого ж дня після того, як почалась. Мариняк бачив, як вони перешіптувались, а одного разу навіть почув, як котрийсь з „ясів”-рядовиків переконував товаришів:

— За кого хочеш гинути, ти, темна макітро? За ляхів? Вночі вириваємо!

Усе це пригадував собі підхорунжий Мариняк, почувши серед становища полонених, на полі під Краковом, недалеко Лобзова, де ще недавно виконував службу коменданта варти.

Остаточо опинився Мариняк в таборі для полонених старшин коло Мюнхену, в містечку Мурнав. Поплили нудні дні полону, переривані лише відвідинами якихось комісій, що списували спочатку фольксдойчів, а потім і українців та білорусів.

Свстахій Мариняк не звертався ні до якої комісії, хоч не один з його товаришів, старшин і підхорунжих, виступав з рядів, коли падав запит:

— Чи є тут які українці?

„Раз мене зарахували до поляків, то видно, що мое місце тут”, — постановив собі Мариняк.

Одного ранку приїхала ще одна комісія. Знову викликали поодиноких полонених до „шрайбштуби”-канцелярії. Прийшла черга й на Мариняка.

Увійшовши до кімнати, де урядувала комісія, він помітив, крім кількох старшин і підстаршин вермахту, якогось чоловіка в напівцивільному одязі, з білою пов’язкою „дольмечер”, який сидів за столиком, похилившись над паперами.

— Ви, казали ваші товариші, греко-католик, — бай- дуже сказав Маринякові старшина-німець. — Але ви повинні краще знати, хто ви такий. Можете йти.

У цій хвилині перекладач, не міняючи своєї позиції за столиком, промовив спокійним голосом:

— Завжди все те саме, підхорунжий Мариняк? Ку хвале ойчизни? — Тут він підвів голову, і Сяхо подивився в його обличчя. Очі Мариняка зустрілися з темними

очима екс-капрала Василя Ремеґи, колись заарештованого польськими жандармами за приналежність до ОУН.

— Дурний ти, правду сказавши, Мариняче! — махнув рукою Ремеґа. — Там за дротами світ, життя кипить, людей треба, а ти хочеш сидіти з тими трупами. Як знаєш...

*
*
*

Ще того самого вечора Мариняк разом з кількома неполяками і з конвоїром Ремеґою виїхав з табору до Кракова.

Цілу ніч Ремеґа розмовляв у коридорі вагона з Мариняком. Розмова їх оберталася, мабуть, навколо важливих справ, бо ранком, коли Ремеґа відводив екс-полонених до Арбайтсамту, не було вже між ними колишнього польського підхорунжого Євстахія Мариняка.

Ще того самого дня в таборі для втікачів на вулиці Яблоновських появився новий мешканець. Він зареєструвався в комітеті, отримав посвідку, не зважаючи на те, що його українська мова була досить дивна, і засів у таборі, спокійно поїдаючи горохівку та очікуючи на свого патрона, Василя Ремеґу, на якого покликався, реєструючись.

Ремеґа появився за кілька днів. Він поговорив з ким було треба, пояснив справу Мариняка і ще за кілька днів відвіз свого піклуванця в глухе лемківське містечко Балигород, недалеко советської демаркаційної лінії. Тут отримав Мариняк працю за своїм фахом у місцевому скарбовому відділі і почав вживатися в свою нову шкуру.

Ім'я Ремеґи значило, мабуть, багато, бо, не зважаючи на деяке недовір'я до Сяха, нові знайомі прийняли його прихильно. Ніхто мабуть і не знав його минулого, в кожному разі ніхто про це не згадував. Ніхто не звав його „перекинчиком” і всі старалися дати йому можливість проявити себе. По кількох місяцях Ремеґа приїхав знову і забрав Мариняка до більшого міста, Сянока.

Надійшла весна. Котрогось дня, після праці в фінансовому відділі, де Мариняк, так само як і за довоєнних років, нидів над ексекуційними актами, вийшов він за місто і опинився на площі, де саме тоді місцевий український спортовий клуб відбував свій тренінг. Коли м'яч, посланий невправною ногою одного з молодих змагунів, залетів до Сяха, він відіслав його на грище такою високою кляси повносердечною „бомбою”, що глядачі, яких зібралося з пару десятків, ахнули...

— Та ж це Белявський, той центр з „Погоні”! — гукнув хтось. — Він тепер тут працює, називається Мариняк, він українець!

Уперше після Куби-Візеля і Ремеґа хтось назвав Сяха українцем, і це, на диво, не зробило йому прикрости. Він випростався і подумав: „Може, старий, як ще живе, втішився б... Ну, що ж, я таки українець. Куба мав рацію”.

Внедовзі Сяхо вже грав в „Лемку”, а після вдалих виступів у Кракові його стали позичати до німецького „Остбану”. Сяхо любив їздити до Кракова, любив посидіти в казині на Вісільній, пограти в покера, пошуміти...

Під осінь в містечку появилася Ремеґа. Він прибув на помешкання, де сам-один проживав Мариняк, привітався з ним, як із старим другом, і, упевнившись, що ніхто їх не підслухує, запитав:

— Слухайте, підхорунжий, чи не набридли ще вам оті акти в податковому уряді?

— Пощо питаєте? — з легким відтінком давньої службової переваги в голосі запитав Сяхо. — Маєте якусь роботу для мене?

— Угм! — буркнув екс-капраль. — Треба чоловіка, що не боїться полізти чортові в зуби. Хочете спробувати?

— Ку хвале ойчизни? — поволі, розтягаючи склади, запитав Мариняк. — Щось з вашою „Сурмою”?

— Нехай вам буде „ку хвале ойчизни”! — потвердив з сухою посмішкою Ремеґа.

Свій перший рейд через Сян, як кур'єр на територію, зайняту советами, відбув Мариняк ще як не-член ОУН.

Він справився як слід, дійшов без пригод до Ліська, але, повертаючись, попав на большевицьку „погран-заставу”, з якої вирвався оборонною рукою, поранивши в перестріллі одного чи двох „бойців”, що намагалися його затримати. „Темна чубарня! — буркотів про себе Сяхо, переходячи по шию у воді Сян десь коло Волковії, — не таких ми вже били...” За ним залишалися вигуки, крики пораниених пограничників, світла рефлекторів, блиски пострілів. Перед ним були застави „грєнцшцу”, які також треба було обминати.

Він щасливо повернувся до Сянока, не попавши в руки ні большевикам, ні німцям, які нерадо дивилися на самовільні „прогулянки” українських націоналістів. У Сяноці чекав Ремеґа, якому Сяхо склав звіт.

Правдивість звіту потвердили інші кур’єри, вислані з іншою партією, і відтоді Мариняк, який мав уже своє перше псевдо „Ходак”, відбув ще кілька щораз небезпечніших місій.

Вважаючи його вже членом Організації, Ремеґа запропонував Маринякові поїхати на військовий вишкіл, який проводили німці в Бранденбурзі. Але він не захотів.

— Бив я тих швабів і знаю, як вони воюють, без їх вишколу, — відповів він Ремезі. — Зрештою, носив я вже одну чужу уніформу, і з мене досить. Хіба українську...

Сяхо склав присягу члена Організації і з усіх сил надолужував утрачені роки. Також багато читав, хоч читання політичних брошур його скоро втомлювало. Не заглиблювався у внутрішні спори й роздори Організації.

— Роботу мені якусь дайте, от що! — просив він, коли від’їхав Ремеґа, свого організаційного шефа. — Тих всіх мудрагельств я й так не розумію. Я знаю одне: треба мастити ворога, де лише дасться. Політики зроблять решту — я не політик.

Назовні референт податкового уряду Євстахій Мариняк провадив далі своє життя скарбового урядовця і футболіста. Їздив на змагання „Остбану”, грав у покера в

касині, не зживався ні з ким, крім Ремеги. І так застала його нова, большевицько-німецька війна. Ранком в неділю 22 червня він побачив знову над собою літаки з чорною свастикою, які летіли понад містом, в тому самому напрямі, що й у 1939 році.

По короткому часі почали зникати його товариші з „Лемківського Союзу”, і Мариняк був певний, що і йому прийдеться незадовго вирушити на Схід.

Наказ залишитися на місці, після того, як німці зайняли Галичину, а потім і решту України, Мариняк сприйняв як особисту образу. Він бунтувався, проклинав Ремега і цілий світ, і збирався самовільно покинути Сянік. Мало що бракувало до того, щоб уся з трудом довершена Ремегою перебудова Мариняка з „русина греко-католика” на українського патріота-націоналіста розвіялася, як ранкова мряка. Щойно прибуття Ремеги, який приїхав аж у вересні, стримало Мариняка.

— Слухай, Євстахію, — терпеливо пояснював Ремега, — ти ж знаєш, що в „горі” маєш марку вартісного бойовика. Наша війна з німцями вже почалася, вони виарештували в Галичині весь провід, це ти також знаєш. Може дійти до гострих зударів, може бути всіляке. Тоді такі люди, як ти, з військовим досвідом, відвагою і з неполагодженими з німцями рахунками — будуть дуже потрібні. І от — якраз на сході, в Галичині, може на східніх землях, може навіть у тебе, у Львові.

— Ну, то що? — буркнув Мариняк. — Тому, що мене треба буде у Львові, ти мене тримаєш між ляшнею? Чорт тебе знає, Василю! Зробив ти з мене українця, а тепер...

— Я з тебе українця не робив, — посміхнувся Ремега, — ти ним завжди був. Радше, я тебе збудив. А тепер прощу тебе і... наказую: задрімай трохи.

Сяхо підніс брови.

— Ну?...

— Бачиш, — пояснював Ремега, — „Ходак” має в проводі бойової референтури марку одного з кращих бойовиків. Але поки ти сидиш у цій закутині, у Львові про

тебе забули, ти ж пішов, як поляк, на війну, мабуть, згинув... ніхто про тебе не пам'ятає... Коли треба буде щось важливе там зробити — хто ж краще годитиметься, як не ти? Пам'ятай, провід числить на тебе.

— На мене? — трохи недовірливо посміхнувся Мариняк, але відчув, як щось приємно тепле розлилося довкола серця. — Якраз на мене, на Сяха Мариняка, греко-католика?...

— Буває, — посміхнувся й собі Ремега, встаючи і простягаючи руку Маринякові. — Посидиш?

— Посиджу, — кивнув головою Мариняк, потискаючи долоню товариша. — Ку хвале ойчизни...

— Еге ж! — хехекнув Ремега і вийшов.

Але недовго прийшлося Маринякові сидіти. Незабаром його покликали на „роботу” десь під Станиславів, де треба було провчити якогось зарозумілого ляндрівта, у якомусь „Лігеншафті”, потім треба було „перебрати” від німців якийсь контингент, потім провести напад на потяг, що віз невідьників до Райху, потім прочистити якесь гніздо польських боївків, що тероризували українське населення... Всюди появлявся, як блискавка, „Ходак” з кількома своїми довіреними бойовиками, робив, що треба, і зникав так само раптово, як появлявся.

А в податковому уряді довбав в ексекуційних актах референт Євстахій Мариняк, якого навіть сам ляндрівсар уважав за одного з кращих урядовців, зокрема від часу, коли Мариняк на постійно перенісся до краківського „Остбану”, на матчі якого доїздив. Часом не було Мариняка навіть по кілька днів в бюрі, але все це йшло на рахунок змагань і тренінгів.

Звичайно, коли Сяхо їздив справді до Кракова, він ніколи не обминав нагоди заграти в улюбленого покера. При одній такій нагоді він познайомився з гостем зі Львова, коротко підстриженим панком у рогових окулярах, редактором Волянським, і навіть залишився йому винен п'ятсот злотих — так званого „гураля”.

Про батьків своїх Сяхо знав, що вони ще живуть, але

не відвідував їх і не писав до них. Ремега радив не відновлювати контакту з батьками, бодай, покищо.

Тим часом дні і тижні важкої, німецької окупації бігли своїм руслом. Часом у Сяноці появлявся хтось із давніх колег Мариняка з польського війська чи зі спорту, і хоч майже всі удавали, що не пізнають „Белявського” чи підхорунжого Мариняка, все ж таки Сяхо знав, що його экс-„родаки” мають на нього око, і тому пильнувався подвійно.

Котрогось ранку, вже в 1943 році, після низки вдалих випадів на станиці гестапа в Галичині і кількох перепалок з польськими боївками на Холмщині — Сяхо застав на своєму столі в податковому уряді коверту з клаптиком паперу. На тому клаптику була намальована шибениця з вішалником і було написано великими буквами: „А вшистко для того, колего, же фраер бил з него. Не кохал ойчизни, як ми”.

„Знають, паршивці!” — мигнуло в голові Мариняка, і він пильно подивився по своїх колегах в бюрі. Але ніхто з поляків не зробив ніякого жесту, коли він ховав коверту в кишеню.

За кілька днів Мариняк застав на дверях своєї кімнати „на кавалерці” чергову коверту із знаком „Польська Вальчи” і засудом смерти, підписаним „суддею” в імені „Речі Посполитої” за „зраду стану”, вчинену підхорунжим „Евстахіюшем Маринякем”.

— Можете мене...! — голосно сказав Сяхо і показав це послання своєму організаційному шефові. Той узяв його, подивився і сказав:

— Мабуть, недовго вже вам тут прийдеться сидіти, друже Ходак. Ви зовсім розконспіровані. Поговорю з обласним.

За пару днів приїхав Ремега, вихудлий і посоловілий. Він привіз наказ для Мариняка: їхати негайно до Львова і зголоситися як „Бурун” у „Бистрого”. Ремега подав адресу Курганських і заявив, що, мабуть, треба буде зробити якусь грубшу, важливішу роботу.

-- Яку, я сам не знаю, — сказав Ремеґа, але Сяхо не міг би присягнути, що це була правда.

— Не хочеш — не кажи! — махнув він рукою. — До чорта з цією вашою конспірацією. Я й так зроблю все, що буде треба. Старого і стару побачити можна?

— Не тепер. Почекай, поки не зробиш діла і поки не затихне, — сказав Ремеґа. — Пам'ятай, що після того, що ти маєш зробити, ти й так дістанеш довшу відпустку і поїдеш десь у гори, може до Криниці. До Сянока і до „Остбану” вже не повернешся. Втратить „Остбан” найкращого грача.

— Матері його хрін! — заляв сердечно Мариняк. — Грали німаки без мене, гратимуть і далі. Ну, що ж, поїдемо до „нашого” Львова.

— Почекай! — стримав його екс-капраль. — Ти мене порятував, коли я був у біді. Може й я стану тобі в пригоді. Це, до речі, справа товариська і з службою не має нічого спільного.

Мариняк витріщив очі.

— Справа в тому, — пояснив Ремеґа, — що тобі щось може не вийде, я знаю що? Поховзнеться нога, трапиться якась всипа, всяке може бути. Тоді пам'ятай: моя хата у Львові на Лелевеля число 7. Не організаційна, не конспіраційна, а просто моя, Ремеґова. Зрозумів?

Сяхо мовчки кивнув головою.

— І, якби щось, — продовжував Ремеґа, — не йди туди сам. Пошли когось. Дитину, жінку, старушку — я знаю кого?... Клички покищо не даю. Як буде треба, ти сам видумаєш щось таке, що і ти і я знаємо. Все.

**
*

Таким чином „Бурун”, Сяхо Мариняк, пізнього осіннього вечора, споряджений кличкою, вивченою мелодією „Соловію, любий, брате” і своїм „Вальтером” калібру 7.65, потрапив до помешкання родини Курганських. Таким чином він, колишній змагун польської, а опісля німецької

футбольних дружин, попав у родину, в якій довелося йому перебути лише кілька годин.

Тепер він спить, Бурун-Мариняк... Спить, кидаючись у сні і пробуджуючись раз-по-раз. Коли він будиться, він чує, як на його чоло лягає м'яка, холодна жіноча рука, і чує запах її тіла і парфум. А голос, який він так дуже хотів почути пару років тому і якого йому почути не довелося аж до цієї ночі, голос темноокої, що колись зустрічала його зимою, закутана у брунатне хутерко, промовляє:

— Спи, спи, хлопче... Я не дам тебе нікому... Засни... Колись, колись, як живі будемо, я тобі розкажу...

ТІНІ МИНУЛИХ ДНІВ

Лапатий сніжок, що попереднього вечора і частину ночі падав на вулиці міста, тепер, в ранковому часі перетворився на бруд і болото. По цій сніговій каші швидко ступає Зореслава Ріницька, Зірка, яка цілу ніч стерегла сон Євстахія Мариняка.

„Дивно, — думає дівчина, і дві довгі зморшки виступають виразно на її, вже не зовсім молодому, хоч ще гарному обличчі. — Люди мають давніх знайомих — мені залишилися вже хіба давні незнайомі...”

Її думка повертається до подій, що відбулися кільканадцять років тому, коли вона була ще справжньою Зіркою, коли ще не ходила навіть у брунатному хутерку, в якому бачив її щоденно Мариняк.

Вона мала ще тоді брата, нареченого... Аж до того фатального дня, коли невдалий експропріаційний напад на польську пошту, в якому брали участь і брат і суджений — забрав у неї все: впав під кулями поліції брат, пропав на довгі роки той, що мав стати товаришем її життя. Поплили сірі дні, скандовані кроками до бюра, переплетені якимось малими, ніби любовними пригодами, дружбаю з Люською („Не плач, Зірка, цале жице і так пса варте...”) — але забути минуле було важко, хоч плакати по якомусь часі вона вже перестала. Чи ж це pomoже?

А тепер знову цей: як він сказав — Сяхо. Може врятує його для когось, треба допомогти. Для себе самої? Хіба це можливе? Лише у повістях Зірки стають щасливими. В житті, в звичайному житті, Зірки зустрічають лише метеори, що пропадають у безвістях, десь за кривавою мрякою...

„Досить цієї поезії! — прикликує сама себе до реаль-

ного життя Зірка. — Я маю зайти на вулицю Лелевеля, маю знайти дім число сім, партер праворуч і запитати про пана Василя Ремеґу. Жадних кличок, жадних гасел. Ремеґа має бути невеликий, чорний, з темними очима, простим носом. Якщо він не повірить у те, що я від Сяха, тоді сказати, що він, Сяхо, не хоче гинути „ку хвале ойчизни”, але хоче жити. Якщо повірить, розказати, що сталося, і договоритись про зустріч. Все”.

„Все, небагато, — роздумує, йдучи по болоті, Зореслава Ріницька, — лише треба, щоб у цього Ремеґи в хаті не сиділо вже Гестапо, щоб він мені повірив і щоб я, замість допомогти моему незнайомому, сама не причалила десь на Лонцького, або на роботах у Німеччині...”

Закрут ліворуч, стрімка вулиця під гору. З правого боку дерев'яний паркан, якась школа, потім вузький прохід ще стрімкішої вулички і майже на самому розі короткого провулка число 7. Не багато надумуватись, відразу в браму, темний коридор, двері... якась візитівка і білий гудзик дзвінка. Тррр!...

— Ви до кого? — питає якийсь неутральної барви голос, не то жіночий, не то чоловічий. — Кого вам треба?

— Пана Ремеґи, — вибубніе вивчені слова Зірка. — Василя Ремеґи... Маю щось важливе... Від Сяха...

— Ремеґи нема! — втинає коротко неутральний голос. — Він вийшов.

— Коли буде?... — Ріницька чує, як їй стає гаряче на самому вершкуні голови. — Я маю важливу справу... Коли буде Ремеґа?

Двері вдаряють в одвірок, і в коридорі знову темно. Дівчина спирається на брудну стіну коридору і обтирає рукою у витертій шкіряній рукавичці піт з чола. Як то, все даремно? Нема Ремеґи, хто ж допоможе тому незнайомому, там у Льюськи, хто йому допоможе? І що мені робити? Повертатись?

„Ні, — рішається бліда жінка, відштовхуючись від стіни рукою. Цей жест додає їй сили. — Я почекаю на цього Ремеґу. Не тут, правда, але...”

Вона виходить на вулицю. Сніжок знову почав падати. Зореслава переходить на ширшу вулицю, що перетинає провулок, іде вздовж кам'яниць, потім знову скручує ліворуч, і вона вже на вулиці Мохнацького. Кілька хвилин ходу, і вона минає площу з кам'яним графом Фредрою, що мерзне на своєму п'єдесталі, вкритий білим сніжним накривалом. Ще один закрут ліворуч, і Зірка вже знову на вулиці Лелевеля.

— Чи прийшов пан Ремега? — звучить її знервований і втомлений голос. Шпара в дверях відкривається і неутральний голос знову відповідає:

— Ремеги нема!

**
*

— Не денервуйтеся, чоловіче! — Люська скривлює яскраво мальовані губи, споглядаючи скося на Мариняка, що якраз закінчив туалету, поголившись і надягнувши поверх сірого светера з лемківської вовни зелену „бецугшайнову” маринарку. — Зірка не з одної печі хліб їла, вона сама з тих ваших героюф. Цілого життя їй це героїство коштує.

Мариняк підводить голову з-над чашки з кавою:

— Цілого життя?...

— Ну, так, ви не чули? Забули про напад на пошту в 1930 році?... Зірка називається Ріницька... Ну, забули, хто тоді згинув з бойовиків ОУН?

„...В 30-му році, — думає Сяхо, — в 30-му році я був ще центром нападу в шкільній дружині польської гімназії і навіть не знав, що буду колись українцем...”

— Добрий з вас бйовець! — з докором фукає крізь ніс чорнява жінка, беручись під боки, і її ранішній халат розстібується, показуючи ногу в шовковій панчосі. — Ну, вбили її брата, рідного брата і арештували нареченого. Так, наші польські поліцаї вбили, напад був, стрілянина... І з того часу — фююють! — пішло ціле життя Зірки... Тринадцять років! А вона не така, як я, вона — м'яка. Я твердша, я все витримаю, я мішанець, а вона...

— Дякую! — Мариняк встає і прямує до свого плаща. — Вже дві години, як вона пішла.

— Як хочете. Може так і краще, — Люська обгортається тісніше халатом. — Шкода вас, хлопці. Дармо ідзече. Жице на тем не полега.

— А холера го ве, на чем оно полега! — чомусь польському відповідає Мариняк. — Дякую, пані Люсю. Може прийде час, віддячуся. Прощайте!

— Чекай, чекай, не так швидко! — Люська накидає поверх халата плащ, а на капці взуває калюші. — Я вас виведу. Не хочете хіба виходити на цю вулицю, повну хатраків, що?

— Я не знав, що тут є інший вихід. Друга брама?

— Послухайте, — Люська стає вже одягнена у коридорі, але ще не відкриває дверей. — Йдете за мною до кінця подвір'я. Потім увійдемо у малі дверцята вліво. Там робітня шевця-полатайка, Гуньковського. Дайте йому там щось направити, підметки чи халяви, або я знаю що? — і потім виходить на другу вулицю. Ясно?

— Ясно, — відповідає Мариняк, і посмішка з'являється на його сірому з перевтоми обличчі. — Ти... ти своя дівчина, Люсько.

І раптом чує Сяхо на своїй шиї доторк м'яких рук, його приголомшує запах гострих парфум, а на своїх грудях відчуває він натиск жіночих грудей. Теплі губи впираються в його уста.

— Но, будь здоров, богатеже, чи хто ти там естесь... — чує коло вуха м'який шепіт бойовик Ходак-Бурун. — Нех Буг це провадзі!

Вони вже обоє в темному коридорі, з якого виходять потім на подвір'я. Високо над ними видніє мур („Тут я вчора стрибав з ганку”, — пригадає Мариняк, споглядаючи скоса на кам'яницю Курганських). Ось уже мала робітня майстра Гуньковського, який, сидячи на своєму стільці, блискає поморщеною лисою головою і склом низько спущених на ніс окулярів.

— А, пані Люся! — скрипить голос майстра. — Чим можу послужити?

Швець кидає оком і на другого гостя. Але цей погляд не надто довгий: новий гість прийшов із старою його знайомою.

— Подивіться, чи не треба йому чого полатати в чоботях, пане Гуньковський, — трохи нервово кидає Люська. — Обцаси, підметки, чи я вем?

Майстер не підводить голови, щоб поглянути на гостя. Він бачить свій світ з перспективи підметок, закаблуків і халяв. А ці халяви...

— Можу прибити залізка, — відзивається байдужим тоном, піддавши докладному оглядові чоботи гостя. А по хвилині додає: — А може цей пан спішиться і... сам собі приб'є?

Майстер Гуньковський не приймає „дуба”, стозлотового папірця, якого втискає йому в руки Мариняк.

— Коштує один злотий і п'ятдесят грошів, — хитає головою старий, дивлячись, як Сяхо шукає в кишнях дрібної монети.

— Пані заплатить, — каже, нарешті, майстер. — Правда, пані Люсю? Ну, йдіть уже, молодий чоловіче. Або ні, почекайте ще, я ще не підніс жалюзі сьогодні.

Гуньковський встає з дзиглика і виходить на вогку, сіру вулицю. „Чого то він там не відкрив ще?” — думає Сяхо.

— Може йти! — кидає швець, сідає на свій дзиглик і, звертаючись до Люськи: — Ну, з Богом!

Дзенькнув дзвінок у холодній майстерні, почулося ще кілька кроків по болотнистому снігу. Пішов...

— Ваш? — підносить голову з-над шевського копита Гуньковський, швець з малої вулички, дивлячись у вічі Люсі Робак, представниці мішаного роду.

— А гузік там, власне же ваш! — відповідає Люся і потягається, мов спросоння. — Файни хлопак. Ну, будьте здорові, Гуньковський! Черевики мого німака гото-

ві? — питає вже на порозі дверей, що ведуть у подвір'я, вузьке і глибоке, як студня.

— Може почекаати. Завтра будуть, — відповідає скрипучий голос.

Над шевською майстернею зависає тиша.

**
*

Уже втретє відбуває Зірка Ріницька свій маршрут: Лелевеля, Мохнацького, пам'ятник графові-поетові, знову Лелевеля... Вона щораз більше втомлена, і щораз більше розпачу закрадається в її почування. „Ще раз, ще лише раз запитаюсь. Якщо й цим разом нема — повертаюсь до Люськи, скажу йому, щоб ішов покищо до мене, а завтра побачимо... Ще раз спробую, о, Боже, чому мені завжди так усе не вдається?”

— Уважайте, пані, впадете! — чути за нею голос у хвилині, коли вона, поховзнувшись, малоццо не впала. — Дозвольте вам допомогти?

Ріницька обертається.

— Дякую, — зідхає вона, — я, справді, поховзнула. — „Який ввічливий чоловік, якийсь інтелігент: темні очі, біле обличчя, чорний заріст, простий ніс...”

— Ви пан Ремега, правда? — ставить вона прямий запит. — Ви напевно Ремега, Василь Ремега?

— Тссс! — хитає головою чоловік, що подав Зірці руку. Тепер він тримає її цупко за рам'я, помагаючи зійти ховзькою вулицею вниз. — Я вас уже тричі бачу, як ви крутитесь коло моєї хати. Це недобре.

— Чому ж ви мені раніше не сказали, ви ж бачили, що я...

— Тихо, пані, не хвилюйтесь, — продовжує спокійний голос. — Я мусів придивитись, хто ви і чи ви тут самі. Ви любите тістечка?

„Дивний чоловік!” — Ріницька забуває на хвилину, де вона і пощо прийшла. — Хто не любить тістечок?

— Тоді дозвольте вас запросити до цукорні, до „Зі-

ни”, по другому боці Академічної вулиці. Там спокійно, і там бувають закохані пари. Вмієте вдавати закохану?

— Забула! — пирскає сміхом Зірка. — А вам пощо?

— Будете вдавати закохану, доки не розповісте мені всього. Туди, праворуч. Отже, кажете, що вас прислав Сяхо...

— ...І звелів сказати, що не хоче вмирати „ку хвале ойчизни...” — починає Зірка.

**
*

„Цілком певно, що я роблю дурницю, — думає Мариняк, ідучи по розмоклому снігу. — Я повинен був не вилазити, поки та Зірка не повернулась. Що я знову наробив?... Але не можу всидіти: вже дві години, а на Лелевеля звідсіля не так далеко. Вона вже повинна була б повернутись...”

Сипле вогкий, безнадійний, лапятий сніг. Летить за комір плаща, вдаряє в обличчя. Десь там, у „домках колейових” сидять двоє старих людей і, може, проклинають годину, коли у світ пішов їх син у бундючній уніформі польського підхорунжого... І день і годину, що забрали їм сина...

Сяхо затримується перед книгарнею. Якись вбогі книжечки, читанки, посередині „Майн кампф” з портретом людини із комічною зачіскою і малими вусиками, якісь старі афіші про Дивізію... „Не ридай, а добувай!”... Нема на що дивитися.

„Увага! — остерігає інстинкт самозбереження. — Дивися убік, праворуч. Бачиш? Дивись прямо в шибу, ось у відбиття цієї постаті. Хто це?”

Пальці затискаються на рукояті пістоля. „Так, тінь що відбилась у вітрині книгарні, йде за мною вже від вулиці Коперніка. Так, там я вперше зауважив цю постать в зеленому „льоденовому” плащі, тирольському капелюсі, з течкою в руці... Тепер він стоїть коло мене і вдає, що вдивляється у дивізієні афіші... Ану, давай — обличчям в обличчя!”

Сяхо Мариняк рвучко обертається і цілою постаттю стає проти свого сусіда. Той не рухається. Хто це?...

— Добрий день, Сяху! Добрий день, ти мене вже забув? Спокійно, Сяху Мариняк.

Голос знайомий... Це м'яке, горляне „г”, замість „р”. Але ж цей голос ніколи не отінювались ясними бровами і віями... Ці чорні очі ніколи не отінювались ясними бровами і віями... На це смагляве чоло ніколи не спадали кучері барви льону... Цей чоловік мав колись чорні кучері, цей, у тирольському капелюсі, він був моїм другом, він звався... так, він звався...

— Куба! — вигукує Сяхо, і зараз же стихає. Його зір падає на лівий рукав плаща, немов шукаючи там блакитної сіонської зірки на білій пов'язці. Ні, її там нема.

— Я не маю її, — говорить спокійно Куба-Візель. Це спокій того, який перейшов уже, мабуть, все і який не боїться тепер нічого. — Підеш шматок дороги зі мною, чи... може, не хочеш?

— Ха-ха-ха! Але ти влучив, Кубаю, — Мариняк називає товарища йменням з молодих років. — Я розумію, яке твоє становище, але тепер... біда знає, чи воно гірше від мого.

— Маєш де поговорити? — питає Куба, йдучи поруч Мариняка.

— А чорта лисого я маю! — вибухає Мариняк. — Доборовся до самого краю!

— Тоді, — пропонує товариш, — ходімо на Ринок, до „Одеси”, там можна сісти в кутку і порозмовляти. Тільки, якщо мене зловлять, що я без пов'язки і з фальшивими паперами, з тобою може бути погано. Ну?

— Ну, ну, нічого! — відповідає Сяхо. — Підемо, сядемо й поговоримо, хоч недовго — я не маю багато часу, люди чекають на мене. Але, уважай, Куба, чи як ти там тепер звешся, якщо тебе зловлять зі мною, то, вір мені, тобі може бути погано.

— ...Про що тут розповідати спершу? — говорить Куба в куті ресторану. — Чи про прихід советів і перші,

напівдобровільні вивози студентів на Донбас, на чорну роботу? „Вшипси ядом до Донбасу!” — гукали хором советські полпентачі, маршуючи по вулицях. А за пару тижнів, коли прийшли перші листи від нещасних добровільців, складено вже відповідь на цей слоган: „До Донбасу яко-тако, а з Донбасу з голом.....” Ну, так, тебе не було — тоді всі розповідали про твою смерть у польському війську, але я...

— Якось вирвався з того Донбасу, — розповідає далі Куба, — і одне, що звіттам привіз, це була молода дружина, втікачка з Лодзі. Взяли шлюб за загсівським шабльоном, але й за жидівським ритуалом. Ні, дітей не було... на щастя...

— Життя у студентському гуртожитку, студії, комсомол — як же втекти від усього цього, чуєш, Сяху, я і комсомол?! І знову удар грому: бомби на Львів, патрулі мотоциклістів з гакенкройцями, перші побої, перші наруги, перші знущання, контрибуції. Все, що мали, треба було віддати, навіть „Омегу” по батькові і ту забрали...

— Я ж казав тобі не раз, — шепче той, який колись називався Яковом Візелем, — що жиди не дуже симпатичний народ, але те, що тоді діялось жидам, збудило б співчуття всіх.

— Ганебна пов'язка з зіркою, гетто, праця в Юденраті, праця в поліції, праця посмітюха... Щораз менше шанс пережити, щораз тісніше, щораз більш звіряче животіння... І нарешті, після „акції”, що залишила по собі купи непохованих трупів на вуличках гетта, прийшло рішення: дістати фальшиві арійські папери, пофарбувати волосся, скинути окуляри з короткозорих очей, забути про прізвисьце футболіста — студента медицини, Якова Візеля і про його дружину, Рахель... Нема їх, вони пропали, хто рахує життя ще одного жиди у ці дні? На захід, до Кракова, між інших людей, які не пізнають, бо нема вже чорних жидівських кучерів, нема жидівського вигляду, може вдасться, може переживемо, багато жидів живе так...

— Якби не та валізка з залишками майна! Два костюми, трохи шкіри, якийсь купон... Краківська гостинність не може перебороти спокуси. За гнилу падлину, за те, що у валізці, господиня видає. І — втеча в останній хвилині, в момент, коли Куба Візель, чи радше Рафал Рокіцкі, бачить, як його молоду дружину веде пикатий жандарм, штовхаючи і приговорюючи: — „Шнель, ду, юдіше гуре! Принаймні буде кого сьогодні... А завтра підеш до печі, Авшвіц недалеко...” Притиснений до муру кам'яниці, чує це все Куба, що якраз повернувся з праці в механічному верстаті. Він бачить, як розпадається його життя. Що лишається? Йти на вартівню Гестапо і видати себе самого, кинутись у воду чи, може, все таки — жити?

Жити — рішає Яків Візель, і повертається до життя з фальшивими паперами, без дружини, без надії... І якраз один-єдиний його приятель, Сяхо Мариняк — теж у подібному становищі. Чи справді Бог, великий Ягве піклується добрими людьми? І той його християнський Бог також?

— Так, бачиш, Кубаю, я не казатиму тобі багато, — мішаючи польську мову з українською, говорить Сяхо, вислухавши коротку, уривчасту розповідь друга. — Я тепер уже теж не той... Той, що ти його знав, Белявські-Мариняк, той уже не живе. А цей, що ти з ним тепер сидиш, гм... Якби нас зловили, то мене, мабуть, лише тому розстріляли б скорше, що... егм, егм... — закашлюється Сяхо, бо в цій хвилині молодий кельнер ставить перед друзями дві чарки замовленої „контингентівки”.

— Отже, уважай, — Мариняк робить вигляд, ніби говорить на якусь паскарську тему, — ти приїхав сьогодні з Кракова, так?

Йому відповідає, потакуючи головою, цей, з ясними кучерями. Тим часом кельнер відходить і Мариняк продовжує:

— Не маєш нікого, не маєш кенкарти, не маєш що їсти, не маєш де спати, не маєш що з собою зробити, так? Сяхо робить перерву і глибоко зідхає.

— То, — він випиває горілку і ставить чарку на стіл, — то, в такім разі, може ти... теж став би українцем? Так, як я?

**
*

Вже десь коло полудня Зірка Ріницька дивиться на годинник, що висить по другому боці вулиці коло аптеки на розі.

— Я думаю, що нам вже час іти...

— Вже йдемо, і то ви, пані, підете зі мною лише до рогу Хорущини. Потім скрутите ліворуч, повернетесь до вашої товаришки і там чекаєте. Якщо він розминеться зі мною, певно теж повернеться. Тоді скажіть йому, що я на нього чекаю під тією самою адресою. Ну, а якщо ні, — голос Василя Ремеги задрижав ледве чутно, — тоді додайте до списку ваших втрат ще цього одного — і все. Ну, ходім!

Права сторона Академічної вулиці звичайно порожня. Порожня вона і тепер. Щойно у віддалі яких ста метрів, якраз коло Ремісничої Палати, видно дві постаті. Вони йдуть поволі, піднявши коміри плащів, мабуть, щоб захиститись від мокрого снігу. Один із них у короткому плащі, другий в довгому, льоденовому. На голові в цього другого тирольський капелюх.

— Це він! — дівчина з блідим обличчям стискає руку свого товариша. — Цей, в короткому плащі...

— Бачу! — її товариш нетерпеливо вириває руку з затиску жіночої руки. — А цей другий у німецькому капелюсі?... Ну, нічого... Побачимо. Ви йдіть переді мною. Аж до рогу Хорущини. Там зверніть ліворуч. Ну, вже!

— Але ж він... Я хочу йому сказати... шепчуть поблідлі, ненамальовані губи. — Але ж я мушу...

— Йди вже, дівчино! — голос позаду неї звучить суворо. — Хочеш, щоб ми жили?

„Він бачить мене, він бачить мене! — розпачливо свердлує мозок втомленої жінки. — Він напевно пройде без слова попри мене. Так, як колись, як тоді, коли я ма-

ла ще молоде серце і носила брунатне хутерко... Він пройде попри мене, назустріч тому, що йде за мною, за білими, вогкими сніжинками... Боже, Боже, чи життя завжди мусить проходити попри мене?"

Погляд зеленкуватих очей чоловіка в короткому спортовому плащі з піднятим коміром зустрічає на секунду великі, брунатні очі, що зоріють з блілого обличчя. Нема часу, щоб щось сказати, нема змоги обернутись... „Ось там, — думає він, — за нею йде Ремега, цей дивний Ремега, який колись був під моєю командою як капраль польської армії, якому колись я, поляк-підхорунжий, зробив прислугу... Тепер він рішатиме про наше життя, про життя Ходака-Буруна і про життя того, що був моїм другом ще тоді, коли я навіть ще не був сам собою... Щоб ти це все знала, дівчино з блідими губами, яка минаєш мене тепер, дивлячись кудись перед себе, немов боячись поглянути мені в обличчя... Ти знаєш і я знаю, що це востаннє, що це вже назавжди... Дівчино, дівчино, і ще одна зустріч з вулиці непромріяних снів!"

Зореслава Ріницька йде прямо, так, як казав їй той, що має таке ж бліде обличчя, як вона, і що має право наказувати. Він зараз поволі обернеться і піде разом з цими двома: тим, у тирольському капелюсі, з такими ясними бровами, і з тим, що ще раз пройшов через її життя учора ввечері. Зореслава чує, як віддаляються кроки трьох чоловіків у протилежний бік.

Ще трохи, ще легкий шерех кроків, що їх глушить сніг... Не обертайся, дурна, вони відійшли так, як відійшов брат з трьома кулями в грудях, як відійшла любов — вони відійшли, ти вже не чуєш нічого. Іди, лети своєю дорогою, Зірко...

Вона вже далеко, вже звернула за ріг Хорущини. Вона вже не може почути слів Євстахія Мариняка до Реми:

— Добридень, Василю! Це — мій товариш, мій друг Яків... Куба. Він лікар. Він хотів би...

А сніг падає і глушить слова і засипає сліди кроків.

НІЧ, РАНОК, ПОЛУДНЕ

Невеликий прямокутник підлоги виблискує в світлі місяця. Він блищить, бо поверховий службовий підстаршина любить „орднунг”. Щодня сімнадцять в'язнів, які сидять у келії ч. 37 в „Поліцайгефенгіс”, на вулиці Лонцького, вимивають підлогу під час офіційного роблення порядків. А крім цього крадькома, коли ніхто не бачить, полірують її перед інспекцією, вживаючи для цього перепачкованої пляшки. Один квадратний сантиметр за другим маґлює пляшка дощану підлогу, і від цього дошки набирають блиску. Божа благодать, ця замаскована в сіннику пляшка! Вона не лише допомагає втримувати „орднунг”, вона ще й охороняє від чергових апелів, побоїв. Ні, в келії число 37 гестапівці не б'ють нікого.

Орест Гладій лежить на долішніх нарах. Він не чує сопуху тіл, що лежать угорі над ним, притулившись тісно одне до одного, мов мішки з картоплею. Він не чує хропіння товаришів. Голова розпухла, мов диня, з вух сочиться якась густа рідина, але він не підносить рук, щоб обтерти обличчя і шию.

„Може б збудити Ігоря... або Андре? — всовується в обважнілу голову думка, але відразу ж пропадає. — Ні, нащо, хай хоч трохи заснуть...”

Пальці рук попухли, Орест не може зігнути двох пальців правої руки, тої самої, що її сьогодні оберштурмфюрер Рінзінг, величезний, товстий допитувач з команди Гестапа на вулиці Пелчінській клав між одвірок і двері, приговорюючи по-російськи:

— Ну, скажи, герой, не знаєш, хто такої удрал од Курганскіх?

Ліва рука зовсім нерухома. В ній не чує Орест ніяко-

го болю. Вона задубіла від ліктя вниз. „Мабуть, зламана, — кружляє думка в побитій голові. — Ох, і ребра так страшенно болять...”

З трудом віддихують потовчені ударами чобіт груди, щось коле і свистить у легенях, і зовсім не можна обернутись на другий бік. „Доживу до ранку? — ворушиться знову думка. — Може б таки збудити Ігоря? Хай перекаже, як вийде... Його хіба не будуть тут довго тримати, він такий молодий, його ще не били...”

Ореста притягли коло півночі два „аскарі” в чорних уніформах з допиту на вулиці Пелчинській. Вони волікли його понівечене тіло порожньою вулицею Томіцького, і кров, що краплями скапувала з його розбитого обличчя, темними плямками значила дорогу. „Лише одна коротка вулиця, — пригадує напівпритомний Орест, — а така... довга-довжелезна...”

Вже другий тиждень водять Гладія на допити. Перші три місяці від часу арештування проминули спокійно, якщо не брати до уваги побоїв, коли черговий підстаршина бував не в гуморі. Спочатку, коли Орест сидів на одинці, він був певний, що його справа в цій тюрмі закінчиться швидко. Після першого ж допиту він зорієнтувався, що Гестапо, коли й не знає про нього всього, то знає багато. В кожному разі досить, щоб вислати до Авшвіцу чи Дахав з написаним засудом на повільну смерть.

В'язень пересиджував у своїй келії дні і ночі. Скрипів трамвай на закруті, перегукувались якісь голоси. Коли Орест мав ще стільки сили, щоб видряпатися на хвилину під саму стелю до заґратованого вікна, він бачив людей, що проходили внизу вулицею Сапіги. Раз навіть мигнула якась знайома постать, щось ніби чорна кримка пані Катрі... Постать постоля хвилинку на розі вулиці, коло трамвайної зупинки. Але вона певно не зауважила сірого обличчя, що зависло у маленькому заґратованому віконці на третьому поверсі тюрми. Раз блиснуло щось, ніби мідяні кучері Рути Гайдай, але це була омана, поду-

мав Орест. Рута не може бути на волі, вона вже певно давно в концентраційному таборі...

Перші тижні в'язень проводив у роздумуваннях над тим, що спричинило „всипу” в помешканні його судженої. Орест мав досвід — його тюремна кар'єра почалася ще за Польщі, ще коли він, як сільський хлопець, попав уперше в руки польської поліції за приналежність до юнацтва ОУН. Досвід з роками збагачувався, а завершив його побут у советській тюрмі, куди Орест попав за кілька місяців перед вибухом війни. Тоді він намагався в'яснити своєму слідчому, що селянський син, син наймита не може творити загрози для Советського Союзу, великого і могутнього.

— Ой і хитрий ти, голубе! — сміявся коротко слідчий, до речі, українець і переконаний комуніст. — Бач, коли революцію роблять ці ваші пани і підпанки-білоручки, нам плювати на це з високої колокольні! Ну, а коли вже селяни, корінь народу, братец — так це вже не шутки! І тому ми вас — ну, не боїмося, але з вами рахуємось. Хоч я тобі це сказав, але ти мене не видаш, бо звідсіля вже ніколи не вийдеш!...

Орест вийшов. Коли відділяли кримінальних злочинців від політичних, він використав замішанину і причепився до кримінальників — і завдяки цьому вижив, у той с'ямий час, коли згинув у тюрмі на Лонцького Любко Курганський, брат його судженої.

Маючи за собою такий досвід, Орест знав, що йому безпосередня небезпека не загрожує, і він, хоч може недовго, але посидить, бож ті, що його арештували, захочуть його трохи зм'якшити, спочатку самотою. Тож на роздумування він мав час.

„Хто це міг бути? Хто це міг всипати?” — мучив себе здогадами Орест Гладій, і ніяк не міг вирішити. Перші допити не дали йому жадного матеріялу. Було ясно, що німці поінформовані про його здогадну приналежність до ОУН, знають і про його зв'язки з Курганськими, особливо з Оксаною, знають, що фатального вечора мав хтось при-

бути з-поза Львова, і що цей хтось мав виконати якийсь важливе завдання. Зі слів слідчого годі було зорієнтуватися, чи відомо було Гестапові про те, хто був тим гостем. Також і роля Ігоря була німцям не зовсім ясна.

„Хто всипав? — напружував мозок Орест Гладій. — Хто це міг би бути? Рута згадувала, що СБ мало підозріння на його, Орестове оточення — так хто ж був у цьому оточенні, хто був у Курганських у той, тепер уже такий далекий, грудневий вечір?”

„Зараз — подумаймо, пригадаймо, хто був тоді у Курганських...”

„Дідусь Курганський? Нема про що говорити. Старий, правда, не любить мене і всього підпільного життя... Але ж, поперше, він старшина, людина чести, сам уже над гробом... А подруге: що ж може знати дідусь Курганський? Ну, про мене ще може додумуватись... Але про цього Буруна? Нонсенс! І, нарешті, від часу, коли прийшов до хати Бурун, старий Курганський. Оксана і Рута Гайдай не виходили з хати. Ну, і я сам. А як можна було повідомити Гестапо, не виходячи з хати? Ні, дідусь тут ні при чому”.

„Пані Катря? — Орест морщить чоло. — Теж ні. Це ж воячка, має комбатантський хрест, стара і всіма шанована жінка... Але що вона робила тоді у темній кімнаті, коли Бурун висипався до мене, домагаючись відпочинку? Вона сиділа у фотелі, але ми її тоді не бачили... А я навіть не знав, що вона працює в Пропаганді, десь має там якусь посаду... Аж тоді це вийшло, коли Рута пізнала її голос через гучномовець, що проголошував оповіщення про розстріл закладників... Десь у тридцятих роках згинув хтось з її родини, якийсь директор гімназії, чи хто там... Помста? Над ким? Над Оксаною? Над Ігорем?...”

„Ну, а сам Бурун — Сяхо Мариняк, Белявський? Що я знаю про нього? Подав кличку, а може Оксана не дочула добре? Вона його перша привітала. Питав про те, який там другий вихід є на випадок всипи... А чому ж мала б бути всипа? І про що це Рута його випитувала?”

Ага, про те, чи він грав спершу в польській, а потім у німецькій футбольній команді. Гм, хто це власне цей невідомий Бурун, єдиний, що втік завчасу?..."

„Оксану виключимо відразу. Вона, щоправда, не є формально членом Організації, але виконала вже не одне завдання. Зрештою, чи вона видала б мене і свого брата на смерть? Хоч про те, що той, який прийде, щоб забрати „Буруна, мав бути її брат — не знала ні вона, ні я, ані, здається, ніхто з присутніх. Навіть Рута. Як би не було, Оксану залишімо в спокою. І хай Бог допоможе їй забути також про мене, якщо вона ще взагалі живе”.

„Хто залишається? — Волянський. Ні, це також хіба неможливо. Пустун, балакун, ласий до чарки, до карт, хтось щось бовтав, ніби він фольксдойчер... Але ж який був би глузд Волянському пускати свідомо в нещастя заприятнену родину? Він, щоправда, виходив, зараз потім, коли говорив з Рутю в їдальні... Але що він знав? Що приїхав відомий футболіст Белявський-Мариняк до панства Курганських? Лише та пляшка коньяку і слова „коньяк добре заплачений”. Але все ж таки, що міг знати Волянський? І якби навіть знав: хто йому сказав? І чи його випустили вже на волю? Хіба, так...”

„Рута. Про неї нема що роздумувати. Вона ж сама розвідчиця, у зв'язках з „горою”, передавала мені доручення і накази Обласного Проводу. Чому б, навіть якби вона зрадила — вибирала такий момент? Зрештою, коли підозрівати Руту Гайдай, тоді — хто може залишитися чистий? Рута не входить в гру.”

„Ігор Курганський теж не враховується як кандидат на зрадника. Я сам навіть не знав, що він має щось спільне з підпіллям. Це було, мабуть, його перше завдання, це невдале переведення Буруна до когось, хто мав би його повести далі. Зрештою, Ігор не міг знати багато. Не чув ні слова з наших розмов, вийшов і повернувся — собі на згубу. Як гордо, по-дитячому він сказав тоді: „Хто з панів їде до Білогорці?” Ігор — зрадник? Ні, ні!”

Даремно мучився Орест здогадами. Обличчя вирина-

ли в його уяві, стукотіла паличка радника, привиджувались мідяні кучері Рути, впливали очі Оксани, золотів маленький хрестик УГА на чорній сукні пані Катрі, блискали окуляри Волянського, маяла руда чуприна футболіста Мариняка... Година за годиною пливли дні, лише врядигоди кликали Ореста на допит. Але ніхто не тортував його і не бив. „Чекають на когось, — думав Орест. — На когось, хто знає більше або вміє краще допитувати”.

Одного дня привели в келію якогось велетня у светері і штанах барви горохівки. Це був, як виявилось по якомусь часі, французький старшина, Андре Жакіяр, якого привели „баншущи” після його втечі з гурту полонених, що відвідували виставу, чи радше „генеральну пробу” в міському оперовому театрі. Француз умів вже трохи по-українському, і, коли обидва в'язні ближче заізнались, вони набрали взаємного довір'я. Француз вдавав придуркуватого мешканця Галичини, не то польської, не то української національності. Орест допомагав йому, чим міг, зокрема давав поради, як законспірувати своє правдиве „я”. Крім того, вчив француза української мови, отримуючи взаємно лекції французької.

За кілька тижнів Ореста і його товариша перевели в малу і тісну келію, населення якої мінялося мало не щодня. Одних виводили, і тоді на подвір'ї тюрми було чути шум моторів вантажних авт, плач, вигуки, стогони... Інші виходили на волю. Їм передавано усні доручення, часом комусь вдавалось всунути щасливцеві малий клаптик паперу, скручений у рурку — „грипс”, про який не було знати, чи і коли він дійде на місце призначення. Часом приходили нові. Поляки, українці, москалі, навіть жиди. Приходили, розповідали свої історії, ставали в ряди до апелю, маглювали пляшкою підлогу, їли тюремну юшку, тихцем плакали, зрідка сміялися...

Одного дня відкрилися залізні дверцята, і на порозі келії став Ігор Курганський. Змарнілий, з-під розбурханих кучерів світили блакиттю запалі, втомлені очі. Ігор стояв на порозі так само випрямлений, як тоді, коли ви-

голошував, неначе учень в школі свою вивчену фразу: „Хто з панів їде до Білогорщі?”

Погляд юнака перебіг постаті в'язнів, що стояли й сиділи під стінами, і зупинився на Оресті Гладієві. Він перечекав хвилину, доки не грюкнули двері, одним стрибком опинився біля Ореста і з усією силою притулився до нього.

— Вибачте, вибачте! — шепотів хлопець, сховавши голову на грудях старшого друга. Орест знав, що хлопець просить вибачення за свою необережність.

— Нічого, Ігоре! — відповів стиха Гладій. — Це було б і так сталось.

Поплили далі в'язничні дні. Щоранку „апель”, гаркотіння есесівського штурмана, удари в лице, от так, знехотя, бо не було нічого іншого до роботи... Потім в'язнична юшка, часом якась передача „зі світу”, від пань з українського чи польського комітету, яку в'язні справедливо ділили між собою. Часом приводили когось побитого з допиту, часом хтось виходив на волю, часом гудів на подвір'ї „чорний ворон”, що привозив чи відвозив в'язнів... День за днем у напрузі, в нервозності, в безнадії...

Так відійшов одного ранку польський молодий старшина, що потрапив у тюрму, як казав, безвинно. Хтось, казав він, поклав у кишеню його робочого одягу (він працював у механічному варстаті) кілька револьверних набоїв, і цього вистачило. Його забрали, не давши навіть змоги переодягнутися, і він сидів у в'язниці в тому самому робочому комбінезоні. Одного ранку вивели і його. Крізь віконце в'язні бачили, як на подвір'я заїхало велике вантажне авто і як до нього входили по підставленій дошці прямо з коридору смертники. Ось на порозі коридору появився і молодий польський старшина, махнув рукою в сторону віконця на поверсі — і зник в авті. На пісок...

А Орест сидів. Часом він думав, що його справа забулася, що, може, є якісь важливіші справи, може німці, зайняті ліквідуванням свого панування в Україні, не ду-

мають уже про них, про арештованих кілька місяців тому в помешканні Курганських. Хтось передав нишком вістку про втечу якогось визначного члена підпілля, що сидів під фальшивим прізвиськом. Орест з полегшею зідхнув. Це певно Максим, старшина штабу підпільної армії, ув'язнення якого не дозволило йому, Орестові, вжити тоді, при арештуванні, зброї, бо це грозило б смертю Максимові, що був тоді серед закладників. „Добре, що хоч йому пощастило, — подумав Орест. — Може відплатить за нас”.

Десь у лютому, під час ранішньої перевірки, підстаршина Гестапо, дивлячись у записник, вигукнув:

— Buchstabe „ha”!*)

— Гір! — відповіли два голоси. Орест Гладій і поляк, інженер Горецький, випрямились, згідно з регуляміном, звітуючи:

— Gefangene nummer... Орест Гладій... Казімеж Горецькі... мельден зіх цур штелле!

— Ви лишаєтесь, — махнув рукою на поляка гестапівець, і інженер з полегшею відступив.

— Брати речі? — спокійно запитав Орест, хоч почув, як серце підсувається йому під горло.

— Не треба! — буркнув підстаршина і додав знехотя: — Ви повернетесь... може...

„Не на волю і не на розстріл”, — думав, намагаючись запанувати над нервами, Орест, коли ослаблими ногами, очманілий від свіжого повітря, намагався йти рівно перед конвоїром, що з наготовленим машинним пістолем провадив його вулицею Томіцького, вбік колишнього будинку Електрівні, де за советських часів містилось НКВД, а за німців головна квартира Гестапо.

Вулиця була порожня. Мешканці майже всіх будинків, зокрема розташованих поблизу тюремного подвір'я, були евакуйовані і їх місце зайняли „аскари”, німецькі посіпаки в чорних уніформах, різнонаціональна наволоч.

В цій ранковій годині ніхто не бачив, як „чорний”

*) На букву „га”!

довів скованого ланцюжками в'язня до будинку на розі Пелчинської вулиці. На порозі стояв вартувий гестапівець у шоломі. Він згiрдливо поглянув на чорного посіпаку і перебрав закованого в'язня разом з карткою.

Гестапівець швидко обмацав в'язня від шиї до стiп і повів його по сходах вгору. В кімнатах, розташованих вздовж коридорів, не було ще нікого. Підвівши Ореста до дверей, зазначених на картці, відібраній від „чорного”, гестапівець наказав йому стати обличчям до стіни. Гладій успів ще зауважити, як гестапівець похитав головою і пробурмотів:

— Ustuf Riensing.. Na, Mahlzeit... Viel Vergnügen!*)

Хтось гукнув знизу: „Штурманн Гольомбке!”, конвоїр відповів „Гір!”, і тоді знизу почулося:

— Швидко сюди! Потребують тебе!

— Що я з тобою зроблю? — забурмотів німець, дивлячись на Ореста. Потім поліз рукою в кишеню, добув ключ і розімкнув кайдани: — Давай руки, шнель, шнель! — зашипів і, взявши обидві долоні Ореста, прикував його до кальорифера. — Тут тобі буде тепло! — з насміхом брызнув голос гестапівця. — Тихо сиди, розумієш?

Ще поки есесівець зник за закрутом коридору, Орест зрозумів, що мали значити його насмішливі слова: „Тут тобі буде тепло!” Рури кальориферів були вже нагріті. Ощаджування палива не зобов'язувало сірих півбогів з чорними значками „СД” на рукавах. Руки Ореста, стиснуті ланцюжком навколо рури, горіли вогнем, пекли, наче покладені на гарячу плиту. Він пробував відсунути їх бодай трохи, віддалити від розпеченої гарячою парою рури, але ланцюжок в'їдався ще більше в суглоби і не пускав ані на міліметр.

Годинник на другому кінці коридору показував кілька хвилин по сьомій. „Не прийдуть раніше, як о восьмій! — гарячою хвилею ринуло в свідомості. — А хіба я витримаю? Згорять руки...”

Біль у прикованих долонях ставав щораз нестерпні-

*) Підпоручник Рінзінг... На здоров'я... Бажаю приємної забави!

ший. Найменший рух м'язів спричиняв нову муку. Краплі поту виступили на чоло Ореста. „Ще сорок хвилин. Боже, дай витримати!”

Десь внизу почали відкриватись двері, хтось перегукувався. Почулися кроки на сходах, і Орест повернув у тому напрямі голову. Але кроки продудніли і затихли. Десь гримнули двері на вищому поверсі, і знову запала тиша.

„Зомлію, зомлію, о, Боже, чому я не зомлію! — товклося в голові Ореста. — Господи, Господи, дай зомліти!... Ще тридцять хвилин... Як довго ще, як довго...”

За кілька хвилин перед восьмою почулися знову кроки і голоси. Це були жіночі голоси, і вони виразно наближались до прикованої людини. На закруті коридору появилися дві постаті у широких сірих капелюхах, у хутрах і білих повстяних чоботях, викладених ясножовтою шкірою.

— Ах, тут маємо вже когось! — задріботіла насмішливо висока німка, минаючи змученого в'язня. — Ну, цей поспішає! Чекає на Рінзінга... Ну, тут буде вже робота!

Якраз у хвилині, коли вказівка годинника дійшла до восьмої — загрюкали знову кроки. Ще хвилинка — і в кінці коридору з'явився спершу той самий конвоїр, що прикував Ореста, а потім якась надлюдської величини постать у сірому військовому плащі і гестапівському круглому кашкеті.

— Цей чекає тут нас, унтерштурмфюрер! — гаркнув штурман Гольомбке. — На прізвище Гляді, чи щось подібне.

Велетень не затримався коло в'язня. Він минув його, ніби не доглянувши, і відкрив ключем двері кімнати. За ним увійшов конвоїр з папером в руці. За дверима було чути, як велетень зареготав басом, потім до нього долучився тонкий сміх конвоїра, далі грюкнули ще якісь двері, і сріблом забренькотів нижній жіночий сміх.

Орест не чув уже болю. Його руки немов утратили чуття, немов кров перестала в них циркулювати. „Зараз

упаду”, — подумав ще він, і в цю мить відчув, як конвоїр торкнувся його плеча.

— Ти, свине! Унтерштурмфюрер чекає.

Руки Ореста вже розковані. Велика пільга розливається по його тілі. Він намагається підняти, обтерти долонями задубілі, попарені руки, бодай глянути на них.

Брутальний поштовх вкидає Гладія у соняшну кімнату. Велике вікно врізується ясним прямокутником, з якого видно, як десь понад дахами майорять якісь вежі. „Це, мабуть, костел Марії Магдалини”, — хоче пригадати Орест, коли басовий голос прикликає його до дійсності:

— Ну, що? Не хочеш замельдуватись як слід! Ти, свине! Не навчили тебе?

Удар в лице. Прямо під ніс знизу удар підриває в'язня з ніг. Він заточується на стіну і чує, як щось тепле спливає з носа і скапує на сорочку. Світ крутиться в очах і попечені долоні пашать. Зігнений від довгого стояння з руками, прикованими до кальорифера, хребет не годен випрямитись.

— Хочеш ще раз? — гуде бас. — Швидко, мельдуйсь!

— В'язень Орест Гладій, номер шістсот тридцять, мельдується... — з трудом добувається з розбитих могутнім ударом губ в'язня. — Цур штелле...

— Це вже краще, — бас лагідніє. — Сідай! Не буду тобі крутити голови дурницями, — велетень за столом промовляє спокійно, ніби веде ділову розмову в якомусь бюро. — Подумай, поки відповіси. Що волієш: сказати правду і поїхати спокійно на роботу до бауера, на селі — ти із села, правда? — чи, може, тобі більше подобається самостійна Україна мого типу? Бачиш? — велетень підносить здоровенний дрюк, що стоїть за письмовим столом. — Понюхай!

Він підсуває дрюк під розбитий ніс Гладія. Крапля крові падає на дрюк.

— Закури! — владним жестом простягає коробку цигарок велетень. — Маєш час подумати, поки скуриш. Дай йому вогню, Улля.

„Улля? Значить, ще хтось є в кімнаті... Не було часу приглянутись, поки впав цей перший запаморочливий удар”, — думає Орест. Збоку підходить жінка, ні, хіба дівчина. Невелика, дрібна, ондульовані кучері спадають їй на плечі, ноги в тонких панчохах, кармін на устах, пальці з лякованими нігтями тримають запальничку.

„Дим... як я вже давно не курих... Ще більше очманіння... голова крутиться... Що він каже?”

— Тож, слухай, Гляді — кажи все: відколи в Організації? Що знаєш про того, що втік від Курганських, ну, як його. („Не знають його прізвища!” — шибает думка). Що він мав зробити? Куди мав його завести той молодий дурак? Все кажи. Поки скінчиш цигарку — можеш подумати. Скажеш?

Орест потакующе кивает головою. „Аби лише дав скурити... І так не скажу, хай лише скурю... Скільки ще димків?”

— Сідай до машини, Улля, — наказує велетень. — Наш пацієнт чемний. Не хоче знати мосі „самостійної”. Ха-ха! Він дістане за це нагороду.

Орест простягає попарену руку до попельнички на столі. Кінець. „Боже допоможи! Хай швидко зомлію, як тоді на польській поліції... Швидко б зомліти...”

— Ну, — несеться з-поза стола басовий грім, — відколи в Організації?

Хвилина мовчанки. Велетень підводить очі з-над паперів прямо в обличчя в'язня. Але Орест дивиться у вікно. Ще один погляд. „Ні, це не вежа Марії Магдалини... Це таки ратуша, напевно ратуша...”

Удар дрюка немов розколює голову. Трах, трах! — тріщить щось в голові. Кров заливає очі. За третім ударом Орест уже на землі. „Не скажу, не скажу...” — мимить крізь розбиті губи, доки удари підкованим чоботом, один, другий, третій, в ребра, в живіт не добувають з його горла хриплого, протяжного:

— Ааааааа...

Глухо гупають удари. Там десь за машинкою, далеко-

далеко, рожевіє суконка стенотипістки, блискають у сонці її ляковані нігті...

— Ааааа! — глухо стогне на підлозі понівечений чоловік в судорогах болю.

— Ах, ви працюєте вже, унтерштурмфюрер! — в кімнату входить хтось. Крізь залляті кров'ю очі Орест бачить лише наглянсовані чоботи. — Один із твердих?

— Я зм'якшу його! — дудонить здалеку бас. — На, будеш говорити?

Знов удар чоботом, і ще один. „Не млію, чому я не зомлію?” — Ааааа! — наче великий джміль, гуде тортурований. .

— Ви повинні говорити до нього його мовою, — радять наглянсовані чоботи. — Говоріть до нього по-російському. Він уже зрозуміє...

Хтось підносить Ореста, мокрою шматкою обтирає закривавлене лице. Хтось говорить. Це бас, велетень. Поросійськи говорить, так, російською мовою. Німець?

— Ах, і дурак же ти, друг мой мілий! Я і так все знаю. Нужні лі тебе еті питкі? Гаварі, сукін же ж ти син, самостійнік! Не хватіт тебе самостійной?

— Нічого не знаю... — мимрить Орест. — Я студент... Чому ви мене мучите? Я не знаю нічого.

— Геравс, Улля! — гаркає бас. — Це не для тебе.

Дужі руки впихають голову в'язня в каблук крісла. По хребті дудонить важкий дрюк, гатять важкі удари підкованого чобота. Цей другий прилучився вже до „праці” допитувача. Разом з кріслом валиться побитий на підлогу знову. Щось хрупнуло в хребті. О, Боже, Боже...

— Дванадцята година, унтерштурмфюрер Рінзінґ, — надпливає звідкілясь медовий голосок секретарки. — Йдете до кантини на обід?

Руки знову приковані до кальорифера. Але вже не пече. Орест важко, всім тілом спирається на гарячі рури. Він не відчуває вже нічого.

„Скільки це було годин? Чотири? Чотири години ме-

не били? Я таки, мабуть, втрачав притомність... А скільки ще залишилось?"...

**
*

Увечорі несуть-тягнуть закривавлену постать два „чорні” по вулиці Томіцького. „Не сказав, — ворухиться лише одна думка в побитій голові. — Сьогодні не сказав нічого. Але завтра?...”

Наступного дня дали Орестові спокій. Він навіть не міг злізти з нар на перевірку і, на диво, черговий підстаршина не пробував підводити його побоями. Орест дивився невидючими очима у стелю і, крім хриплого стогону, не міг видобути з себе нічого. Цілий день біля нього сидів Ігор, стираючи піт і кров з обличчя і тримаючи його за руки. Під вечір гарячка піднеслась, і Орест почав маячити.

— Оксано... — важко підносились його груди, — Оксано, чому не приходиш?

Ігор закущував губи, щоб стриматись від плачу. То один, то другий в'язень підходили до нього, пропонуючи змінити. Але Ігор лише хитав заперечливо головою і змоченою шматиною змивав посинячене обличчя Гладія.

Щойно на третій день, коли до Ореста вернулась свідомість, його повели на Пелчинську знову. На цей раз Рінзінга не було. Замість нього сидів у кріслі якийсь інший, худий, як смерть, з блідим обличчям морфініста. Він вдивлявся труп'ячими очима у почорніле обличчя Ореста і повторював:

— Скажіть усе, що знаєте. Нам відомо все, але ми хочемо лише ствердження. Ну, хто втік тоді від Курганських? Куди мали його завести?

В сусідній кімнаті хтось жалібно пищав, немов мале звіря, яке мучать хлопці. Голос був жіночий. Гестапівець з труп'ячими очима всміхався, не ворухачи затиснених губ:

— Хочеш так само пищати? А що, як це твоя гелібте Оксана? Знаєш, що їй тепер роблять?

Мертвяк в уніформі підійшов до дверей і відкрив їх. У сусідній кімнаті дужий гестапівець з червоною пикою тримав ззаду за лікті якусь жінку, обличчя якої не міг Орест доглянути, а другий бив її чоботом прямо у живіт. Жінка вже не пищала, голова її звисла.

— Завтра буде тут твоя любка, — зашипів над вухом Ореста мертвяк в уніформі. — Але з нею вони інакше побавляться, хе-хе, побачиш!

— Лягай! — гукнув в ухо напівпритомній жінці той, що тримав її за лікті. Жінка повернула голову вбік відкритих дверей, немов шукаючи там порятунку. Потім відвернула голову і рухом, повним розпачу, повалилась, закриваючи обличчя долонями.

Під вечір привели Ореста до його келії число 37. В'язні були певні, що його знову приведуть скривавленого, і задалегідь підготували змочені через віконце шмати. Але Орест тримався прямо, наскільки дозволяли поламані ребра, і не потребував фізичної допомоги. Він прийняв зате недокурок, який запропонував йому Горецький, а потім, коли всі послули, просидів кілька годин разом з Ігорем, без сну. Вони сиділи коло дверей, тісно притулившись один до одного, і не говорили нічого. Ігор лише прошепотів:

— Я хотів би, щоб ти дав мені силу... Ти такий самий, як і мій брат, Любко, що згинув на цьому самому подвір'ї. Ви — сильні.

Коли повернувся із службової поїздки Рінзінг, побої почалися знову. Щодругий-третій день Ореста викликали на Пелчинську і — били, били, били... Хтось у келії шепнув Орестові, що Горецький має капсулку з отрутою, і він почав роздумувати над тим, чи не попросити в поляка цього визволення від мук. „Але він не дасть, — відраджував сам себе Орест, — хіба ж хто дасть можливість вирватися з цього пекла?“ Пальці його правої руки були розторощені, три ребра зламані, зуби повибивані, а з вух сочилася якась жовта рідина.

— Млоди естесьце, колего, — шепотів йому в ухо Го-

рецький, — витшимаце! Ви тверді. Якби так мене раз взяли, ого!

Останнього пополудня Рінзінг особливо шалів. Він не питав Ореста вже ні про що, а тільки бив і бив, підводячи раз-у-раз з підлоги і гупаючи п'ястучком чи дрючком куди попало. Очевидно, Рінзінг злостився в зв'язку з особистою невдачею, бо, коли він вийшов якомсь на хвилину, напівпритомний Орест почув, як конвоїр шепнув машиністці, що хтось із визначних „бандітен” вирвався з тюрми. А оберштурмфюрер якраз мав його переслухувати.

— А цей теж дійде за день-два! — буркнув гестапівець, показуючи на Ореста, що лежав на підлозі. — І знову нічого не довідаємось.

**
*

Місяць відблискує на стіні. „Завтра мають мене забрати до лікарні, — блудить думка. — Так сказав конвоїр. Боятися, що зашвидко сконаю. Завтра? Це ж ще ціла ніч. Добре, що Ігор і француз сплять і не чули, як мене принесли. Ах, якби заснути і вже не збудитися ніколи...”

Поляка Горецького нема вже на келії число 37. Забрали його під час неприсутности Ореста, і разом з ним відійшла остання надія і спокуса — самогубство. Пішов і молодий студент-поляк Корчинський, що недавно прибув до келії. Обох їх забрали, поки Ореста привели з допиту.

Ранок починається скрипінням трамваю на закруті вулиці Сапіги. Спочатку чути дзвінок, потім — „iiiiii”, потім знову дзвінок, щось немов голосне сопіння, мотор вагона гуде, чути вже брязкіт ланцюга по кам'яних плитах і — трамвай пішов!... Тепер він уже десь на розі вулиці Словацького, зараз буде коло Головної Пошти, потім Суктуська, Віденська Каварня...

Вже гуркотять авта, хтось голосно говорить, вдаряє здалеку дзвін, вулиця розгаморюється. Впадає перший промінь сонця, що вже встало і освітлює сірі обличчя людей, які сплять покотом на нарах і підлозі.

— Ти не знаєш, — шепоче у розбите вухо Ореста Андре. Він зближається ще більше і докінчує: — Казали посмітюхи, що сьогодні вибиратимуть „на пісок”.

Ось чому обличчя в'язнів ще більше посоловілі, ніж звичайно. Закривавленими очима дивиться Орест у худе обличчя Ігоря, що теж уже прокинувся і присів коло нього. Рука Ігоря тремтить.

„Може мене заберуть? — думає Орест, але ця думка не викликає ніяких почувань. Йому байдуже, що ось зараз відкриються двері, на порозі стануть двоє або троє з автоматами, черговий, а може й який старшина прочитає із списку одне чи два прізвища, всміхнеться злобно: „Забрати речі”. І чоловік вийде з келії півтрупом ще поки переступить поріг, може махне рукою на прощання, а може й на це забракне йому сил.

Знову загрюкають двері келії, знову „Забрати речі”, і далі, й далі... Загудуть мотори вантажних авт на подвір'ї, відкриється брама, покриті брезентовими плахтами авта виїдуть, і знову десь посеред міста оточить вулицю кордон товстопиких собак у шоломах, зганяючи гурти людей, щоб дивилися на смерть тих, що не хотіли піддатися волі Великого Райху... Під муром стануть обдерті й понівечені смертники, може хтось перехреститься, рине в мур крізь тіла людей сальва, попадають, немов ганчір'я, подіравлені кулями людські тіла... Хтось у юрбі затисне п'ястук, хтось зідхне глибоко, десь вирветься: „О, Господи наш, Боже!”, або вдарить в небо розпучливе „Єзус, Марія!”, з-під подіравленого кулями муру заберуть посіпаки трупи, навантажать на авто, під брезент — і гайда, льос! На пісок...

Завтра випише якась рука на мурі напис, який прославлятиме смерть тих, що не хотіли піддатися... Але сьогодні?

„Якби так мене, — кружляє в голові Ореста. — Це ще не булс б найгірше. Але я навіть встояти під муром не зможу. Кого від нас візьмуть? Одне певне: не Ігоря. Він

— малолітній, добре, що хоч це його боронить, вони мають його вік у списках, зрештою — це також люди...”

Йдуть уже коридором. Ось грюкнули перші двері скраю, гудуть якісь голоси, хтось кричить „ні, ні!”, гамір, крик — щось гупає, і крик завмирає у невиразному белькотінні. Знову грюкіт дверей, знову голоси, але не чути крику. Ще двоє дверей, тепер вони на 35-ці. Ось уже коло келії число 37. Хтось завиває, хтось плаче, немов ударений собака.

Грюкіт ключа в замку. „Штубенельтесте”, найстарший в'язень, староста кімнати, малий, лисавий, купець Перечний, що попав сюди за якусь спекуляцію, випростується, звітуючи улесливим тоном про стан в'язнів.

Орест стоїть також. Він стоїть під самим віконцем, коло француза, спираючись на стіну. „Дурний цей Перечний, — в думці всміхається сумно Орест, — якщо його прізвище на списку, не допоможуть йому і найбільш медові слова”.

На порозі стоїть черговий підстаршина з книжечкою в руках. За ним видно двох озброєних жандармів, десь на коридорі хтось хлипає. З-поза жандармів висувається ще одна постать з глибини коридору. Шкіряний плащ, товсте обличчя, золоті зуби, рухливі інтелігентні очі, бичачий карк, перетяте шрамом обличчя...

„Годе, Годе! Це штурмбанфюрер Годе!” — вривається в мозок Ореста, і він не знає, вийти йому наперед, заговорити, пригадати себе чи, навпаки, мовчки сховатися за спинами інших.

Але мабуть уже пізнав. Годе швидко пробігає очима по лаві в'язнів і затримується на Орестові.

— На сторов'є! — іронічно шепочуть товсті губи, і Годе відступає набік.

Він, мабуть, чекає на те, щоб замовкло на коридорі скигління виводжених до авто в'язнів. Нарешті, дає знак підстаршині з книжечкою, і той розгортає її:

— Бухштабе „к”, — повільно вимовляє підстаршина.

— Я, гефангенер Корнило. Йоганн Корнило, — додає він сумлінно, — а може ви називаєтесь Іван Корнило?

Селянин Корнило виступив уже з ряду.

— Іван! — стверджує він зовсім спокійно.

— Речі забрати! — додає діловито гестапівець, немов намагаючись повністю дотриматись ритуалу.

Келія прищурилась. Випростані стоять усі в'язні, навіть Орест випростався, наскільки дозволяють йому зламані ребра. „На сторов'є”, — сказав він, цей звір. — Пізнав, напевно, пізнав. Такий пізнає і в пеклі. Ну, кінець уже, чи ще хто?”

— Корчинські, — викликає друге прізвище гестапівець. Але ніхто не виходить з ряду.

Обличчя підстаршини червоніє:

— Гей, швидко там буде?

— Нема такого! — несеться з правого крила лави в'язнів. — Учора вийшов.

Хвилина тиші. А потім голос Годе:

— На, Шульце! Ти не знаєш, хто там в тебе сидить?

Обличчя підстаршини ще більше багровіє. Якраз сьогодні, коли оберштурмбанфюрер на інспекції, така прикрість. „Віда на мою голову, що робити, що робити?”

— Може... Курганський? — з лівого крила несміливо подає голос старости келії. — Тут є такий...

— Так, так, певно! — підстаршина хапається за подану дошку рятунку. — Певно, що так. Курганські. Це була помилка. Ах, ці слов'янські прізвища!

— Ні, ні! — продирається з-під стіни крізь лаву понівечена постать Гладія. — Ні, це Корчинський, Корчинський, що вийшов учора! Курганський — це малолітній хлопець, не може бути!

— Не роби дурниць, менш! — відштовхує Ореста підстаршина. — Курганські, ходи скоро! Міт захен! — додає він, стираючи нишком, щоб не доглянув штурмбанфюрер, піт з-під кашкета. „Треба буде дати подвійну порцію зупи тому старому шляйхгендлерові, вирятував мене з халеми...”

— Герр Годе, штурмбанфюрер — пам'ятаєте мене? Це я — Гладій... Не беріть його, він малий, ви не можете...

— Quatsch! — розтулюються одним звуком товсті губи Годе. — Schweig, Bandit!*)

Ігор уже між конвоїрами. Він ще не зовсім розуміє, що, власне, сталося. На його обличчі не видно нічого, крім здивування. „Чому вони мене беруть? Я ж не Корчинський, я Курганський...”, — пробує він тлумачити, але ті, в шоломах, не слухають. Хтось кидає ще на плечі хлопця сірий плащ, забруднений, вим'ятий і зовсім не подібний до такого самого, елегантного плаща, що його носив редактор Волянський. Ще перед тим, як пропасти за дверима келії, Ігор кидає благальний і розпачливий погляд на Ореста.

Пішли. Грюкнули двері, задудніли коридором кроки, щось забряжчало... Пішли. Тиша.

Громадка в'язнів збилася в купку. По одному боці кільканадцять постатей з насупленими бровами і стиснутими п'ястуками — по другому, піднісши руки до губ, пополотнілий і раптом неначе змалілий, купець Перечний.

З-поміж в'язнів виступає згорблений, знівечений Орест. Він не може випрямитися, він іде з похиленою головою, крок за кроком у напрямі Перечного, який відступає назадгузь, аж під заґратоване вікно. Келія — мовчить.

— Сссу-чий си-ну! — протискаються слова крізь розбиті губи Гладія. — Ти... українець!?

За крок перед знерухомілим Перечним під Орестом заломлюються коліна. Він падає обличчям уперед і його голова з грюкотом вдаряє в підлогу, що її, блискучу й чисту, щоденно полірують в'язні келії число 37.

*) Дурниці! Мовчи, бандите!

ОСТАННІЙ З РОДУ КУРГАНСЬКИХ

У кімнаті з двома гіпсовими псевдоколонами — холодно і сіро. Непозмітані кришки хліба на столі, розкиданий папір, розбита шибка у вікні, заліплена газетою, не пропусає багато світла. В кімнаті віє порожнечою.

Щось скрипить на коридорі, якісь повільні, дуже повільні кроки тягне хтось за собою. Рипають давно немащені завіси в дверях, і нарешті появляється людська постать.

Одна людська постать не оживлює старосвітської кімнати. Біліє лише коротка чуприна над сухим обличчям радника Ієроніма Курганського, решта постаті чорна від ший до стіп. Він дивиться на незаметений стіл, брудну, засмічену підлогу, розбите вікно, і немов не бачить цього неладу, не відчуває суму, що виповнив усі кути кімнати. Ржаво хрящить щось у механізмі годинника, який висить на стіні. Годинник вибиває кілька коротких ударів і, не закінчивши — вриває.

— Одинадцята, — відзивається дідусь Курганський шепотом, немов боячись порушити тишу. — Треба піти до міста, принести хліба. Сьогодні останній день дають хліб на купон „б”. Мушу йти.

Від пам'ятного вечора дідусь Курганський живе одинцем. Коли, після кількох днів, проведених у тюрмі на Лонцького, його випустили на волю, в помешканні на Середмісті він не застав нікого. По кімнатах валялись книжки і поздирані зі стін картини, залишки їжі, окрайці ковбаси і хліба, порожні пляшки, що їх залишили, мабуть, агенти Гестапа, які вичікували когось, хто міг би ще прийти до хати Курганських. Потім, не дочекавшись, і вони залишили помешкання.

Старий спочатку взявся був до порядкування, сподіваючись, що хтось прийде до порожньої хати. Але ніхто не приходив. Декілька наступних днів він харчувався тим, що залишилось після господарювання гестапівців, які не встигли спустошити припасів, зібраних Оксаною. Потім мусів піти роздобувати їжу. Загорнувши в хустину кілька срібних ложок, вибрався на чорний ринок.

На вулиці зустрів Люську Робак. Дівчина підбігла до старого, без слова взяла його до свого помешкання, нагодувала і зогріла у теплій кімнаті.

— Скажіть, пане раднику, що сталося? — якось згашено, без свого звичайного бундючного тону, запитала дівчина. — Пані Катря була тут, але я не могла з нею поговорити.

— Катря? — півголосом вимовив старий. — Коли вона була?

— На третій день після того всього. Прийшла до хати з якимось цивільним, забрала щось у двох валізках, сіла в авто і кудись поїхала. Говорити з нею я не пробувала. Міг бути клопіт і для неї і для мене.

— Вивезли! — ствердив старий тихо. — А Оксани не було?

Люська похитала головою.

— У мене залишатись не можете, — дівчина задумалась, — але...

— Я й не думав у вас залишатися, — відповів старий. — Хтось же мусить пильнувати хати. Вони повернуться — а що тоді? Ні, ні, я нікуди не піду.

Люська гірко посміхнулась. „Повернутися, нехай собі мріє старий. Звідтіля не повертаються...”

— Я або Зірка приходитимем до вас. Зваримо, замемо. Пане раднику, не піддавайтесь. Це всюди тепер так.

— Не треба приходити, — відповів тихо старий. — Я сам. Не напитуйте собі біди. Я сам.

Радник Курганський випростався і пошукав правою рукою монокля, що десь загубився під плащем. Однак, не

вловив підкиненого монокля, і скельце заблестіло безсило на чорному плащі.

Навколо Ієроніма Курганського замкнулося залізне коло самоти. Він ніяк не міг довідатися, що сталося з його внуками, куди пропав Орест Гладій, де поділася Рута Гайдай. Редактор Волянський виїхав, сказали йому в редакції газети, виїхав кудись далеко, у службову поїздку на довший час. На всі дальші запити йому відповідали лише байдужим знизуванням плечей. В Допомоговому Комітеті приобіцяли довідатись про долю Ігоря і Оксани, але минали тижні за тижнями, а ніякої вістки не було.

Щоранку старий відбував свою подорож по урядах, намагаючись здобути бодай якусь вістку про рідних, купував приділові харчі, повертався до хати, пригрівав принесену Люською або Зіркою страву, а потім поринав у своєму фотелі і думав.

Валився світ Ієроніма Курганського. „Нікого вже не маю, — думав старий. — Чому Ти мені, Господи, дав дожити таких часів? Чому якраз мені мусіло це трапитися? Засну одного дня тут, в цій пустій кімнаті, і щойно за пару днів знайдуть тут мене холодного. Кінець роду Курганських...”

Десь з початком березня, коли місто наповнилося новими фронтовими частинами, що відступали зі Сходу, коли загуркотили панцерні вози і вояки у забруднених зимових уніформах порозташовувались по вулицях, розводячи вогні — у старого вступила знову надія.

Дверничка, пані Троцінська, яка від фатального вечора обминала радника, подала йому на брамі сіру коверту з німецькою поштовою маркою:

— З Немец, — сказала крізь зуби, — певно од панни Оксани.

Лист був справді від Оксани. Старий пан, задихаючись від нетерплячки, видерся по сходах нагору і, не скидаючи плаща, засів у своєму фотелі. „Оксана не в тюрмі, вона на волі! — щеміло радісно в серці дідуса. — Інакше не писала б”.

Лист був короткий. Оксана сповіщала, що вона здорова, живе непогано, працює у бауера Гайгера в селі Кохель, в Баварії. Вона лише непокоїться, що діється з іншими членами родини. „Хай Вас усіх Бог благословить! — кінчався короткий лист. — Я писатиму раз у місяць. Бог з Вами!”

Підпис був трохи замазаний, щось розлилося по папері фіялковою плямою.

— Сльоза! — ковтнув з трудом слину старий чоловік і побачив, як коло замазаного підпису його внуки появилася друга пляма, а потім ще одна і ще одна. З старечих очей скапували сльози на сірий, лінійований папір.

Одного разу в юрбі, що слухала воєнний комунікат Вермахту, старий пан побачив здалеку мідяне волосся і худе обличчя, що видалось йому схожим на обличчя Рутти Гайдай. Він метнувся якнайшвидше туди, але обличчя пропало в юрбі.

У середній школі, де вчила Рута Гайдай, не знали нічого про неї. „Виїхала”, — коротко повідомили радника, і видно було, що дирекція гімназії не бажає ніяких дальших розмов на цю тему. Зокрема з людиною, яка недавно ще — нехай лише кілька днів — сиділа в тюрмі на Лонцького.

Прийшов ще один лист від Оксани. Лист був знову дуже короткий, і з його ляконічних речень видно було, що Оксані не ведеться надто добре. Але як же можна було писати всю правду, коли на листі, біля підпису видніла чорна печатка з орлом і написом: „Arbeitsamt Walchensee — Aussenstelle Koche!”.

Котрогось дня вбігла з гамором до помешкання радника Люська:

— Нех се пан збера, пане радцо! — заговорила швидко. — Евакуюємось!

— Куди? — промовив спокійно старий, не рухаючись з фотеля.

— А чорт знає куди! — нетерпеливо відповіла Люська. — Рускі вже недалеко, я маю знайомства, дістала пе-

репустку і пів вантажного вагона. Вечером виїздимо з двірця Підзамче. Зірка має також їхати — хоч не хоче. Чекає ще на того, того... Ну, не тратьте часу!

Радник звів очі на молоду жінку:

— Я нікуди не поїду! — промовив тихо, але виразно. — Куди? На поневірку? Моє місце тут. Чекати.

— На кого ви ще хочете чекати? — махнула рукою жінка. — На кращі часи? Оксана в Німеччині. А Ігор, Бог знає, що з Ігорем...

— Їдьте, пані Люсю, — похитав головою радник. — Знаєте, я, як той старий дуб. Заглибоко вріс у землю. Що інше ви — молоді.

Перед вечером Люська прийшла ще раз.

— Прощайте, дідусю, — промовила тихо. — Та дурна Зірка теж не хоче їхати. Я знаю, ви мусите чекати, але Зірка... На що вона чекає? На химеру? Правда, ви мусите чекати. Ну, прощайте!

— Ну, ну, бачите, самі бачите, — відповів так само тихо старий Курганський, встаючи з фотеля. — Не журіться мною, пані. Старий чоловік дасть собі раду. Зрештою, тепер старі вмирають не так часто, як молоді.

Після того, як Люська, а за нею й Зірка кудись виїхали, в старосвітській кімнаті стало зовсім порожньо. Кімната знову забруднилась, ніхто не топив у печі — було сумно й тихо.

Попсований годинник вибивав години, часом недоладу висувалась з нього захрипла зозуля, і так сходив самітній час радника Курганського.

**
*

— Одинадцята! — шепнув старий, коли безсила зозуля, закректавши, сховалась у своєму домику. — Треба піти купити хліба...

Він одягнув свій злинялий чорний плащ, вийшов з дому, купив хліба і рішив знову піти у свій черговий обхід по бюрах, допитуватись за Ігорем. Він ішов запов-

неними людьми вулицями, бо ж і пощо було повертатись до порожньої кімнати?

Старий минав якраз будинок театру, ступаючи пово-лі втомленими ногами, коли — крізь шум і гамір вулиці, якою поспішали кудись люди — почув вимовлене кимось своє прізвище.

— Курганський! Старий пан...

Зразу він не пізнав людини, яка пристанула за ним на краю хідника, показуючи його якійсь другій людині. Обидва вони були у коротких кожушках, баранкових шапках і мали на ногах міцні, юхтові чоботи. Перший, той, що назвав його ім'я, підійшов до Курганського, взяв за лікоть і випровадив на другий бік вулиці.

— Пане... пане Курганський, правда це ви? — про-мовив чоловік у баранковій шапці. — Ми були у вас, при-везли трохи харчів, хотіли поговорити з паннунцею... Але дверничка нам сказала...

Пан Ієронім уже знав. Він навіть здивувався, як він міг зразу не пізнати. Це ж був його колишній підстарши-на, вахмістр його ескадрону, вїт села Чорноділ, Ілько За-річний. Вїт села, в якому проживала родина Курганських зараз після першої світової війни, коли жив ще інженер Борис, син старого пана, поки ще польська влада не роз-парцелювала невеличку посілість. Так, це був Ілько За-річний, вїт і голова „Просвіти” в Чорнодолі. Десь із за-кутин пам'яті пана Ієроніма виринула його постать з дав-ніших років, але це був інший Ілько, стрункий юнак у кавалерійському долмані, з карабіном через плече, з шаб-лею при боці і жовто-блакитною кокардою на сірій мазе-пинці. Це був той, що мандрував з ескадроном Курган-ського серед боїв і перестрілок по ланах Поділля. Скільки це, двадцять чи двадцять п'ять років тому?

Потім Ілько повернувся з війни разом із старим Кур-ганським до Чорнодолу і разом з Курганським молодшим помандрував за ґрати Бригідок, раз і другий... Коли Бо-рис ступав своїми останніми кроками на шибеницю по темному подвір'ї Бригідок, Ілько відсиджував у далекому

„Святому Хресті” шість років. А коли Ілько повернувся знову до Чернодолу, в тому селі не було вже родини Курганських.

Однак і в наступних роках не уривався контакт між колишніми „дідами” і Ільком. Діти Курганських, Любомир, Оксана, а потім і Ігор, не раз проводили вакації в Чернодолі, часом у священника о. Кладочного, часом у хаті Зарічних.

За війни ситуація змінилася. Як колишній політичний в'язень польських тюрем, Ілько Зарічний став після приходу большевиків головою сільради, вибраний на це місце волею більшості громади, і на тому становищі витримав, аж поки не прийшла перша хвиля вивозів і він не опинився в тюрмі, на цей раз з старшим „паничем”, Любомиром Курганським, який попав в руки советів, повертаючись із-за кордону.

І знову повторилась історія з-перед кільканадцятьох років. На подвір'ї тюрми, цим разом на вулиці Лонцького, залишився труп одного з роду Курганських, а Ілько Зарічний повернувся. Йому пощастило попасти на потяг із засудженими на довгорічне ув'язнення, який виїхав зі Львова ще перед початком німецько-советської війни. На потяг налетіли німецькі літаки і обкидали його бомбами. В паніці, що зчинилась після того, кільком в'язням удалося втекти з розбитого вагона. Між ними був і Зарічний.

Він ще раз повернувся до свого села і знову став головою громади. Нова, німецька влада довірила пост старости экс-в'язневі поляків та большевиків, і на цьому пості Ілько мав змогу зробити багато добра, завдяки своєму спритові, тактові і глибокій мудрості галицького селянина, який перетривав усі режими і всі форми влади та окупацій.

Ілько Зарічний був якраз тим постачальником „бецігунген”, про які згадував старий радник редакторові Воллянському, коли на столі Курганських у той фатальний вечір появилась рідкість у воєнні часи — курка. Час від часу, не зважаючи на кордони „баншудів” і німецької

жандармерії, які переловлювали нелегальних постачальників харчів, допомагав Ілько своїм колишнім „дідичам”.

В іншому стані духа напевно відразу пізнав би Геронім Курганський свого колишнього підстаршину. Але місяці самоти і перебування з стані духової півмертвості притупили швидкість реакції у старого пана. Він стояв тепер під стіною великого дому за театром, тримаючи під пахвою свій скарб — буханку чорного приділового хліба, і вдивлявся у пошарпане бурями й роками обличчя Зарічного.

— Ви, Ільку... А моїх, знаєте, немає... Забрали.

— Знаю, — кивнув головою селянин. Його товариш сперся зробленим з мішка наплечником на стіну, поруч старого пана і прислухався до розмови.

— Я був у вас, — сказав Зарічний. — Щойно тепер. Пару останніх місяців я не міг приїхати. Там коло нас таке твориться, що не приведи Господи! Бої, партизани, німці, совети вже були, тепер їх знову відперли... Ніяк не міг приїхати. А тепер...

— Угм! — промимрив і похитав головою Курганський. — Забрали їх: Оксану, Ігоря... Катря пропала. Я сам. Чекаю.

— На що чекаєте, пане? — Ілько вхопив Курганського за рукав плаща. — Чи не бачите, що твориться? Їдьте з нами!

— Куди? — напівпритомно відповів старий чоловік. — Як я можу кудись їхати? Я ж чекаю...

— Пощо чекати? Паннунця в Німеччині, мені сказала ваша дверничка. Панич Ігор у тюрмі. Дасть Бог, вийде, сам вас відшукає. Хоч... — Ілько поглянув на юрбу, що сунула тепер в одному напрямку на площу поза театром, — тут тепер таке, що хто то знає... Їдьте з нами, пане!

— Куди? — ще раз повторив Курганський. — Всі вже виїхали. Всі мої. Я один. А на поневірку, у світи... Я, Ільку, нікуди не поїду.

— Не треба у світи, — лагідно промовив селянин. —

З нами, до Чернодолу. Люди там вас знають і люблять. Ми ж свої. Будете зі мною, поки я там ще...

Захоплена загальною хвилею юрби, яка прямувала на площу, мала групка також опинилась позаду театрально-го будинку. Ілько тримав за рукав старого пана, який весь час стискав під пахвою свій завинений у газетний папір буханець хліба.

— Вішають, вішають! — загуділо в натовпі, і трійка, під натиском людей, опинилась у передніх рядах юрби, яка вінцем оточувала спорожнілу площу, за великим театральним будинком. Курганський чув, як на його плечі чимраз міцнішав затиск дужої руки Ілька Зарічного.

На самій середині площі вешталось кілька людей у сірих одностроях з чорними значками „СД” на рукавах. На кілька кроків один від одного стояли жандарми з автоматами і пильно вдивлялись в обличчя людей, немов шукаючи натяку на протест чи бунт. Між великою ліхтарнею і вкопаним у землю стовпом два німці на драбинах якраз закінчували укріплювати перекладину. Трохи осторонь стояло вантажне авто із брезентовою будою, оточене жандармами в шоломах.

— Готово! — гукнув один з тих, що поралися коло перекладки, і зіскочив з драбини. — Можна починати!

З кабіни вантажної машини появився гестапівець у шкіряному плащі і, вийшовши на середину площі, прочитав щось із витягненого з кишені паперу. Юрба завмерла, слухаючи, що він читав, але Курганський не чув нічого. Гестапівець мимрив щось під носом, і його слова не доходили навіть до перших рядів людей. Десь за рогом вулиці задзвонив трамвай, і стало ще тихіше.

— Давай їх сюди! Трьох перших! — гукнув тонким тенором той, у шкіряному плащі, жандарми розкрили брезент авта, і хтось виштовхав з його нутра трьох людей, які попадали на плити площі. Вони були немов очманілі і рухались як п'яні. На них був цивільний одяг, один з них, чорноволий, середнього росту чоловік мав на но-

гах військові чоботи „англіки”, два інші дрижали з холоду чи жаху у своїх тонких блюзах.

Хтось гаркнув якийсь наказ, і до того першого, у чоботях, підійшов гестапівець, що порався коло перекладини. В руках він щось держав, і старий пан, придивляючись короткозорими очима, ствердив, що то була петля.

Чоловік у чоботях, з розірваним коміром сорочки, раптом випростався, відштовхнув двох жандармів, що тримали його ззаду за лікті, і пішов рівним, широким кроком під перекладину. За хвилину він стояв уже на низькому стільчику і дивився вгору у пополотнілі обличчя людей, які появилися у вікнах театрального будинку. Він встиг ще піднести руку до чола у немов би військовому привіті, коли вдарений чоботом гестапівця стільчик вирвався з-під його ніг. Тіло вішальника здригнулось декілька разів, немов паяц на шнурку, і зависло нерухомо. Військові чоботи, ритмічно гойдаючись, торкалися носками землі.

Другий, що його вели до шибениці, пручався і не давав розірвати на собі коміра. Кілька жорстоких ударів в ніс приголомшили його. І коли другий труп загойдався коло першого, з носа його ще капала кров на кам'яні плити. Юрба мовчала.

Поки Курганський успів очуняти, на шибениці гойдався вже третій труп, і гестапівець у шкіряному плащі помахом руки наказував вивести з авта наступну трійку.

— Швидше, Маер! — розтинав тишу його тонкий тенор. — Льос!

— Не могу більше... — прошепотів Ієронім Курганський. — Не могу, Ілька, ходім!

Він ухопив за руку Зарічного, при чому з-під його пахви висовгнувся дорогоцінний хліб, покотився по порожній площі і затримався якраз коло чобота одного з жандармів. Жандарм зігнувся, підняв буханець і підійшов до старого пана, що стояв з непокритою головою:

— Ваш хліб? — запитав жандарм.

Але відповіді не було. Старий чоловік з білою, корот-

кою чуприною, що ясніла між юрбою, шукав гарячково щось у нагрудній кишені блюзи під плащем. Нарешті в його тремтячій руці опинився монокль.

Жандарм поклав хліб у наставлені руки Зарічного і відійшов.

Під задньою стіною авта стояла вже друга трійка. Були це: якийсь миршавий чоловічок у куценькому пальті, коло нього селянин, кремезний і суворий, у чоботях („такі самі, як на Ількові, і він такий самий, як Ілько...”, — зірвалось у думці старого чоловіка), а зараз коло селянина з руками, піднесеними до губ, якийсь високий худорлявий чоловік. Руки заслоняли частину його обличчя, і старий Курганський бачив крізь скельце монокля, що раз-у-раз висувалося йому з-під повіки, — великі, запалі очі і бліде чоло з навіяною вітром чуприною. Обличчя було змарніле, з видовженим носом, висуненими вилицями, і видавалося дуже старим.

За Курганським коротко хлипнув жіночий голос:

— Такі млади, такі млади! Та ж то дзецько, Боже, Христе!

— Про кого вона говорить? — гарячим струменем ударило в мозок Ієроніма Курганського. — Цей перший... Ні... Ані той селянин. Третій...

Перший, ведений гестапівцями, волік уже свої неживі ноги під перекладину. Неначе намагаючись стримати час, він зняв окуляри, сховав їх у нагрудну кишеню, як хтось, хто перервав читання, щоб пізніше його докінчити, і підійшов до шибениці. Короткозорими очима він глянув по юрбі, очевидно, наміряючись сказати щось чи крикнути, але вже вихопився з-під його ніг стільчик, і він загойдався з широко розплющеними очима.

— Ходіть, ходіть, пане! Нема нам чого тут стояти! — заговорив скоромовкою Ілько, сіпаючи Курганського за рукав. — Ходіть, ходіть, швидше! На милість Божу, ходіть!

Старий похитав головою. Його віддих був уривчастий і худі груди важко підносились.

— Третій... Хто третій, Ільку? — захрипів Ієронім

Курганський. — Хто це третій!? Він — старий чоловік... Але ж він подібний...

Третій стояв уже сам коло авта. Хвилину тому дужий селянин, що на нього спирався цей третій, потиснув йому руку, немов у останньому прощанні, зняв свою сіру куртку, кинув її під авто і рівним кроком, таким самим, як той у військових чоботях, пішов прямо до шибениці. Там, на стільчику, підніс він свої вицвілі на полі очі вгору і рухом таким рішучим і певним, що здержався навіть гестапівець, який стояв з готовою вже петлею — поклав на себе тричі знак хреста. Тут і там в юрбі також піднеслися нишком руки, роблячи знаки хреста.

А третій? Він не тримав уже рук перед обличчям, і тепер можна було побачити, що це був — юнак. Лише глибоко запалі очі і дві довгі борозни коло губ робили його обличчя старим. Він підніс спущені очі і його зір, що досі обминав шибеницю, зустрівся із страшною картиною. П'ять людей висіло на перекладині. Їх ноги торкалися кам'яних плит, а тіла погойдувались, колисані весняним вітром, що надлітав від Високого Замку. Молодий чоловік здригнувся, і його очі звернулися на завмерлу у тиші юрбу.

„Коли тато вмирав... грали дзвони, мама казала. Тепер не чути нічого...” — пропливла думка у його мозку. Раптом блиснуло скельце моногля у першому ряді, під білою, короткою чуприною. Юнак випрямився.

„Дідусь! — рвонула думка, і Ігор Курганський пішов, підштовхуваний прикладом автомата, прямо до перекладини. — Дідусь коло мене! Дідусь тут... зі мною. Він скаже...”

Так близько вже трупи, які гойдаються на шибениці, що їх бачить кутом ока Ігор. Але він не хоче дивитися в той бік. Він іде прямо, і зір його звернений до старої людини, що стоїть з капелюхом в руках. Очі юрби спрямовуються за зором юнака.

Здається, нема на площі вже нікого, крім людини з сивою чуприною і юнака з запалими, блакитними очима,

Зникли десь жандарми, нема того, що готує зловісну петлю, з цигаркою в зубах, нема того, що стоїть, понурившись у своєму шкіряному плащі. Є лише їх двоє Курганських — старий і молодий.

„Так, як Корнило, так, як той переді мною! — твердне остання думка Ігоря. І за прикладом свого попередника, селянина Івана Корнила з келії ч. 37, нащадок боярського роду підносить пальці до чола, потім кладе їх на груди, переносить на праве плече... Останнє, що бачить він на цій землі — це його дідусь, що кладе так, як і він, широке Христове знамено на грудях.

**
*

На шиї вішалникам чіпляють якісь таблиці. Жандарми швидко вантажаться у порожнє авто, що привезло шестірку смертників. Лише один з них залишається біля шибениці. Юрба розходиться. Хтось за плечима старого Курганського говорить:

— Але файне англікі ма тен перши! Же теж немци так їх зоставілі ему на ногах... Шкода жеби так віселі даремне. Файне бути!

— Нема вже чого чекати, пане! — голос Ілька Зарічного доходить до Курганського, як з великої віддалі. — Ви не маєте вже чого чекати в цьому проклятому місті. Їдьте з нами!

Жандарм не допускає надто близько до шибениці.

— Дурхгеген! Проходьте! — шваргоче червона пика і тицяє в груди старого пана цівку автомата, коли той хоче ближче підступити до тіла свого внука.

— Не журіться, пане. Земля його прийме... наша земля! — поволі, виразно, наче рубаними словами, промовляє Зарічний.

Підтримуваний двома селянами, Курганський волоче ноги вулицями міста. „Куди вони мене ведуть? — крутиться у його голові. — Я ж мушу похоронити Ігоря... Останнього з роду... — Хрипить гучномовець на перехре-

сті. — Але це не Катрі голос, — щось гірке, наче усмішка болю, розпливається по старечому обличчю. — Коби ти знала, Катре...”

— ...За сприяння бандам і приналежність до підпільної організації, — хрипить гучномовець, — на підставі закону про охорону Генерал-Губернаторства... страчено сьогодні на вулицях Львова таких злочинців...

Старий стоїть непорушно і вслухається в реєстр прізвищ:

— ...Корецький Станислав... Корнило Іван... Корчинський Ігнаці... Липа Данило...

— „Не під своїм прізвищем...” — шепоче старий і дає себе вести далі дужим селянським рукам.

Гучномовець хрипить. Весняний вітер шумливо лопотить кривавим прапором з чорною свастикою над очманілим, нещасним містом.

Здалеку чути стогін гармат. Глухий, довгий стогін. Весна йде.

КІНЕЦЬ ШТУРМБАНФЮРЕРА ГОДЕ

Вартовий на брамі концентраційного табору на Янівському передмісті нудьгує. Він раз-у-раз прикладає долоню до губ і з цілого серця позіхає. „Щойно десята п'ятнадцять! — стверджує штурман Йоганн Габіхт, і його молоде обличчя набирає виразу ще більшої нудьги. — Ще дві години прийдеться тут чемпіти, *verflucht noch einmal!*”

За бараками табору снується у весняному повітрі яносивий дим і десь там тане на піскових горбах коло цвинтаря. Повітря наповнене солодкавим, гнилим запахом.

— „Знову палять трупи, до чорта з такою службою! — думає Йоганн Габіхт. — Ще, може, кілька днів, може тиждень, і відійдемо”, — позіхає він, підкидаючи за спиною кріс.

Евакуація, німці покидають місто. Ще ніби існують „Штедтіше Веркштеттен”, де перебувають українці, москалі, поляки і жиди, але вже зовсім певно йде до ліквідації табору. Чи ж інакше викопували б усіх цих мертвяків, що ними наповнені рови, на яких поставили ще минулого року нові бараки? Команди в'язнів працюють вдень і вночі, витягаючи напівзогнили тіла, стягаючи їх на купи. Политі бензиною, ці купи горять притлумленим полум'ям, димлять і розносять по цілій околиці, аж до тих соснових лісів, холодний, труп'ячий сморід.

Ще кільканадцять днів тому почали відходити звідцільа кудись на захід транспорти в'язнів. „Пощо з ними панькатись, возити їх кудись? — дивується щиро своїм дев'ятнадцятирічним умом, вихованим у „Гітлер Югенді” Йоганн Габіхт. — Чи не краще було б постріляти всю цю наволоч таки тут на місці, як це робилось впродовж мину-

лих місяців?" — Лаву за лавою виводила їх вартівничка залага, тіло за тілом укладала, як ганчір'я, в рови — і розстрілювала. Це ж вороги Райху, вороги фюрера, вороги німецької перемоги. Оберштурмфюрер Вагінгер, командант залогі казав: „Не співчуйте цим людям, не думайте, що це люди інтелігентні. Інтелігентних між ними нема. Якщо б вони були справді інтелігентні — їх не було б тут, у таборі”.

А тепер Габіхт нудьгує, бо ще аж дві години треба вистояти на цій брамі, поки можна буде піти до кантини випити шнапсу, а ввечорі поїхати до „вермахтс-борделю”, під яким стоятимуть уже довгі черги фронтовиків, які вважають, що їм завжди належить перше місце. Verflucht!

На шляху, що веде до табору, здіймається курява. Прямо на загороджену подвійним кільчастим дротом браму їде авто. Штурман Габіхт бере карабін в руки і через малу хвіртку виходить назустріч.

Авто вже ближче. Воно зараз переїде через залізничну бічницю, що перетинає шосе, і виїде на дорогу до табору. Ось воно сповільнює біг, переїздить попід піднесеною залізничною рампою і спиняється за кілька метрів перед брамою. З авта, згідно з регуляміном, вистрибує шофер і підходить до стовпа, на якому висить таблиця з написом: „Ахтунг! Всі авта тут спиняються! Показати документи!!!

Шофер в есесівській уніформі підносить руку і вітає вартового. Габіхт закинув знову карабін на плечі і підходить до колеги, що, витягнувши руку, стоїть з якимсь папером.

— Оберштумбанфюрер Годе з почетом на інспекцію табору! — голосом автомата вигаркує шофер, і Габіхт бере в руки документ з печаткою „SS und Polizei-Führer im GG.”

— Зачекайте тут! — так само автоматично відповідає він. — Зараз подзвоню з будки до канцелярії. Гостра контроля, розумієш?

— Розумію, — киває головою шофер. — Але поспішай. Не допоможе тобі й твоя зателепана канцелярія, якщо штурмбанфюрерові Годе прийдеться задовго чекати.

Але чекати не приходиться. Прізвище Годе відразу діє. За хвилину Габіхт виходить з будки і махає рукою до водія:

— В порядку!

Габіхт і другий вартовий, що сидів у будці, відтягають дротяні загороди-козли, щоб могло проїхати сіре авто з есесівськими відзнаками. В авті лише двоє: шофер і товстий чоловік з бичачим карком, червоним обличчям і шрамом через щоку. „Годе, він!” — стає на струнко вартовий і віддає почесь, вигавкуючи вивчену фразу: „*Ohne besondere Vorkommnisse!*”)

Товстий недбало підносить руку. Авто минуло закрут, вже чути, як заскрипіли гальма, певно вже стало перед адміністраційним будинком.

„Цікаво, що він там буде перевіряти? — позіхає знову Габіхт. — Як палять трупи? Чи може сам хоче знову сьогодні трохи постріляти в живі цілі? Та ні, на документі написано „Забрати в'язнів”. Що це за прізвища там були? Щось як Гляді чи Глядін і ще якийсь Жакі... чи як там, француз чи ще який сорт? Може це той офіцерок, той великий „францман” з третього бараку, що втік був з полону? В кожному разі якісь грубі риби, коли сам оберштурмбанфюрер приїхав по них... Ну, чорт з ними — скільки ще тої стійки?”

— Ти чув? — вигукує ротенфюрер Курт Бреме, виринаючи з-поза бараку з величезним вовчуром на ланцюжку, що вертиться і скиглить, намагаючись вирватися.

— Нічого я не чув! — гнівно відповідає Габіхт. — Хіба тут, на цьому пості можна щось почути? Нудьга, дрек. Ну, що там сталося? Хто стріляв?

— Ах, чоловіче, хто стріляв! Хлопці з варти стріляли тих, що вчора палили трупи. Нічого надзвичайного. Але там цікавіше було, ха-хә...

*) Нічого особливого не трапилось.

— Ну, кажи вже! — нетерпеливиться Йоганн. — Що там цікавішого було?

— Оберштурмфюрерові Вагінгерові наплював у лице якийсь малий жидок. Вагінгер стояв з Годе, коли тих вели до ями, а цей малий паршивець вирвався і прямо в пику йому плюнув!...

— Ну? — оживився штурман. — Це справді незвичайне. Що ж з тим жидком?

— Не чуєш? Ось як вие паршивець. Звеліли мені спустити на нього „Цезаря”. Жид доходить тепер там за баракком. А „Цезар” хоче вернутися, щоб прискорити йому кінець. Добре жидівське м'ясо, was? — нахилився ротенфюрер до собаки.

Курт Бреме позіхнув і поплентався поза бараки.

На шосе знову появляється авто. „Баня з відвідувачами сьогодні розбилася, чи яка зараза? — стріпугється вартовий і виходить перед браму. — Якої чортової мами вони лізуть?”

Гальма авта, малого, фронтового „швімвагена” риплять перед самою таблицею з написом „ахтунг”. Якись фронтовики, чи що за мара? Чого вони хочуть?

Той, що висідає з переднього сидження, справді не має вигляду етапного поліцяя. Він у фронтовій маскувальній куртці, в пілотці, при поясі у нього шолом, на грудях машиневий пістоль, ладівниці, дві гранати. Добуває з-за рукава документи.

На всякий випадок, Габіхт виструнчується, коли той, що вийшов з авта, підходить до нього енергійним кроком.

— До лягерфюрера! — коротко каже він, подаючи документи з печаткою Головної Команди „Waffen SS Süd-Ost”. — Перебрати відремонтовані уніформи для Gruppen Wirtschafts Lager.

— Уніформи? — дивується Габіхт. — Як ви їх переберете? Оцим карликом?

— Не твоя справа, ду! — згідливо цідить чоловік у маскувальній куртці. — Пускай мене швидше. Вантажник їде за нами.

— Не так гостро, чоловіче! — уже гнівно відповідає вартовий. — Не вдавай генерала. Чекай тут. Мушу по-дзвонити до команди.

— Дзвони хоч до самого чорта! — ще гостріше відрубєе прибулий. — Мого авта можеш взагалі не пускати. Впустиш лише вантажну машину, ось там їде, бачиш?

Габіхт повертається до будки.

Через віконце він бачить, як через рейки переїздить, хитаючись на ресорах, велике вантажне авто. Малий „швімбаген” тим часом уже завернув, відступивши місце вантажникові, і став задом до брами.

— Тут постен штурман Йоганн Габіхт! — кричить у слухавку вартовий. — Чи оберштурмфюрер Вагінгер в канцелярії?

— Якої собачої матері хочеш, Габіхт? — відповідає перепитий голос шарфюрера Райнера. („Знову випив, свиня!” — ревниво стверджує Габіхт). — Знаєш, що старий пішов з Годе на інспекцію. Шукають якихось двох в’язнів. А їх уже може й спалили, хе-хе!

— Тут приїхали з ТВЛ, хочуть забрати якісь уніформи. Вантажник і малий „швімбаген”. Папери в порядку. Впустити?

— Пускай, певно, що пускай! Пришли їх до мене. Я справу поладоджу, не бійся. Буде й тобі що випити.

— Можете їхати, — виходить Габіхт перед браму, — скільки вас їде?

— Трое! — відповідає той, у куртці. — Не бачиш на папері?

— А цей? — показує вартовий рукою на старшину, що сидить на передньому сидженні, обернений спиною до брами.

— Наш оберштурмфюрер почекає тут. Думаєш, йому приємно дихати вашим смородом? Що ви тут, крематорію маєте?

— На вільному повітрі! — зі сміхом відповідає Габіхт, приймаючи цигарку, яку подає йому прибулий. —

Закурю потім, дякую. Сідайте. Потісніться. Мушу вам дати конвоїра.

— Давай — хай іде з нами хоч у пекло! — буркає чоловік у куртці, влізаючи до кабіни шофера. При кермі сидить там уже третій, в спущеній на чоло пілотці, також з машиновим пістолем. — Ну, давай конвоїра. Хай стає на сідцях. За півгодини будемо тут.

Габіхт засуває дротяну барикаду і, поки ще мотор авта загув повними оборотами, чує питання прибулого, спрямоване до конвоїра:

— Штурмбанфюрер Годе ще тут?

„Чортові сини, ці з ТВЛ! — думає Габіхт. — Усе, паскуди, знають. А Годе повинен вже тут бути... Що там робить цей оберштурмфюрер в авті? Може, вийти, заговорити? Але ні, Руді поїхав, треба тут стирчати”.

А третій, той, що в авті, теж думає, і дивні думки снуються в його голові, коли взяти до уваги, що він в уніформі старшини СС, на грудях у нього машинний пістоль, на блюзі кілька бойових відзначень, а на сидженні коло нього кілька ручних гранат:

„... Отже, маємо одинадцять годину і сорок хвилин. Якщо все піде гаразд, Гонта виїде за яких п'ятнадцять хвилин і біля брами з'їдеться з автом Годе — все буде в порядку. Вантажний потяг виходить з бічниці за десять хвилин, може трохи пізніше. Телеграфні стовпи за рейками на шосе підрізали хлопці ще вночі і замастили смолою і болотом. Я сам навіть не міг добачити, що вони ледве стоять. А торкнути їх сильніше — і вони полетять... Боже, Боже, дай, щоб повелось!” — зідхає з цілого серця Сяхо Бурун-Мариняк, чи, як стверджує його „зольдбух”, схований у нагрудній кишені, оберштурмфюрер Альфред Гренер.

„Але може не повестися, може Годе виїде раніше, ще поки задзвонить з міста телефон, викликаючи його нібито до генерала СС Кацмана — і що тоді? Немає ради, тоді треба буде рубнути його, коли проїздитиме коло мене, і залишити Гонту, Остапа і Малого, хай самі промишляють.

І не можна буде тоді забрати з собою ні Ореста Гладія-Бистрого, ні того французяку. Але Годе перший у мене — то трудно!"

На світанку цього самого дня Мариняк приїхав нічним потягом з Кракова, куди вислали його, „поки все затихне", після фатального вечора у Курганських і зустрічі з Василем Ремеґою. Його товариша, Якова Візеля, Ремеґа вислав з провідником кудись у гори, і Мариняк не бачив його відтоді, але знав, що Кубай у добрих руках. Минуло кілька місяців, протягом яких Мариняк вів „легальне" життя під фальшивим прізвищем у Кракові. Аж до минулого вечора.

...Коротка розмова в малій цукорні на „Плянтах" під Вавелом і короткі, ясні накази. Цим разом ніяких „хат", ніяких зустрічей з людьми, які мали б його кудись передавати. І цим разом ясна ситуація і ясні завдання: зліквідувати оберштурмбанфюрера Годе. На станції у Львові чекатимуть його два бойовики, знайомі йому вже з попередніх дій. Вони матимуть докладні дані, усе буде підготоване, розвідка вивідала, що Годе поїде на інспекцію до концтабору на Янів, треба його лише застукати. І, якщо змога, вирвати двох в'язнів — Ореста Гладія-Бистрого і якогось француза, що сидить разом з ним.

Ніч у потязі була прикра. Не тому, що Мариняк почував себе непевно в уніформі СС-івського старшини. Він носив уже різні уніформи під час попередніх бойових акцій. Але все таки неприємно було, коли у Перемишлі ввалилася до переділу, в якому він сидів, п'яна до безтями банда гестапівських підстаршин, що ще на станції зчинили несамовитий рейвах, гуркотячи чоботами й пляшками у стіни вагона. Вони прощались, виїжджаючи до Львова, і з цієї нагоди поводитись так, немов би ціла станція була їх власністю.

Увійшовши до переділу, вони буркнули не то привітання, не то прокляін, і з місця почали пити, нахваляючись своїми подвигами у Перемишлі.

— ...А та жінка польського адвоката, знаєш, — ре-

готав один з гестапівців на лавці коло Мариняка, — вона дурна, ха-ха-ха! Знаєш, вона весь час примилувалась до мене, щоб врятувати свого чоловіка. Позавчора вона мені віддалася, о, що то за жінка!

— Ха-ха-ха! — верещав тонким дискантом другий. — Та ж ти сам його кропнув ще перед новим роком. А то дурна баба! Ой, ці polnische Frauen!

— Це ще нічого! — реготав третій. — Розповідав мені Курт, знаєте, той ад'ютант Годе, що мали вони у Львові...

— Ну, ну! — задудоніли перепиті голоси у темному вагоні. — Що там було?

— Годе був на інспекції в тюрмі, якраз тоді, коли брали в'язнів на ліквідацію. Ну, і забракло якогось там Курчинського. Мала зчинитися буча. То вони взяли й повісили якогось... як його... ага, Курганського. Молодий хлопець, не мав ще вісімнадцяти років, могла вийти авантюра, але Годе зам'яв усе.

„Курганський, Курганський — це ж міг бути той малий, що мав вести мене до Білогорщі... Це справді міг бути Ігор...” — думав Мариняк, зціпивши зуби і поглядаючи на поснулих опричників, коли ранок засвітив вже у вікна вагона і потяг доїздив до Львова.

На станції вже чекали бойовики: Гонта, Остап і велетень Малий, який мав вести вантажне авто, призначене для акції. Гонта повідомив Мариняка, що найновіші дані розвідчиків цілком потверджують попередні відомості, роздобуті в централі львівського Гестапо.

В повному війська місті, яке стало вже майже фронтовим, ніхто не звертав уваги на два заболочені авта — вантажне і малий „швімбаген”. Зрештою, підроблені документи були в порядку. Вони проїхали через місто, завернули Казимирівською вулицею коло костелу Єлисавети і поїхали вниз до Святої Анни.

„Там, за двірцем, десь у домках колейових повставал вже певно мої старі, — мигнула думка в мозку Мариняка. — І знову їх не побачу. Ну, трудно...”

Коло костелу Святої Анни авта завернули ліворуч, поїхали вгору Янівською вулицею, минаючи колишні польські казарми, вулицю Бема, і нарешті виїхали на шосе.

— Час! — сказав Мариняк. — Стати!

За цвинтарем спинились і зачекали, поки в сірому авті з СС-івським прапорцем не проїхав до табору Годе.

Плян був простий. Вантажне авто мало в'їхати до табору з підробленими паперами, щоб забрати для Трушпен Вірштфатс Лягеру направлювані в'язнями-кравцями, переважно жидами, уніформи. Це мало статися коротко після цього, як до табору в'їхав Годе. Зачекавши на відповідну хвилину, коли Годе мав виїздити з в'язнями Бистрим і французом, шофер вантажника мав загородити шлях машині Годе, Мариняк і Гонта — ліквідувати Годе та посадити в'язнів у „швімбаген", а Остап та Малий пересісти до „швімбагена" і тікати з місця, коли акція буде закінчена.

„Просто, — думав Мариняк, — але що, як не вийде?"

Через шосе переходили рейки залізниці, а потяг, що виходив з товарової станції, мав переїздити через них якраз коло дванадцятої. Якщо вдасться все на час — шлях для погоні буде заблокований на кілька хвилин, поки перейде потяг — вистачально, щоб відбитись на пару кілометрів. Стовпи телеграфу з намотаними на них телефонічними дротами були вже підпиляні вночі. Добрий удар сокирою, і ніхто не додзвониться ні з табору, ні до табору. Перед тим телефон з міста мав викликати Годе, на всякий випадок перед дванадцятою годиною з табору.

„Все, ніби, в порядку, — стверджує Мариняк і стартує авто, щоб виїхати за рейки. — Ну, добре. Час висідати. Робота починається”.

**

Вартовий штурман Габіхт уже нетерпеливиться. Той в авті, мабуть, також. Куди він від'їжджає? Та ні, він стає там далі на шосе, за рейками. Висідає?

Ще лише п'ять хвилин — дивиться Габіхт на годинник. Може Ґоде і ті з уніформами виїдуть після дванадцятої, і не треба буде двигати знову цих дротяних козлів. Ах, до чорта, щоб уже швидше дванадцята!

Той з авта підходить до брами. Махає рукою. Чого він хоче?

— Яволь, унтерштурмфюрер! — виструнчується Габіхт.

— Маєш вогонь, хлопче? — питає старшина, тримаючи в одній руці цигарку, а другою здіймаючи з грудей машинний пістоль.

„Дивний акцент у нього, певно зі Шлезьку, якийсь „вассер-поляк“, — думає Габіхт і витягає з нагрудної кишені запальничку.

Різко деренчить дзвінок у будці.

— Вибачте, уштуф! — вартовий залишає в руках старшини свою запальничку. — Кого вам треба? Оберштурмбанфюрера Ґоде? Галль? Я зараз переключу на комендантуру!

— Знаєте, унтерштурмфюрер, — хитає головою вартовий, виходячи з будки, — часом така погана служба! Ще пару хвилин, а тут все одне по одному: телефони, авта, інспекції... Паршива служба!

Старшина потакує з усміхом:

— Dienst ist Dienst, mein Lieber!

З-за бараку висувається сіре авто з прапорцем „SS und Polizei-Führer“. Ого, щось спішно штурмбанфюрерові Ґоде. З авта вискакує конвоїр і підбігає до брами. Авто котиться поволі вперед

— До псачої матері! Чи вони сліпі, чи що, ці ідіоти! — скрикує Габіхт. Якраз, коли авто штурмбанфюрера в'їздить у вузький отвір брами, з-поза бараку викочується великий вантажник і, перевалюючись на вибоях бічної дороги, наїжджає прямо на сіре авто з прапорцем. Кляксон гуде, як навіжений, ці дурні збожеволіли, що вони роблять!

Праві дверцята сірого авта раптово розкриваються і

сам штурмбанфюрер вистрибує на дорогу. Одночасно відкриваються також дверцята вантажника і звідтіля вистрибує, ні, вилітає конвоїр, роттенфюрер Руді Ремер. За ним — чоловік у маскувальній уніформі і той другий з пілоткою, насуненою на лоб. Кричать, розмахують руками. Що вони там кричать?

— Стій, стій! — кидає набік дерев'яний козел, наїжений кільчастим дротом, вартовий Габіхт. — Куди прешся ти, сучий сину?

Але той, до якого він звертається, старшина з машинним пістолем у руці, що стояв досі за брамою, не слухає. Він кидає на землю запальничку Габіхта, разом з недокуреною цигаркою і підбігає через розкриту браму прямо до Годе. „Запальничка, моя запальничка, шкода запальнички! — скаче думка штурмана Габіхта. — Куди він її, песій син, кинув?”

З-за бараків вибігають ще якісь люди. Габіхт бачить їх, схиляючись по запальничку. „Зараз буде тут Вагінгер, гарне буде свято, якраз мені мусіло це притрапитися...”

— Хто ви такий? — Годе підходить до людини в маскувальній куртці. — Я — Годе! Що ви тут робите?

— Ви — Годе? — чути якийсь голос збоку. Годе обертається і бачить спрямовану у своє обличчя цівку машинного пістоля. Він хапається за кобуру.

— Так, ти, дурню! — бризкає слиною Годе. — Що це значить!?

— За Ігоря Курганського, за всіх! — відповідає той самий голос з слов'янським акцентом, і смуга вогню з машинового пістоля вилітає прямо між очі оберштурмбанфюрера. Безмежне здивування — це був останній вираз, що появився на обличчі Годе, ще поки він заповорів підборіддям у пилюгу дороги.

Під дужими руками Малого розчиняються на всю широчінь дверцята сірого авта. Ті самі руки витягають Ореста Гладія, а за ним і того другого, в жовтих штанах і светері барви гакі.

Машиновий пістоль Мариняка січе по бараках, і скло в шибах розбризкується навколо. Лежать уже в пилюзі обидва конвоїри, і чути глухе „бумм” гранат, що ними обкидає групу надбігаючих вартових Гонта.

— Давай, давай! — хрипить чоловік у светері, і це мабуть єдине, що він може в цій хвилині висловити чужою йому мовою. Остап подає йому піднятий з землі карабін вартового. Чоловік бере зброю і, ставши за автом, спокійно, мов на вправах, посилає кулю за кулею у групу, що вистрибує з-за бараку. Раз, другий — і сірі уніформи вдаряють з розгону об каміння шляху.

— Готово! — гукає Остап. Він під'їхав уже „швімбагеном” під саму браму. Мотор гуде. З-поза домиків ліворуч висувається ряд вагонів. Поїзд, попихкуючи, наближається до шосе.

Одним стрибком Мариняк доскакує до нерухомого тіла, що лежить у пилюзі. Ціла обіймиця з машинового пістоля вривається у червоне карчило, рвучи тіло на шкamatтя.

Вартовий Йоганн Габіхт не може вже досягнути своєї запальнички. Поцілений кулею, він бачить ще гаснучими очима, як з-за бараків вибігає Вагінгер, як порпаються у поросі його камеради Маер і Ремер, як перестрибує через рейки, що пересікають шосе, малий „швімбаген”, повний людей. Звідтіля тріскотять постріли, і одна з куль влучає ще раз Габіхта. Запальничка лежить за кілька сантиметрів від його простягнутої руки.

Та-та-та, та-та-та! — вискандовує довжелезний вантажний потяг, що відділює „швімбаген” від концтабору.

— Стій! — гукає Гонта, кидаючи на сидження машинового пістоля. Він вистрибує з авта, в руках у нього сокира. Два глухі удари, і піднятий телеграфний стовп валиться впоперек шосе. Два-три стрибки на другий бік шосе, і так само валиться другий стовп. Ще кілька ударів блискучим лезом, і по обох боках шляху звиваються, ніби пошматовані гадюки, блискучі дроти.

— Ну, їдемо! — Мариняк здійсмає з чола пілотку. —

Давай газу, Малий. Туди, туди ліворуч. Маєш двадцять хвилин часу.

Мариняк оглядається позад себе, коли зникають домики з обох боків шосе і щораз частіше появляються гайки. Він з усмішкою дивиться туди, де, стискаючи в руках зброю, сидять, звернені вбік табору, Остап, Орест Гладій і француз.

— Оресте, ви могли б мене познайомити з вашим товаришем. І, нарешті, ми можемо привітатися.

Без слова Гладій перекладає пістоля в ліву руку і потискає простягнену долоню Мариняка.

— Бурун! — шепче він беззубим ротом. — Бурун... ви приїхали по мене...

— І по Годе! — крізь затиснені губи додає Мариняк. — На цей раз не було закладників. Закладники вже не живуть.

— Куди? — чути ще крізь шум мотора голос Гладія. — Куди, Буруне?

— У ліс! — відповідає Мариняк, вставляючи в пістоль нову обіймицю. — У ліс-батько. Вперед!

— У ліс-батько? — відзивається людина в светері. — Вперед? En avant? — запитом звертається не то до Гладія, не то до Мариняка.

— En avant, французе! — потакує головою Бурун, впишаючи з хряскотом обіймицю в ложе зброї. — Вперед! У ліс!

РОКИ МИНАЮТЬ

Дванадцять літ кривавилась земля
І зціпеніла, ствердла на каміння.
І застелило спалені поля
Непскориме покоління.

(О. Ольжич „Дванадцять літ”)

Ліс зелене і потім знову вкривається снігом. У лісі живуть люди — ліс оточують гончі собаки... У лісі криївки, у лісі ті, що не хочуть здаватися, ті, що не хочуть розмінювати життя на дрібні будні...

Надходить весна, на Заході затихають останні громи гармат, далеко на Сході, за морями й пустинями, стрясає світом перша ланцюгова реакція, вибух визволеного смертоносного атома...

Десь у зеленій Баварії, в таборі, у родині скитальців народився син.

— Буде козак, повернеться на Україну! — віщує хтось, а хтось другий всміхається іронічно.

А в руках тих, що у лісі, приклад автомата, а в серцях та сама думка, що й тоді, коли вони йшли у ліс, довгі роки тому. Скільки вже тих років?

На світі мирові конференції, на світі блакить морів, соняшне полудне над Адріятиком, зоряна ніч на Фльориді, сипкий сніг олімпійських шляхів в Альпах, тропічні зорі в Ріо...

На світі живуть люди, кохаються, забувають... В книжки історії відходить далекий час війни, що її назвуть „Другою Світовою” чи „Великої Отчественной”...

Десь далеко, на другому континенті, бере в руки ма-

лий хлопець, народжений у скитальчому таборі, свій перший буквар, англійський буквар... „Козак буде”... — повертається бодем спогад, пригадується іронічний усміх. Хлопець ходить до школи — в Боффало чи Чікаго, хлопець росте...

А в лісі, в далекому лісі, в далекій країні у Середущій Європі, живуть люди. Ліс зелене і вкривається сніговим накривалом, а в лісі тверді серця і холодні автомати, люди, що здаватися не хочуть...

Не знає, не хоче знати ніхто про них... Забули. Крізь повітряні простори летить у під'яремну, хоч непокорену країну яловий шепіт країн, які не хочуть пам'ятати. Ніхто не чує голосу людей, що в лісі, ніхто не хоче чути...

А хлопець доростає і дивиться відкритими блакитними очима у свій — у чужий світ.

А в лісі падають люди. Ті самі, тверді, незмінні. Люди, які не хочуть здаватися.

Такі відмінні від нас, непоборні, тверді, залізні.

Люди — такі, як ми.

ЧАСТИНА ДРУГА

УПІВСЬКИМ ШЛЯХОМ ОПІВНОЧІ

Вітай, суворий, гордий ліс,
В зелений, свіжий тині!
Чи мріяв ти, як буйно ріс,
Служити Україні?

(Із пісень УПА)

ШЕПІТ І ГОЛОС

— ...Le Radio de l'Ukraine Libre, la station de Joseph Posytchaniuk. Gloire à l'Ukraine!*)

Голос анонсера завмирає на хвилину після останньої фрази. Він ще відрубє в темряві кімнати і, здається, видно, як радіохвилі, що виходять з малої селянської хати, наче полярне сяйво, променюють понад верхами гір. Ще кілька секунд чути тихеньке „піп-пі-піп” апарату, і потім той самий голос переходить на іншу мову. Кудись ділася французька м'якість, замість гальської скоромовки змінений голос рубає твердо, дещо белькотливо, англійські слова:

— Ladies and gentlemen, you were listening to the program of the Ukrainian Underground Station of the Ukrainian Liberation Army. We will be again on the air at six o'clock tomorrow morning. Listen to our program tomorrow morning at six o'clock. Glory for the free Ukraine!**). Слава Україні!

Червоне світелко, що блимає в апараті, погасає. Заговкає і тоненьке „пі-пі-пі”, погасають розжарені лампи.

Анонсер, тінь якого падає на стелю від малої нафтової лампи, передає місце біля мікрофона товаришеві, що сидів досі по другому боці простого, дощаного стола. На стелі заграють тіні двох людей, що міняють місця. За хвилину монотонне дзижчання висилача і тихеньке „пі-

*) ...Радіо вільної України, станція ім. Йосипа Позичанюка. Слава Україні!

**) Пані і панове, ви слухали програму української підпільної станції Української Повстанської Армії. Ми передаватимемо знову завтра о шостій годині ранку. Слухайте нашу програму завтра о шостій годині ранку. Слава Україні!

пі-пі” перериває новий голос. Це голос того, що перебрив мікрофон.

Голос звучить інакше. Він якийсь милий, і можна присягнути, що власник голосу колись був більше звичаєний до фраз товариських чемностей, а не до цих слів, які виголошує він у хитку мембрану мікрофона.

— Увага, увага! Говорить радіовисильня Української Повстанської Армії імени Йосипа Позичанюка. Ми передавали останній вечірній випуск „Вістей України” французькою і англійською мовами.

Знову заграє тінь на стелі, коли перший, той, що передав хвилину тому мікрофон, підводиться і навшпиньки прямує до розвішених на стіні в кутку шинель і плащів. Заповідач не повертає голови, хоч підлога виразно скрипить. Цей перший стримується на половині дороги. Другий голос продовжує:

— ...Слухайте нас знову завтра о шостій годині ранку. До побачення, дорогі слухачі! Передавайте наші вістки з хати до хати, з уст до уст. Воля народам, воля людині! Слава Україні!

Лише секунду триває перерва, коли чути голосне „клік” вимикача. Погасають розжарені лампи, перестає блимати червоне світелко і замовкає монотонне „пі-пі-пі”. Тиша, що настає в півтемряві хати, була б може нестерпна, якби їй дозволено розцарюватися. Але вже чути голос другого анонсера, тепер ще м’якіший і розливніший. Голос звучить так, немов би його власник кінчав фразу останньої своєї радіозаповіді:

— Слава, слава, слава і слава ж Тобі, Господи! Нарешті день закінчено. Усі спочивають, усе на світі працює на зміни, лише не ми: ти, Андре, і я. Навіть пес і кіт відпочивають тепер, лише не ми...

Перший заповідач, який завмер був на місці, коли скригнула підлога, тепер уже біля стіни. Звідтіля чути його голос:

— О, так, друже! Але хто винен? Ми також можемо... о, mon Dieu,*) ні, можемо... можемо... о, як то є?...

— Ми могли б, — підказує другий голос. На обличчі того, що це говорить, очевидно, з'являється посмішка, якої не дозволяє побачити світло нафтівки.

— Оуї, могли б, могли б працювати на зміни, якби ти хотів навчитися французьки і англійськи. А ще журналіст!

— Не варто, — ліниво позіхаючи, відповідає перший анонсер. — І так біда знає, як довго ще забава буде тривати. Завтра можу вже бути на Елісейських полях — чуєш, Андре, на Елісейських полях — Шамп д'Елізее — лише тих правдивих, тож пощо тоді вчитися? Зрештою, я журналіст — я й так усе вмію.

— Ага, — не здається названий Андре, — а як я буду піти скорше на Шамп д'Елізее!? Большевік не вибірає, одна пуля, і нема Андре Жакіяр, о, пардон, друг Рушлян, і що тоді?

— Могила! — ще раз позіхнувши, відповідає названий журналістом. — Могила, alles kaputt!, як казали німці, доки не програли війни. Але найважливіше тепер...

— Зроби більше світло! — перериває Андре. — Я не можу знайти сігарет у пляща, sacrebleu, у плящові, не так?

— Облиш граматику, нещасний нащадку галлів, — наближається журналіст до лампи, — і так ніхто не знає як слід української мови. Навіть я. Сідай.

Підкручене світло лампи роз'яснює приміщення. Це звичайна сільська хата, з лавами попід трьома стінами, з великою піччю й припічком, почорнілими образами святих, колись яскравими олеодруками, а тепер задимленими і засмарованими. В куті, там, де збігаються наріжники лавиці, стоїть стіл, а на ньому пересувний радіовисилач з батареєю, акумуляторами і мікрофоном, який дрижить при кожному руху того, що сидить за столом. Невеликі двері з кімнати ведуть у сіни. У вузьких сінях

*) (фр.) О, мій Боже!

видніє тінь, що стоїть нерухомо. Коли стійковий ворушиться, світло грає блиском на автоматі, що висить на його грудях. Обличчя стійкового сховане в темряві.

Той, що говорив у мікрофон українською мовою, одягнений у дбайливо вичищену і навіть, здається, вигладжену уніформу польського старшини, без відзнак. На ногах у нього советські темноблакитні „галіфе” і м'які німецькі офіцерські чоботи. Пояс зап'ятий, перехресний нагрудний поясок підтримує великий пістоль у кобурі. Коли він схиляється, щоб прикурити до лампи скручену цигарку, видно темне, підстрижене на „їжака” волосся, стягнуті рівні брови і сивіючі скроні. Лише малі вусики змінюють трохи обличчя редактора Волянського, і ці вусики надають йому театральної неприродности. Цигарка скварчить, на хвилину в скельці лампи появляється полум'я, і дим, що колись може гриз би тендітне горло Волянського, окутує його обличчя хмарою.

— Сідай! — повторює редактор, простягаючи до свого партнера скручену з самосаду цигарку. — На, маеш, кури. *Le jour est fini, André!**)

Андре зовсім не має вигляду типового француза. Він не має ні чорного волосся, ні вусів, зростом сягає до повали, і Волянський при ньому здається дитиною. Андре ясноволосий, його очі, оскільки можна бачити у півтемряві, світять чистою блакиттю, а широкі плечі розпирають сіру німецьку уніформу, з якої випороли сс-івські відзнаки і широкого орла на лівому рукаві, хоч пізнати, що орел там був. Також і в нього пістоль при боці, завішений на широкому старшинському поясі, на спряжці якого виблискує мідяний тризуб.

— Правда, день скінчився, — погоджується м'яко француз, — тепер лише, о, як це кажеється? ви сказав, дгуже: „Шлюхайте нас в шостій годині ранку”, так? Тепер тгеба ліше зачекати, но, не зачекати, як?

— Дочекати, — байдуже стверджує Волянський, роз-

*) День скінчився, Андрію!

пинаючи пояс. Він, мабуть, уже звик до своєї ролі вчителя мови. — Розіпни пояс, Андре. Ми вже, властиво, по службі.

— Не кочу! — відповідає француз. — Що, як хто увійде? Командир тут, а хогунжий Руслян без пояса. Нон, но, не кочу! І ви запніть пояса.

— Твоя правда, Андре, — погоджується Волянський, поглядаючи на нерухомого стійкового в снігах. — І то вже кажуть, що пан редактор пасує до повстанців так, як горбатий до стіни. Можна змілітаризуватися.

Він запинає пояс і посміхається, дивлячись у вічі французові:

— А щодо „дочекати до ранку”, ну, може дочекаємо. Найкращий спосіб дочекати — йти спати. Ідеш спати, Андре?

Ясноволосий велетень здвигує плечима.

— Що ж, можна.

— А може, — затримується в півруху Волянський, який уже вставав від стола, — може хочеш ще послухати „Голос Америки”? Вони саме тепер надають. Що?

— Пошлюхати можна, — звучить спокійний голос француза, — але...

— Стара байка, хлопе? — запитує Волянський. — Правда?

— Правда, — відповідає ясноволосий, — ви знаєте: „говорила, їхала”.

— Надибала Міхала, каже наш Сяхо, правда, Андре. Але послухаймо, що видумали джентлмени у Вашингтоні. Скорше ніч мине. Ану ж скажуть, чи дадуть нам яку підмогу зброєю.

Тінь Андре на стіні махає рукою. Потім схиляється над приймачем, що стоїть побіч пересувної висильні. Відблиски від засвічених радіолямپ падають на схилені над приймачем обличчя — біле француза і темнаве Волянського. Чути раптом включений далекий радіосвіт, щось пищить, скрипить, звідкілясь пробиваються звуки танга,

заглушувані скандованим ритмом джазу, звуки переливаються один в одного. Врешті відзивається Андре:

— Зараз буде, що тридцять секунд...

Якраз закінчується сигнал станції і за хвилину після того, серед шуму, чути ласкавий, приємний голос анонсерки:

— ...Надаємо передачу для слухачів за залізною заслоною. Сьогодні подамо нашій слухацькій громаді дві незвичайно важливі, вістки, які у великій мірі можуть вплинути на дальший хід подій на Сході Європи. Слухайте нас, слухайте! Увага, увага!...

Волянський перестав уже позіхати. Також і Андре насторожився і легкими доторками пальців намагається видобути з апарату якнайчистіший звук. Він підносить руку, зловивши голос далекої дівчини, що сидить десь в соняшному американському полудні ясної студії, на якійсь Мейн стріт. Симпатичний голос звучить переконливо, мабуть анонсерка відчуває вагу вістки, яку передасть зараз у темряву карпатських лісів, туди, де прищурилися в селянських хатах, у землянках люди з руками, затисненими на кобурах пістолів і прикладах автоматів. Що скаже цим людям далекий голос з Вашингтону?

— ...Сьогодні о годині 7,30 ранку з баварсько-австрійського кордону вилетіло в напрямі країн, розташованих за залізною заслоною, три сотні... — Волянський нервово пригладжує наїжену чуприну, Андре ковтає слину і застигає — ...три сотні „бальонів свободи” з листівками, які пояснюють народам сателітних держав потребу вільних і демократичних виборів у їхніх країнах. Крім цього додано спеціально декларацію прав людини Об'єднаних Націй. Це велике...

Якби хтось із колишніх знайомих редактора Агатона Волянського побачив тепер його, він напевно не пізнав би цього колишнього бувальця салонів. Волянський рвучко відвертається від приймача і спльовує з голосним харкотом на середину хати. Щось наче відраза пролітає по його обличчю, і не знати, чи це відраза до його влас-

ного плювка, що виблискує на середині хати, чи може щось інше. Андре непорушно чекає, не реагуючи.

Голос м'який і тендітний, симпатичний і поцукрований, продовжує:

— ...Друга вістка, яка напевно піднесе настрої наших поневолених слухачів за залізною заслоною — це важливе повідомлення про те, що з сьогоднішнім днем обов'язки керівника „Юкрейніен Деску” в Радіо „Вільна Європа” перейняв містер Бравнелл Джерсон, який замінить на цьому пості містера Джеррі Бравнелла. Повторюємо: замість Джеррі Бравнелла — Бравнелл Джерсон...

Волянський дивиться трохи ніяково, трохи іронічно на Андре. А той покинув уже своє місце біля приймача і, розсівшись широко на лаві під стіною, хіхікає, ні, не хіхікає, а таки просто регочеться.

— Здурів хлопець! — буркає Волянський, встає з-за стола і прямує на середину хати. На секунду з сіней винурюється обличчя стійкового. Волянський довго і методично затоптує плювок, немов би роздушуючи таргана, що виліз із темряви. Андре регочеться, не звертаючи вже уваги на слова, що лунають з приймача:

— ...А тепер слухайте, дорогі поневолені слухачі, лекцію на тему: „Для чого потрібна народам воля і справжня демократія?” Цю лекцію передамо ще раз у нашій передачі о шостій годині ранку. Біля мікрофона...

Андре раптово похиляється набік і повертає вимикач. Як врубаний сокирою, голос далекої панянки вривається, але відгомін його ще вібрує, як зірвана скрипкова струна.

Западає тиша. Ще одне позіхання Волянського. Потім слова:

— Таак. Супроти повищого, дорогой Жакіяяр, я думаю, що ми можемо вдарити в кімоно, як каже наш геройський сотенний Бурун. Ідеш до стодоли?

В рухах Андре Жакіяра, який гасить цигарку, придушуючи її на долівці чоботом, вичувається нервозність і злість. Він не відповідає зразу. Щойно за хвилину його

обличчя пересікає посмішка, і здвигнення плечима доказує, що хорунжий Руслан повернувся з далекого, ясного світу до дійсності селянської хати. Очі його ловлять відблиск світла нафтової лампи на цівках двох советських „лепеш”, що стоять під стіною коло печі, і француз широко сміється:

— Як ви сказав, пане редактор? Що вдагити маєм ми? В кімоно?

Волянський також сміється. Не можна сказати, щоб цей сміх звучав зовсім природно, але це міг би ствердити лише хтось, хто добре знає Волянського.

— Андре, Андре! Як довго ти вже у нас? Ти ніколи не навчився української мови, нещасний галлійче!

Андре заперечливо махає пальцем.

— Oh, non, non non ami!*) Тсе не по-українські: вдагити в кімоно. Тсе мова лютенан Бугун, мова із Львів. Як ви сказав: вдагити в кімоно?

— Так, ну, так, в кімоно. Спати, куше, сліп, шляфен, дормі, кімати, вдаряти в кімоно, — comprenez?**) Ах, я з тобою вже маю! Бігме зголошуся до служби в лінії, або піду на кур'єра за кордон.

Тіні на стелі розставляють широко руки.

— Ну, ідеш, друже? — втомлений голос Волянського.

Хвилинку треба чекати на відповідь француза. Він кудись далеко замандрував думками, бо в його голосі немає звичайної бравури, коли він м'яко відповідає:

— Дай закугити. В stodолі не можна кугити. А на дворі большевік може бачити вогонь: „пік” і нема лютенан Андре Жакіяр, нема хорунжий Рушлян, і ніколи вже мадам Жакіяр не побачити свій пті філь, свій син.

Хорунжий Руслан глибоко втягає їдкий дим махорки.

— А син пішов так давно, малий клопець, пішов бити ле бош, попав в полон, попав в табор далеко від ля Франс, десь у Львів. А тепер син вже не пті філь, не лютенан

*) О, ні, ні, мій друже!

**) Зрозуміло?

Жакіяр, син вже хорунжий Рушлян, офісіє українєн, повстанець, ле сольдат УПА... Oh, mon Dieu!

Волянський схиляється біля печі по свій автомат і йде до порога. Але раптом знову обертається і підходить до француза:

— Знаєш, Андре, ти мене цікавиш і дивуєш — о, не кажи, що нема чого! Остаточо війна — *le Grand Guerre* — велика війна скінчилася вже давно. У тебе, в Парижі на Рю д'Орвей — ти ж там жив, правда? — пахнуть тепер бози... на великих бульварах шугають гарні, ох, які гарні дівчата! В Боа де Бульон весна...

Самокрутка димить, і в димі не можна побачити в-разу обличчя Андре.

— ...А ти тримаєшся, нещаснику, нас, людей, що їх забув світ, дивних, невдоволених теперішнім миром людей, для яких ті, он там, — згїрдливий рух Волянського вбїк радіоприймача — не мають нічого іншого, крім лекцій про... потребу демократії... Демократія! Чому ж ти не повертаєшся, поручнику Жакіяр?

Мабуть, це питання не заскочило француза. Мабуть, він і чекав його, може навіть підготовив відповідь, вже давно, тижні чи й місяці перед тим. Але його ніхто не питав досі, ніхто. Може вони знають самі, ці дивні люди, ці прості, тверді люди — ні, він не має на думці редактора Волянського, він відрізняє його від решти. Але, якщо питає якраз Волянський, що ж, можна сказати і йому:

— Ви читав Кльод Фаррер „Маркіза Йорісака”, дгуже редактор? Ти читав, ти все знаєш, ти журналіст... — на хвилинку появляється в тоні Андре іронія. — Ти пам'ятаєш той англійський капітан, що стріляв під Цушіма з японські корабель на московські корабель? Стріляв, хоч був неутраліте, так?

Волянський киває потакуюче головою. Правда, але що ж має ця справа до Андре? Це зовсім інша справа...

— Так, так, — відгадує француз думки Волянського. — Це не те саме, я знаю, я знаю. Але він казав, той англїєць: „Джентлмен мусить платити”. Правда?

Без слова підходить Волянський ще ближче. До чорта, цей француз зворушливий. Він підходить зовсім близько і кладе йому руку на плече.

Андре виривається з обіймів.

— Ти не знаєш! Ти не був тоді там. Ти не був... Був лише наш комендант, Орест, — був сотенний Бурун — Сяхо Магіняк, і вони знають „чому”. Але вони не кажуть і — я не кажу. Але ти питаєш — я кажу, ти мій дугпгяатель, так?

Хорунжий Руслан продовжує. Пристрасно, швидко, без надуми вистрибують у півтемінь хати його слова:

— ...того дня, коли ці ваші українські резистанс напали на табір і пустили на свободу нас, в'язнів, що мали йти на страту так, як той малий хлопець, що був зі мною в тюрмі, о, ти його певно не знаєш: малий хлопець, сімнадцять чи вісімнадцять років, Ігор, Ігор... ти не знаєш, він сидів зі мною... Що тобі, дгуже?

Волянський закриває обличчя долонею. Він заперечливо махає головою, коли Андре хоче його підтримати, і важко сідає на лаву. Андре продовжує:

— Ти не знаєш. А вони вирвали мене на волю, мене, втікача-полоненого, що певно мав йти за Ігорем. І я мав би йти додому? Але ж „джентлмен мусить платити!”

Волянський уже опанував себе. Тінь зійшла вже з його обличчя, і лише часом по кутиках губ перелітає нервовий дроз.

Втомлений голос звучить:

— Так, але це вже більше як чотири роки, Андре. Що було — проминуло — усе, усе. Все забувається, чуєш, Андре. І ти був колись Жакіярром, а став Русланом, і я був Волянським, а став Бардом... усе забувається, Андре, усе. Ти міг піти, зголоситися вже давно. Москалі — ваші союзники, війна скінчилась, тебе репатріювали б, ходив би по Люксембурзькому саду, а не воював би тепер по лісах і горах разом з українськими повстанцями проти Іванів... Дурний ти, з дозволу сказавши, *monsieur lieutenant*..

— Не дугний! — лагідно відповідає Андре. — Треба

платити, так я думаю, джентлмен, що? Поза те... може я Байрон — один Байрон у цілому світі...

— Дивна громада тут зібралася, — підводиться Волянський і перекидає через плече автомат. — Ти — французький старшина, друг Кубай — жидівський лікар, Орест Сяхо Мариняк — польський футболіст...

Андре також бере свою зброю. Тримаючи в правиці автомат, він закидає на себе знятий з цвяха плащ і помагає закинути шкіряну куртку Волянському.

— Що дивне, що ви тут, дгуже Бард? Ви — український націоналіст.

— Який я там націоналіст, Андре. Ніколи я ним не був... Якби ти знав, як воно було. Але обличмо це. Бач, не лише ти читав Кльода Фаррера і знаєш, що „джентлмен мусить платити”. Може будеш колись знати... а може ні, — закінчує по хвилині, викручуючи майже зовсім світло лямпки. На порозі він ще обертається, підносячи верету, яка не перепускає світла у сини:

— А... лише це джентлменство тримає тебе тут, Андре? Нічого більше?

Відповідь приходить негайно.

— Пощо питати? Ви і так знаєте. Поза джентлменством є ще — Рута.

— Я так і знав! — вибухає сміхом Волянський. — Але шкода муки. Даремно ти хочеш закрутити голову нашій революційній Жанні д'Арк. Рута не з тих і крім революції не знає нічого більше... мабуть.

Але Андре не здається:

— Може не даремно. Побачимо. Як казав той майор МВД, що його вчора хлопці з СБ розстріляли за столою, ну, той чорний. Він казав: „Пажівьом — увідім”. Ну, він не пожив. А може я поживу? Я дочекаю, нон, зачекаю.

— Може зачекаєш і дочекаєш. А може й ні...

Надворі блимають у холодному, березневому небі далекі зорі. „Такі самі, як в Парижі” — блискає ще думка

у мозку Андре, поки вони натрапляють на темну постать другого вартового, що з автоматом в руках обходить хату.

— Ми йдемо вже! — півшепотом каже Волянський.
— Як там, усе спокійно?

— Спокійно! — стверджує байдужим голосом вартовий, загорнений в кожух. Його відповідь підтверджує глибока тиша. Ні звуку. Таки мабуть нікого нема поблизу Чернодолу. Волянський здвигає плечима. Ах, хібащо знову стійки налізуть на московську заставу. Цікаво, що завтра буде...

— Залишіться тут, друже! — нахиляється він до вартового. — Зараз прийде друг командир. Він обходить стійки з чотавим. Пильнуйте станції.

— Наказ! — відрубє глухо вартовий і стає на порозі. — По мене і того, що в сінях, теж зараз прийде зміна.

В темряві чути два притишені голоси. Якись люди чалапають по болоті.

— Ходи в стодолу, Руслане. Завтра теж буде день.

— Буде? — чути голос француза, поки ще скрипнули ворота стодоли, замикаючись за ними.

Ніч зоріє.

ТІ, ЩО ЗАСНУЛИ

Хорунжий Руслан не стягає чобіт з ніг і не розпинає пояса. Він знімає лише бурку і вухату, хутрянну шапку. Поволі, мацаючи витягненими руками (в одній з них автомат), він посувається за своїм товаришем у напрямі драбини, що нею вони мають дістатися на м'яке, привабливе сіно.

Волянський намацав уже драбину і, стукаючи підкутими закаблуками об щаблі, лізе попереду. „Готово! — чути згори його придушений голос. — Можеш лізти, Андре”.

Знизу, з-під верстви сіна чути безупинне жування і мляскання. Це стоять корови. Запах обірника колись би може й закрутив у носі парижанина Андре Жакіяра, але хорунжого Руслана він уже давно перестав дразнити. Він розмощується вигідно на сіні, чуючи, як коло нього моститься, загортаючись з усіх боків у кожух, його товариш Бард, якого колись звали „редактором Волянським”.

„Десь тут було накривало, — мацає рукою француз, — Рута мені дала. Звідкись принесла, із світу... Ось тут воно. Тепер ще добре вкритись, закопати ноги у сіно, підкласти кулак під голову. Уфф, таки розіпну пояс, пістоль тисне, справді неможливо — і вже можна заснути...”

Крізь шпари в дошках видно безхмарне небо і білавий, металевий місяць. „Милий Боже, погана ніч для розвідки, а якраз Рута і Орест на службі, — думає Руслан, і йому робиться трохи соромно, що він тепер тут, у сіні, а вона бродить десь поночі, може ще й гірше, промикається крізь застави, які широким колом оточують Чорноділ, не знаючи, що тут — радіовисильня і, важніше, на-

віль сам... Але мені про це теж не можна знати..." — остання свідома думка гасне в умі Андре, і він поринає у сон.

**
*

Якби хтось сказав молодому лейтенантові французької армії, Андре Жакієрові, в сороковому році, тоді, коли танки Роммеля прямували на Париж, а Андре вирушив із своїм полком під Комп'єнь, що він за пару років вестиме радіопередачі українських повстанців проти ССРСР, він напевно такого пророка назвав би божевільним. Андре Жакієр не знав взагалі, що десь на світі живуть люди, які звать себе українцями. Усе, що між німецьким і московським кордоном, згідно з навчанням у лицей, належало полякам і Польщі, усе, що на схід від Варшави, яку колись оборонив генерал Вейган, було Росією. І на цьому крапка.

А вже щоб додуматись до того, що десь там на польських і російських державних територіях живуть якісь українці, цього ніхто не міг вимагати від французького хлопця. Правда, якось „Ле Фігаро” вмістив був репортаж про страшних українських терористів, яким допомагають німці і які хочуть якоїсь своєї держави, але де ця держава мала б бути, годі було собі уявити. Десь між Карпатами і Балканами, — думав Андре, прочитавши той репортаж.

Вдруге зустрівся молодий Жакієр з українською проблемою тоді, коли на руїнах чеської держави, розпарцельованої між німцями, поляками та мадярами, вибух короткий епізод Закарпаття. Знову „Фігаро” дав широкий репортаж про українців, і тоді між знімками з Хусту і Ужгороду, січовиків і селян у чоботях та селянок в хустках, побачив Андре якийсь дивний герб, щось ніби Посейдонів тризубець...

Це було все, що знав молодий парижанин про Україну. Зрештою, він скоро забув і це, бо часи не були такі, щоб цікавитися якимись там слов'янськими народами десь

у Карпатах чи на Балканах. Була війна, Андре ще восени 1939 року зголосився добровольцем до війська, перейшов скорочений старшинський вишкіл, відбув кілька патруль на лінії Мажіно і на весну 1940 року уважав уже себе ветераном.

Роммелівські танки відразу розвіяли сон про могутність Франції. Ще поки полк, з яким молодий поручник вийшов на фронт, дійшов на місце призначення, — танки з чорними хрестами гналися вже на Париж, а цілі французькі дивізії, після розпачливого спротиву, в безнадійній ситуації здавалися в полон.

У полон пішов і Андре Жакіяр. Він не схотів наслідувати прикладу свого командира, полковника Віту, ветерана минулої війни, свідка капітуляції кайзерівської Німеччини, який пустив собі кулю в лоб, попросившись перед тим із залишками свого полку. Ні, Андре хотів жити, а поза тим він знав, що це ще не кінець війни.

Покотилося для поручника Жакіяра життя полоненого: спершу один „офляг” десь у Баварії і спроба втечі через Альпи до Швейцарії. Зловили й передали до карного табору. Потім другий „офляг” десь на Шлезьку коло Сагану. Потім ще один... В кінці 1941 року Андре причалив до табору в „генеральговермент” коло міста, що зветься Лемберг чи Львов. Ця друга назва слов'янська, перша — німецька. З-за дротів табору годі було зазізнатися з населенням країни. Все, що знав Андре про місцевих мешканців, було те, що вони ходять у високих чоботях, достоменно таких, як ті „пейзан”, яких він бачив колись на фотознімках у „Фігаро”.

З часом його поганий рекорд втікача призабувся, і він почав отримувати через Червоний Хрест вістки з окупованої Франції, а далі його почали інколи навіть випускати під конвоєм до міста.

А місто було цікаве. Коли Андре був ще студентом паризького лицю, а опісля офіцером, він ніколи не думав, що десь там на схід від німецьких кордонів існує таке місто. Здалека, ще з табору, видно було високі пагорби,

стрункі вежі церков, прямокутну ратушу і маєстатичний ренесансовий собор, що неначе сторожив цілу околицю.

Місто було велике, хоч не зовсім модерне, а його оперовий театр нагадував паризьку оперу. Андре, йдучи з своїм конвоїром, флегматичним, добродушним швабом-фельдфебелем, спинився одного разу під театральним будинком і прочитав німецьку афішу, яка сповіщала, що на сцені йдуть „Кармен”, „Аїда”, „Циганський барон”, „Продана наречена”... Афіші у слов'янській мові — Андре вже знав, що це українська мова — він не зміг прочитати, хоч з нудьги в таборі вивчав російську мову; ця на афішах була таки подібна, хоч не та сама — ствердив Жакіяр.

— Треба було б піти колись до цього театру, — ламаною німецькою мовою звернувся він до фельдфебеля.

— Зверніться до лягерфюрера, — буркнув у відповідь німець, потягаючи з люльки і спльовуючи. — Я теж пішов би. Може зробимо прогулянку. Das ist Kultur.

З того часу він старався якнайчастіше отримувати дозвіл на вихід до міста. Він навчився вже орієнтуватися в головних вулицях, умів відрізнити трамвайні лінії, побував у маєстатичному соборі на узгір'ї, оглянув почорнілі кам'яниці з давніх сторіч, раз навіть намовив фельдфебеля піти на Старе Місто, а радше в ту його частину, яка ще не була приділена під жидівське гетто.

Тут вулички були такі самі круті і вузькі, як ті, між якими виховався Андре в студентській дільниці за Сорбонною. Сходи кам'яні, вузькі і таємничі, перехідні брами, веселі дівчата з блідими, худими обличчями, замурзані діти...

У всіх них викликала сенсацію уніформа Андре барви гакі, його темноблакитне кепі з золотим галуном і надусе старшинська пелерина. „Француз, француз!” — підстрибували діти, побачивши дивну пару — німецького короткононогого фельдфебеля з парабелюмом на поясі і атлетичного, високого бльондина у чужій уніформі. Андре

розумів, що ці вигуки йому приязні. Раз навіть якась з блідих дівчат, що стояла на розі, кинула йому з мелянхольною усмішкою вивчене десь-колись французьке слово: „амур”.

Але поручникові Жакіярві не було до амурів у той час, хоч назагал він ніколи в своєму житті не уникав жінок. Мандруючи ніби в справах, доручених йому командою табору, він розглядав і плянував утечу.

Андре вже знав історію міста, він читав усе, що писали про Лемберг офіційні газети „Лембергер” і „Кракауер Цайтунг”, розпитував про країну, що стоїть на грані двох світів. Він не знав ще всього, але намагався дізнатись, головню тому, щоб здійснити успішно свою мрію: втекти з табору і повернутись до активної служби.

Одного разу, блукаючи із своїм конвоїром вулицями Львова, Андре побачив звичайну в тих часах сцену: ге-стапівський конвой провадив кудись кількох людей без шапок, в напівцивільному одязі. Андре звернув увагу на пояс одного із в'язнів, на якому блищав металевий мідяний знак, такий самий, як той, що був на знімці в „Фігаро”: троїстий знак Посейдона, як називав його Андре.

— „Значить, цих людей також переслідують німці, — подумав Андре. — Це, мабуть, ті самі, що ще перед війною робили рухавку там десь у Карпатських горах, домагаючись власної держави. Варто б увійти з ними в контакт”.

Іншим разом поручник Жакіяр з групою полонених поїхав до міста вантажити каміння. Роздягнений до половини, Андре кидав завзято на авто важкі каменюки на площі, що оточувала великий будинок, мабуть міську раду. З вікон будинку дивилися на них з неприхованою симпатією якісь люди, і Андре, користаючи з того, що конвоїр відійшов у холодок під фонтану, запитав одного з них:

— Polonais?

— Україна! — відповів чоловік і відразу зник за вікном. До Андре наблизився конвоїр:

— Verrboten! Nix parlé! Verstehen?

З кінцем сорок третього року, коли вже ясним було, що воєнна машина бошів котиться в пропасть, Андре Жакіяр вирішив, що настав час спробувати ще раз утекти. Він вивчив декілька українських слів: „француз”, „польонени”, „вперед”, „додому”, „сховайте мене”, сподіваючись, що, озброєний цими словами, зможе просмикнутися через фронт, який уже наближався до міста.

Незабаром трапилась нагода. Якось, користаючи з доброго настрою коменданта табору, група полонених старшин отримала дозвіл побувати на генеральній пробі театральної вистави у міському театрі. Йшов „Циганський барон”, і Андре, хоч думки його весь час кружляли довкола плянованої втечі, не міг не захоплюватись високим рівнем вистави і голосами виконавців.

— Дивний народ! — сказав він на перерві до котрогось із товаришів. — Нічого ми ніколи не чули про цих українців, а вони, як виходить, висококультурна нація. Виглядають на лицарських людей...

— Хто не чув, mon ami? — відповів капітан Мартон, який завжди тримався самотньо і рідко коли брав участь в розмовах. — Ви, мабуть, не читали Вольтера...

— Вольтера? При чому тут Вольтер? — здивувався Андре. — Що він мав до діла з цим народом?

— „Ucraina semper libera esse voluit...” — почав Мартон, але різкий дзвінок, що сповіщав початок дії, обірвав його слова.

Ще того самого вечора Андре Жакіяр втік. Коли полонені після закінчення вистави вишикувались у коридорі, хтось — мабуть, це був капітан Мартон — гукнув „гір”, коли конвоїр прочитав ім'я поручника Жакіяра. Полонені навантажились на вермахтівське авто і поїхали у табір.

Жакіяра з ними не було. Вийшовши з театру, він зняв під якоюсь брамою свою військову куртку і залишився у цивільній сорочці і светері. У вечірньому присмерку його уніформовані штани годі було відрізнити від

цивільних, і Андре скидався на звичайного мешканця міста.

У таборі про його втечу довідались лише за три дні, під час генеральної перевірки полонених. В міжчасі Жакіяр, тремтячи з холоду в своєму светері, минув передмістя Львова і геть далеко залишив позад себе Голоско, де був його табір. Він був повний надії, що при допомозі заощаджених грошей і надісланих „Червоним Хрестом” цигарок йому вдасться добитися потягом до Тернополя чи ще далі на схід і там перейти лінію фронту.

У хвилині, коли Андре, вже роздобувши з поміччю міжнародньої і найбільш популярної „цигаркової мови” цивільну куртку і кашкет, наближався до залізничної станції Зимна Вода, щоб сісти на потяг, несподівано попав він у руки німців.

Не була це ні військова жандармерія, яка, зрештою, й не шукала ще Жакіяра, ні навіть Гестапо. Просто польські „баншуци”, залізничні поліцаї. Якраз у той час, коли Андре був на станції, очікуючи нетерпеливо на потяг, вони зробили облаву, шукаючи харчових продуктів між молочарками та перекупками. Андре мало цікавився тією справою до хвилини, аж поки котрийсь із баншуців не вхопив його за руку і не гукнув в обличчя:

— Що маш зе собом, ти, кабане? Гадай!

„Що він хоче?” — вспів подумати Андре, поки гнів не затьмарив його мозок і він не штовхнув озброєного напасника з усієї сили під стіну.

— Кабан се біє! — ревнув власник фольксдойчерської картки на білий хліб, і миттю збіглася ціла тічня охоронників. Після короткої бійки, Андре Жакіяр став знову в'язнем.

Баншуци радо зліквідували б Жакіяра, побачивши, що у хустині має він два картони американських цигарок, найвище плачених на чорному ринку. Але забагато баб-молочарок були свідками сцени, і вже навіть з юрби, що зібралась, понуро спостерігаючи бійку, хтось виголосив популярний тоді віршик:

Попатш, мамо, попатш, ойче,
Ото ідон дваї фольксдойче.
Цо за ганьба, цо за встид:
Єден поляк, другі жид...

Баншуци покинули молочарок і, зачекавши на по-тяг, що йшов у напрямі міста, разом із своїм в'язнем від'ї-хали чимшвидше. Андре з розпукою спостерігав, як зник-кали в їх кишнях дорогоцінні цигарки, які складав він цілими місяцями і при допомозі яких хотів дістатися до лінії фронту.

Він вирішив за всяку ціну не признаватися до того, що він французький старшина і втікач з табору полоне-них. „Ану ж візьмуть мене за звичайного дурня без доку-ментів, трохи поб'ють і вишлють на роботи до Німеччи-ни? — думав Андре, сидючи між двома баншуцями, ноги яких в розпаленому вагоні нестерпно смерділи. — Ану ж вишлють десь під Страсбург або ще раз під Альпи?... Ні, не треба признаватися...”

Після короткого переслухання в кримінальній полі-ції, де Андре вдавав з себе навпереміну німого, придур-куватого і глухого, поліцейний урядовець вирішив, що треба переслати в'язня до СД, хай собі з ним там сушать голову. Таким чином у перших днях листопада 1943 року Андре Жакіяр, людина без імени, опинився у гестапів-ській тюрмі на вулиці Лонцького, у тій келії, де сидів уже якийсь невисокий, присадкуватий, міцно збудова-ний чоловік двадцяти з лишком років, з повільними ру-хами, чорними пристрасними очима та орлиним носом.

Андре Жакіяр і Орест Гладій протягом перших кіль-кох днів не відзивались один до одного. Орестові вида-лися дивними штани спів'язня і фасон його светра. Та-кож черевики його були досить незвичайні, і лише курт-ка з „бецугшайнового” матеріялу пасувала до місцевих об-ставин. А Андре, дотримуючись засади не вірити нікому і ні до чого не признаватись, мовчав, як заклятий. Увій-шовши до келії, він буркнув лише по-німецьки „гутен морген”, на що отримав подібну відповідь від чорнявого.

Часом співв'язень Андре співав. Радше, не співав, а наспівував тихим, металевим басом, в якому чулося силу того, що співав. „Я знаю цю пісню!” — насторожився Андре, почувши одного дня з уст товариша слова, що їх співали в театрі, коли він був на одній з українських вистав. Значить, цей чоловік українець?

— Чому мені, Боже, Ти крилець не даав... — сидючи на підлозі, наспівував, сховавши голову в руки, Орест Гладій, коли відчув, як хтось торкнувся його плеча. Він перестав співати і глянув угору. Перед ним стояв блондин у сірому светері дивного крою.

— Україна, так?

А коли Орест, насторожившись, піднявся з землі і подивився у вічі блондина, той показав пальцем на себе і тихо промовив:

— Франсе... Офісіе... Польонени... Додому...

За кілька тижнів, коли їх перевели до загальної келії і коли Ореста вперше покликали на допит, а опісля жакливо побитого Рінзінгом вкинули назад до келії, Андре вже з усього серця довіряв Орестові. І також довіряв він Ігореві Курганському, що сидів у тій самій келії. В міжчасі він вивчив багато українських слів, і багато дечого довідався від нових друзів, і перед німцями на допитах міг спокійно удавати „айнгайміше”, себто тубільця. Андре разом з Ігорем піклувався важко побитим Гладієм, аж поки усе раптом не змінилося.

Це було вже в половині зими, коли хтось пригадав про існування в'язня в светері, якого записано як Ян Іванич (Андре видумав таке ім'я і прізвище, щоб надати собі вигляду національного гермафродита — ні поляк, ні українець). І Андре покликали на допит.

Його товариші, полонені старшини, давно вже були евокуйовані, і нікому не прийшло на думку сполучити справу Яна Іванича, що сидів, мабуть, за чорну торгівлю, із справою втечі французького полоненого з табору в Голоску.

Андре допитували, він видушував з себе українсько-

польські слова, говорив, що його родинна місцевість вже за лінією фронту, так що не можна було ствердити його ідентичности, діставав кілька разів чоботом під ребра і повертався до келії.

Котрогось дня Андре попав до „арбайтскоманди”, яка відвозила до Замарстинова лахи розстріляних на відвошивлення. Коли в’язні, разом з конвоїрами, вичікували на закінчення тої процедури, гестапівському підстаршині Шмідтке прийшло в голову, що варто було б відвошивити і його „арбайтскоманду”.

— Льос, швидко всі роздягайтесь! — наказав він в’язням. — Завтра може підете на мило, отже треба, щоб були чисті.

Андре зблід. У штанах під поясом були в нього зашиті найважливіші документи: перша сторінка старшинської книжки, цитація за патрулю на лінії Мажіно, документ про відзначення його „Військовою медалею”... Він знав, що під час процедури відвошивлення всі ці документи згинуть.

— Чого стоїш, Іванич? Робиш мені труднощі? — підійшов підстаршина, розпинаючи кобуру. — Ану, стягай штани!

Не було ради, і Андре виконав наказ.

— Що, Шмідтке, маєш офіцера між своїми хлопцями? — запитав унтерофіцер Вагнер, який кермував справою ліквідації вошей, коли в’язнів, роздягнених догола, замкнули до комірки, де вони мали чекати на закінчення операції.

— Як то, офіцера? Ти, Вагнер, такий самий, як і всі вермахтівські бротбойтлі. Завжди з якимись дурними жартами...

— Ніяких жартів! — гостро відповів Вагнер. — Добрий з тебе гестапівець! Та ж чи не бачиш ти, що ті штани, ті жовті, це офіцерські французькі штани?

— Дай їх сюди! — повільно вимовив шарфбрере Шмідтке.

Коли гестапівський підстаршина відкрив двері ко-

мірки і в'язень ч. 746 побачив у його руках свої власні штани, він зрозумів, що прийшов кінець Янові Іваничеві, ще поки підстаршина процідив крізь зуби:

— Komm hier, du Scheissoffizier... du!

Далі все пішло блискавкою: телефонні розмови між фельдкомендантурою, кримінальною поліцією і Гестапом. Потім пригадалась знайдена кілька місяців тому у брамі будинку, коло театру, старшинська блюза, пригадалися телеграми команди табору в Голоску про втечу поручника Андре Жакіяра, родом з Парижу, зріст метр вісімдесят, волосся біляве, очі ясноблакитні...

Що було робити з тим в'язнем? Його табір був уже далеко, ніякого іншого старшинського табору в околиці не було, фельдкомендантура не поспішала перебирати його до себе. Прийшов квітень, а Андре все ще сидів на Лонцького, хоч уже не з Орестом. Почали евакуювати в'язнів з гестапівських тюрем.

У транспорті, в якому було зібрано саму „сметанку”, самі найтрудніші і найбільш скомпліковані випадки, Андре знову зустрів Ореста Гладія. Спочатку він не пізнав свого товариша: Орест згорбився, його волосся посивіло, очі запалися, голос не дзвенів уже металом.

Коли їх, уставлених у трійки, вели вулицею посеред розквітлих уже каштанів, вони, йдучи побіч, мовчки, коротко потиснули один одному руки. На допитливий погляд француза Орест погладив своє посивіле волосся, провів рукою по zdeформованому носі і розкрив рота, в дерев'яному усміху показавши беззубі, бліді ясна. Він промовив, але так тихо, що Андре ледве зрозумів його серед шуму вулиці і вигуків конвоїрів:

— Били. Ще більше били. А Ігоря, — тут його голос затремтів, — ти ж знаєш, таки повісили...

— Свині, свині! — прошипів Андре, і Орест Гладій гірко всміхнувся.

У таборі в'язням дали лопати і звеліли розкопувати землю на місці, де стояли колись бараки. Орест і Андре були певні, що вони копають свої власні могили, і фран-

цуз уже вичікував нагоди, щоб розвалити лопатою голову комусь з охорони, а опісля побігти на наснажену електричним струмом дротяну загороджу. Але, видно, вони ще не були призначені на ліквідацію. Після праці їх завели до бараків і наказали лягати спати. „Ще не кінець”, — подумав Андре і негайно поділився своєю думкою з Орестом. Орест мовчки потакнув. Йому якраз пощастило передати „грипс”-вістку поза табір.

Ранком в'язнів погнали розбирати бараки. В сусідстві працювала інша команда з самих жидів. Здалеку Андре і Орест бачили, як викопували вони трупи розстріляних, складали їх на купи, поливали бензиною і підпалювали.

— Таке зроблять і з нами, — звернувся Орест до товариша, але Андре заперечливо похитав головою:

— Не нас... ми тікати, додому... вперед, так, Орест?

Ясного пляну втечі приятелі не мали. Загальна апатія огорнула всіх в'язнів після того, як вони бачили щоденні групові розстріли тих, на яких прийшла вже черга. Їх охопив настрій цілковитої безнадійности, і ніхто з різнонаціонального складу арбайтскоманди — українців, поляків, двох екс-фольксдойчерів і якогось голляндця — не пробував тікати.

Андре і Орест єдину надію покладали на наліт советських літаків, бо ж фронт стояв уже під містом: от налетять, зчинять паніку, тоді можна буде тікати. Але советські літаки не появлялись.

Виклик до „шрайбштуби” прийняли вони за можливість утечі. Забирають кудись, значить, нагода надходить.

— В кожному разі, якщо навіть на розстріл, остання нагода таки прийшла, — ствердив Жакіяр і, намагаючись бути спокійним, пробурмотів до Ореста, що йшов разом з ним під конвоєм: — Уважаймо, Орест, може тепер додому, вперед, у ліс, а?

За кілька хвилин вони вже стояли перед оберштурмбанфюрером Годе.

Хоч Орест був підготований на всякі несподіванки, але присутність Годе в команді табору потрясла ним.

— Ви ще живете на світі, Гляді? — привітав його той, що з ним колись доводилося Орестові пирувати, і Андре із здивуванням поглянув на свого товариша. — Тепер я сам тобою займаюся, — докінчив гестапівець коротке привітання. — Obersturmführer Рінзінг розшукує тебе. Він і не знає, що тебе помилково сюди відіслали. Пань поруцніак піде також з нами, — іронічно звернувся Годе до француза.

Надворі чекало сіре авто з СС-івським прапорцем. Годе зайняв місце спереду, а коло Ореста і Андре сіли два підстаршини з автоматами. Шофер включив мотор, і авто покотилось до вихідної брами.

Перед самою брамою почувся збоку грізний гуркіт великого вантажника, що перетинав їм шлях. Заскрипіли гальми, і озвірілий з люті шофер, а за ним Годе, вистрибнули на дорогу. Шофер вантажника і собі вискочив з кабіни.

— Увага! — буркнув Андре і штовхнув в бік Ореста.

З напіввідкритої брами вибіг якийсь чоловік у польовій СС-івській уніформі. Вистачило лише одного погляду, щоб Гладій його пізнав. Це був Мариняк, це був Бурун. Зрештою, не було часу сумніватися. Схилиючись низько, так, що серія, яку випустив з автомата підстаршина-конвоїр, пішла над головою, Орест вилетів з авта. За ним вилетів Андре. Перше, що впало йому в очі, був карабін, який лежав на землі. Гумм! — ревноло повітря, роздерте вибухом гранати, киненої одним із двох людей в есесівських уніформах. Хтось подав французові карабін він певним рухом професіонала відрепетував його і випустив набій просто в групу охоронників, що вибігла з-поза бараку. Хтось потягнув його за рукав.

— Вперед! — почув він над ухом незнайомий голос і побачив прямо перед своїм обличчям очі того, у польовій есесівській уніформі, який хвилину тому випустив довгу серію прямо в груди старшини, що приїхав по них.

Орест біг уже до малого відкритого авта, що стояло за брамою. Ховаючись за вантажником, Андре пустив ще

кілька куль у напрямі бараків і побіг за товаришем. За ними, відстрілюючись з автомата, йшов той, що гукнув: „Вперед!”

Андре ніколи не міг би розказати докладно того, що діялось потім. Він не пам'ятав, куди гналось шаленим погоном їх відкрите авто, пам'ятав лише, що хтось валив якісь стовпи на шляху, хтось тицьнув йому в руки пістоль, хтось говорив щось мало ще зрозумілою йому українською мовою.

**
*

Мови навчився поручник Жакіяр швидко. А ще швидше, ніж він мови, вчилися від нього військового мистецтва його перші учні — напівумундуровані лісові вояки в Чорному Лісі, де почав він регулярну службу між повстанцями.

Андре не думав уже про повернення „додому”. Він знову мав у руках зброю, брав участь у сутичках і боях з бошами — нехай не на своїй землі, — але хіба ж це різниця? За Комп'ень, за Париж! — приговорював Андре, обстрілюючи разом із своїми хлопцями з лісу німецькі автоколони і пущені з рейок потяги.

Спочатку йому було дещо тужно за Орестом, єдиною знайомою людиною серед чужого оточення, коли Ореста по кількох днях спільного перебування в таборі повстанців забрали кудись.

— Іду на відпочинок, — прошепелявив розбитими губами Орест. — Жуби вштавляти. Йду до дентишта, Андре. Як вернуся, будемо разом воювати, так?

Андре притакнув головою. Він не хотів іти на відпочинок. Справді, не все складалося так, як він собі уявляв, він почував себе чужим серед людей, про яких донедавна нічого не знав, — але він призвичаювався щораз більше до них.

„ВИХОДЯТЬ ДВА ХЛОПЦІ МАЛІ...”

Відділ, в якому був Андре, перекидався в той час — літо й осінь 1944 року — з місця на місце. „Сьогодні нас Карпати зустрічають, — співали хлопці його сотні, якою командував Бурун-Мариняк, — а завтра Волинь знову жде на нас...” — і в нічних мандрівках селянськими підводами по темних лісових дорогах, від села до села, через фронти і поза ними, поручник Жакіяр — якого починали вже тоді звати Руслан — ставав щораз більше повстанцем.

Він знав уже, що боротьба йде на два фронти. Знав, що в найближчому часі його відділ почне діяти проти наступаючої советської армії. „Як це так, — бунтувалось щось в Андре, — вони ж наші союзники! Франція не має ніяких спорів з Росією, чому ж я мав би йти тепер проти росіян?”

Сумніви прокидалися в душі Андре Жакіяра, і йому годі було дати собі з ними раду.

Бачив це сотенний Бурун і іноді сам не знав, що робити з несподіваним союзником.

— На холеру мені треба було цього французяку? — крутив головою Сяхо Мариняк-Бурун. — Можна було спокійно залишити його тоді в Янові, але чортів син ухопив карабін, зрештою наказали і його тягти з собою. Якраз у моїй сотні мусять його випробовувати... А може зміниться, понюхає й він русского, тоді йому рура зм'якне Ну, побачимо...

**
*

Ранок був сірий і понурий. Пізня осінь сорок четвертого року в горах Лемківщини була непривітна. Болото

від дощу, що накрапав цілу ніч, пообліплювало чоботи повстанських вояків, які гусаком сходили по лісовій стежці із вкритої густим лісом гори у долину, де десь між пагорбами мало бути розташоване село.

Села не було ще видно, і Андре, який ступав зараз за сотенним, перемоклий і промерзлий до кости, пристав на хвилину, чекаючи, поки його попередник перейде, тримаючись за галуззя, ховське і стрімке місце. „Мій Боже, — муркнув француз, — може Бурун рішиться увійти в село? Хоч годі цього сподіватись: всю ніч збоку села йшла гостра стрілянина. Але це не була перестрілка. Радше обстріл чи яка біда? — роздумував Жакіяр. — Але пощо обстрілювати село? І хто б це міг бути? Поляки? Росіяни?”

Протягом кількох днів увесь простір між Сяном і довколишніми селами та містечками був повний советських і польських військ. Розвідка доносила про нещадні розправи з населенням, запідозреним у сприянні повстанцям, з сіл у низах заносило димом, чути було постріли, долітали навіть крики, рев худоби... Але на відплатну акцію було мало шансів: відділ Буруна оперував самітньо і, не зважаючи на добре озброєння, в бої з більшими частинами противника не в'язався.

— Руслан! — почулося спереду, і Андре вхопився й собі за галуззя, просовгуючись по болотнистому, стрімкому місці за прикладом Буруна. Обернувшись назад, він побачив, як повстанець, кремезний дядько Маркотний, затримався, побачивши рух руки сотенного, що означав „заждати”.

— Руслан! — якось стримано і неохоче промовив сотенний, спираючись на советській фінці. Крізь смереки видно було зелені пагорби, вкриті ранньою мрякою, що снувалась, неначе сивий дим. А може це й був дим?

— ...Знаєте, — слова виходили рвані й короткі з губ сотенного, — мені тяжко це говорити... Я знаю, що у вас вариться, компрене? Якщо не розумієте, я повторю, —

додав сотенний, немов намагаючись відволікти хвилину рішальної розмови.

— Розумію! — кивнув головою француз, і його обличчя закам'яніло. — Розумію все.

— Тим краще! — Бурун розглядався довкола. За декілька кроків від них стояли бійці. Суворі, прості, неначе рубані з дерева обличчя. „Як наші бретонці”, — подумав Андре. Серед дерев матово виблискувала зброя і чути було притишені голоси.

— Перекур! — кинув півголосом сотенний, і хоч обличчя повстанців не прояснились, але тихий гамір сповістив про втіху, якою прийняли вони наказ. „Вони знають, — подумав Андре, — про що говоритиме зі мною Бурун, і чекають на моє рішення. Селяни, пейзан, а все знають, до лиха! Ну?”

— Руслан! — втретє повторив сотенний, якого колись звали центром нападу „Погоні”, Сяхом Белявським. — Це не буде довга розмова, не маємо часу — розвідка пішла в село, зараз прийде і, мабуть, будемо починати...

Андре мовчав, дивлячись прямо в обличчя Буруна, хай говорить.

— Я вас розумію, — продовжував сотенний, не дочекавшись відповіді. — Я, вони, ми всі вас розуміємо, — він показав рукою вбік лісової стежки, де видніли кам'яні обличчя повстанців. — Це не в а ш а війна... Німців нема вже тут. Досі ви брали участь у діях проти *le Voche*,*) — щось ніби усміх промайнуло на обличчя француза, — але тепер справа інша. Ми вступаємо в бій проти москалів. Це не ваші вороги. Ах, Андре, — сотенний уперше назвав Жакіяра його йменням, коротко — скажіть: ідете з нами, чи йдете від нас? Правду кажіть! — щось ніби тінь погрози почулося в голосі сотенного. — Бачите, я колись носив польську уніформу, був польським старшиною, а тепер...

Андре мовчав. Що сказати цій людині, яка ризикувала

*) Бош — згідлива французька назва німців.

своїм життям, визволяючи його з концентраційного табору? Так, це не була війна Андре Жакіяра. Все, що він передумав у довгих міркуваннях сам-на-сам з собою, пролетіло вихором через голову: він здалеку від батьківщини... правда, ці люди борються за слушну справу, вони хочуть волі, як казав капітан Мартен: „Україна семпер...”, а крім того він винен їм своє життя... Алеж ні поляки, ні росіяни не є його ворогами... Ні його, ні Франції... Що сказати?...

— Я... — почав він, але ще не знав, які будуть його наступні слова.

Нагло сотенний відвернувся, підриваючи автомат на висоту грудей. Другою рукою він наказав тишу. Гамір змовк, мов увірвана раптово мелодія грамофонної платівки. Андре зідхнув. Може не треба буде відповідати зараз, а тоді прийде щось на думку... але що?

Краєм стежки продирався хтось під гору. Чути було важкий віддих, потім кректання, брязнула зброя.

Сотенний Бурун спустив піднесену руку, і його „лепеша” повисла знову на рамені.

— Наші йдуть! — шепотом промовив не то до себе, не то до Андре. — З розвідки.

Андре відступив між дерева, коли з-поза кущів появилися знайомі сірі куртки розвідників, Бориса і Мирона. З віддалі кількох кроків він бачив, як вони доповідали притишеними голосами командирові, і з їх уривчастих рухів, якими ілюстрували вони свою розповідь, додумався, що розказують щось важливе.

Нарешті сотенний закінчив розмову. Немов не звертаючи уваги на Андре, він зігнутою рукою махнув двічі понад головою, прикликаючи відділ і сходячи одночасно сам вниз.

Зійшовши пару кроків, Андре опинився на малій галявині, де, спершись на пень смереки, стояв уже Бурун. За ним, піднявши на плече ручний кулемет, ішов дядько Маркотний, чотовий Хмара, бунчужний Палій... Один по одному висувались з гущавини постаті людей у коротких

півкожушках, сірих куртках, німецьких та советських шинелях, польських рогативках, в шапках українських поліцаїв з малими тризубами, підперезані кулеметними стрічками, завіткані ручними гранатами, обвантажені скриньками з муніцією. Андре стояв під деревом коло сотенного і пропускав повз себе довгий шнур вояків. Проходили високі юнаки у лемківських светерах з сірої вовни, у цивільних маринарках, кашкетах, з „пепешами“, німецькими карабінами, советськими десятизарядками. Всі обличчя ніби допитливо дивились на француза, мовляв: ну, рішився вже? Йдеш за нами?

— Бійці сотні „Ведмедів“! — хрипло вирвався з гортла сотенного голос, і всі насторожились. Ніколи Бурун не вживав у звертаннях до них їх офіційної назви. — Старшини і бійці, за хвилину вступимо в дію проти нашого найбільшого ворога, червоних москалів, і поляків.

Щось наче полум'я пролетіло по обличчях повстанців, що вінцем оточили командира. Андре пильно вдивлявся в обличчя хлопців, дозрілих цілком чоловіків і старших людей, що стояли за декілька кроків від нього. Вони чекали на цю хвилину, для них щойно тепер починається справжній бій, — подумав Андре, слухаючи голосу Буруна.

— ..Учора ввечері, — сотенний твердо рубав слова, — на село Слобідка, це саме село, де ми ночували три дні тому, напав відділ емгебістів з поляками, щоб помститися на його мешканцях, ваших і моїх братах, — Бурун глянув у вічі француза, — за те, що вони дозволили нам переспати під своїми стріхами.

Бурун урвав і повів рукою по чолі. Два розвідчики стояли, втупивши очі в землю.

— Сьогодні, — сотенний знову підвищив голос, — Слобідки вже немає.

Ніякої реакції. Ніхто не рухається, ніхто навіть не затисне п'ястука. А це ж їх люди, їх рідні, їх брати, жінки, діти, — покрутив головою Андре, — чому ж вони нічого не говорять?

— Москалі спалили село, — продовжував сотенний монотонним голосом, — розстріляли, вимордували всіх. Слобідки немає...

І знову ніякої реакції. „Але ж це неможливе, неможливе... Чому ж мали росіяни вбивати своїх людей... руйнувати село?... А ці ані слова! І це люди з душею, з чуттям, з пристрастями!?“

— Цей дим, це дим Слобідки, це не мряка. Це все, що залишилось, — немов здалека доходить голос Буруна.

І знову інакше звучить цей ніби такий знайомий голос командира. Вже нема в ньому ні монотонности, ні спокою, ні хрипlosti. Це вже щось інше, це наказ:

— Карателів дві роти, їх може буде трохи більше, ніж нас, виходять якраз з села в напрямі на Лісько, ведуть пограбовану худобу і кількох в'язнів. Наше завдання: оточити і знищити. Ясно?

Досі нерухомі обличчя кивають потакуючо.

— Чотовий Хмара з своєю чотою: пляями негайно обійти село, заступити дорогу з обох боків! Чотовий Мирон з другою чотою: праворуч через ліс, залягти в гайку над шляхом, там, де він скручує. Ви будете там швидше, ніж вони дійдуть з худобою. Якщо ворог почне відступати до села — переслідувати. Третя чота зі мною входить в село. Виконувати наказ!

... „Можливо, що ці люди не мають пристрастей, — думає Андре. — Але їх реакція на накази зразкова“. Відділ Хмари вже зник за деревами, п'ятдесятка Мирона також уже шнурком розтягнулась під гору. За хвилину нема вже нікого з перших двох чот.

На галявині стоять лише два рої з сотенним. Дядько Маркотний підкидає на плече кулемет, німецький МГ 42. Бурун обертається до Андре:

— Потім поговоримо, тепер нема часу.

Правду сказавши, Андре вдоволений з такого обороту справи.

Коли вийти з лісу, дим, що снується понад землею, стає густіший. Зразу не видно нічого крізь цю блакитно-

молочну заслону, і щойно за хвилину можна побачити, як бовваніють в диму якісь немов палі, немов стовбури... Розвалені паркани, посеред шляху розперлося надуте череве вбитої корови, десь скавулить собака, а може це не собака? Голос такий завиваючий, ні, це не собака...

Треба закрити обличчя рукавом, бо не лише дим, вповзає в ніздрі, — сморід, важкий, солодкавий сморід втискається кудись у мозок, кусає під повіками. „Я знаю цей сморід, — пригадує Андре, — це те саме, що там, у таборі... Це горять трупи, горять людські тіла...”

Тріскотить, палахкотить вогонь, тліючі платви і бальки западаються з румовин праворуч і ліворуч. Голос мученої собаки знову розлягається попереду. Попід тліючими тинами, в густій димовій заслоні просуваються два рої обома боками сільської вулиці. Андре, що йде зараз за сотенним лівим боком вулиці, спотикається на чомусь, що вчасно переступає командир.

Труп. Андре бачив уже багато трупів: на фронті в сороковому році, коли „боші” пробивалися через французькі лінії, бачив трупи на Янові, бачив пошматовані тіла німців, що їх ешелони розбивав він разом з цими лісовими вояками.

Це труп інший: це — молода дівчина. Вона лежить, розкинувши руки, у болоті, розшарпана, з відкритими білими грудьми. Та чи вони білі? Все тіло дівчини поколене багнетами, її розкинуті руки застигли в муці конання. Криваві ями очей дивляться прямо на Андре Жакіяра.

В саду біля якоїсь хати, коли вітер на хвилину розвіяв дим, видно два інші трупи. Один з них — це стара, худа жінка з замотаним на клямку дверей сивим волоссям, а другий коло неї — хлопець кільканадцяти років. Голови в малого майже нема. Видно лише долішню щелепу з вишкіреними зубами. Решта — кривава маса.

Трупи по садках, на вулицях... Трупи під палаючими хатами, трупи, що повихилялись з вікон, через підвіконня... Трупи, прибиті до дверей... трупи на сходах до-

горяючої дерев'яної, мохом порослої церкви... труп у чорному одязі священика, що зігнувся під муром будинку... і знову роздягнена дівчина з колом, вбитим у черево...

Вереск і скавуління стають нестерпними. Навіть Бурун затримався. Андре не може, він уже не може, йому робиться гидко, щось тріщить в голові, він сіпає Буруна за рукав:

— Я не можу вже більше! Хто так виє!?!... Я йду... дивитися... — він забуває всі вивчені місяцями українські слова.

Бурун мовчки показує рукою. Іди.

За рогом хати, що дотліває, двоє чи троє людей. Так, дві постаті схилились над третьою, що лежить, кидаючись, мов епілептик, б'ючи по землі головою. Несамовите скигління виходить якраз звідсіля.

— Аяаяяй, аяаяяяй! — виє кривава маса на землі. Ті дві постаті, що коло неї, не бачать і не чують, як підходить Андре. Вони малі, худенькі і обидві в саморобних светерах з грубої, брунатної вовни. — „Хлопці”, — мигає в думці Андре, і він підступає ближче до страшного образу.

Той, що виє — прибитий дерев'яним колом до землі. Кіл загнався в груди нещасного, і він корчиться, немов хробак, натягнений на шпильку. Аяаяяяй, аяаяяяй! — верещить конаючий, і його заковані під лоб очі, здається, дивляться на француза. Два малі не звертають уваги на того, що прийшов.

— Дедю, дедю! — скиглить більший, намагаючись вирвати худенькими рученятами тугий кіл, що стримить з грудей мученика, а молодший лише сидить побіч. і виє нелюдським голосом, так само, як і той, що конас:

— Аяаяяяй, аяаяяяяй!...

— Візьміть дітей! — чує Андре голос Буруна. Якби Андре знав, що сотенний уміє плакати, він міг би сказати, що в його голосі чути ридання.

Старший хлопець не пускає кола, що стирчить з грудей його батька.

— Не дам, не дам!... — скиглить він, коли дужі руки відривають його від сукуватої деревини. Скиглить щось незрозуміло і менший, коли повстанець відносить його за ріг хати.

— Йдіть, Андре, це мое діло! — кризь тріскотіння вогню, немов десь з-поза заслони, доходять слова сотенного. — Мое діло і мій рахунок з Богом. Йдіть!

Андре бачить, як Бурун, поки ще відкрити кобуру пістоля, схиляється на коліна і цілує в чоло кривавий півтруп, що звивається судорожно на землі. Потім він робить тричі знак хреста над замученим, а щойно потім в його руці показується чорний, великий німецький пістоль.

— Ай!... — чути ще рваний зойк, і в повітря вдаряє сухий гуркіт пострілу. Зойку-скигління вже не чути.

— Бачили, месє?

Андре не відповідає. Спереду чути начебто хтось розсипає горошини — рататата — кулеметного вогню. Попереду, на краю села йде вже бій.

Поручник Андре Жакіяр повертається до повстанця, що несе кулемет.

— Маркотний, мені, дай... мітральєз... кулемет...

Суворе обличчя дядька Маркотного повертається до командира сотні. Дати?

— Дай кулемет... хорунжому Русланові! — чує ще голос сотенного той, що звався Андре Жакіяр, ще поки заляже він коло задимленої хати, щоб скерувати зброю у той бік, звідки надбігають сірі цятки.

Перша серія з кулемета хорунжого УПА Руслана лотом роздирає повітря.

ТІ, ЩО ЗАСНУТИ НЕ МОЖУТЬ

Четверо їх не спить, крім стійкових, що на постах на краю села напружують очі в далечінь темної ночі. Стійкові, що ж, їхнє діло не спати, берегти сон товаришів, сон потомлених, невиспаних людей. Завтра вранці, може, буде бій — ще один прорив, знову хтось упаде, знову над кимось заколихається лобода, знову треба буде лишати непоховані трупи товаришів, пробігаючи лісовими прорубами, стріляти прямо в обличчя тих, у сірих шинелях, кидати гранати, бити прикладом рушниці у ворожі груди... Але, покищо, спіть зморені, спіть, воюючі та незвоійовані, спіть, бездомні, що бороните хати тих, які ще мають власну стріху. Спіть до ранку. Стійкові не сплять.

Не спить і Агатон Волянський. „І я колись справді звався редактором Волянським?” — думає він, розлігшись у сіні на вищці стодоли, під якою ремигають корови. Побіч кидається у сні накритий покривалом француз. „Дивний хлопчисько, знаю його вже чи не третій рік, — думає Бард, — а за кожним разом знову щось нове відкривається: „Джентлмен треба плятити”, правда, правда, друже Руслан... Коли я зустрів його вперше? — Волянський підкладає руки під голову. — Так, це вже чи не третій рік. Довгий час...” — Крізь шпари між дошками стодоли зоріють далекі, ясні цятки... Так само, як і тієї ночі...

Ні, Волянський не мав ніколи наміру йти в підпілля чи тим більше до повстанців. Через кілька днів після фатального вечора восени 1943 року, коли відбувся наскок гестапівців на помешкання Курганських, редактора не було вже у Львові. Він навіть не попрощався ні з ким у редакції: лише коротка, телефонічна офіційна вістка з

„Пропаганда-абтайлунг” повідомила головного редактора, що герр фон Волянські виїхав на важливий „айнзац” до Райху, і на тому існування Волянського у „Вістях” перервалося.

Здогади були різні. Не бракувало й таких, які твердили, що цей несподіваний виїзд був зв’язаний з подружнім життям редактора, бо якраз тоді його дружина покинула його черговий раз, і це виявлення видалося всім найбільш правдивим.

А він справді був уже в Райху. На короткий час, якраз на Різдвяні Свята, відвідав у баварській столиці, Мюнхені, свого старшого брата Костика, якого не бачив кілька років. Старший Волянський даремно намагався розчовпати, чому приписати великі зміни, які він завважив у молодшому братові: Тонько, як називав ще з дитячих літ старший молодшого, був мовчазний, навіть понурий і з неохотою відповідав на питання про те, що чувати в „генеральговернменті”.

Брати розмовляли німецькою мовою з огляду на німку-дружину Костика, а може й тому, що Костик таки вже майже зовсім забув свою рідну мову.

Раз лише, в приступі якоїсь призабутої вже обома у їх взаємовідносинах чутливості, старший Волянський згадав:

— Du, Тонько, пам’ятасш, як der Alte казав: ціле життя будете терпіти von wegen тих гайдамаків... Видиш — і не справдилось! Погані з нас гайдамаки, і хіба таки не терпимо через це?

— Різко можна терпіти! — буркнув молодший. — Ах, облич, Костик. Не рухай того, що в могилі.

За кілька днів Агатон попрощався і поїхав. Старший брат знав про подружні неполадки молодшого і, хоч не зовсім міг вчутися в його душевний стан, проте мовчав. Брати потиснули один одному руки, сказали „Auf Wiedersehen” і розсталися, не припускаючи, мабуть, що це була остання зустріч в їх житті. Але навіть, якби хтось сказав

це Агатонів, він не надто перейнявся б цим передбаченням. Він мав інші справи на голові.

Агатон Волянський прибув до Берліну, де за кілька днів влаштувався на кількатижневі курси радіомовлення. Він щоденно відвідував ці свої курси, вивчав техніку говорення до мікрофона, писання скриптів, поринув цілковито у роботу. А крім цього двічі на день бігав на Ноллендорф пляц, де жив у приділеній Відділом Пропаганди кімнатці.

Вполудне прилітали американці. Агатон знав про це, і тому найкраще почував себе, коли був у той час десь в околиці Груневальду. Цей район менше бомбили, і звідтіля можна було безпечно спостерігати, як на блідому небі появлялися білі крапки літаків. Високо, високо деренчали мотори, трійка за трійкою, як на вправах, сунули по небі, потім запалювалась яскрава свічка-сигнал, ескадрильї розділялись, і над містом починав підноситися темний дим. З усіх боків гавкала, як навіжена, протилетунська артилерія, часом коло срібної крапки літака, одної з багатьох, схоплювалось криваве полум'я і зацвітали біленькі плямки парашутів.

Коли Агатон вертався до міста, його ніс вже здалеку ловив звичний запах паленини. Цей запах висів над Берліном цілими днями. Вулиці горіли, під ногами хрумтіло розбите скло, поміж палаючими будинками увихалися пожежники і цивільна оборона. Треба було обминати румовища і міняти лінії „У-бану”.

Вистачило трохи відпочити і повчитись, коли настав присмерк, і цілі ешелони берлінців прямували знову до станцій підземки, до своїх схоронищ. Попід стінами засідали бабусі на складаних стільчиках, відважніші, головно чоловіки, стояли на сходах. — Берлін готувався до нічної атаки, цим разом англійських летунів. Альянти справедливо ділили між собою роботу на дві зміни: денну і нічну.

Агатон не сходив у підземелля і „люфтшцварт” то-

го дому, де він мешкав, уже давно перестав намовляти його на це.

Колись, у приступі туги за своїми — яка, зрештою, рідко його навідувала — Агатон вибрався відшукати одного із своїх знайомих, поета, що жив з дружиною на Шарльоттенбургу.

Уся та частина міста, скільки сягало око, була суцільною руїною. Половина дому тут, чверть дому там, роздертий надвое домик... Агатонові забракло майже годину, поки він серед тієї пустелі знайшов двері з табличкою „Ам Пфуль 45”. Але й тут, в розвалених домах жили люди. Жили і, що важніше, думали своє і чекали.

**
*

Волянський з радістю прийняв доручення виїхати на Схід. Він мав бути лектором на курсі пропагандистів, переважно экс-советських полонених, десь під Краковом, в містечку Маків Подгалянський.

По кількох днях, в червні 1944 року, він був уже в Кракові. На Плянтах цвіли каштани, а на вулицях густо було чути українську мову.

„Так, як в 1940 році, — подумав злобно Волянський. — Патріоти знову видирають під Вавель. Не знати лише, чи тут цим разом затримуються...”

Але ті, яких Волянський називав „патріотами”, не затримувались. Вони прямували далі, їх шлях вів переважно до столиці Австрії. „Якщо турки не взяли Відня, то хіба й москалям він встоїться. Зрештою, Австрія не Німеччина, Відень не Берлін, і якось там чоловік перекрутиться”, — пояснював Волянському один з його приятелів, урядовець кооперативної установи, який сидів тим часом у Кракові, пильнуючи вивезених зі Львова товарів своєї інституції, що мали бути відтранспортовані далі.

Урядовець запросив Волянського на один із своїх нічних джигурів у магазині на Подгужу. Магазин містився в старій кам'яниці. В закритих залізними штабами кім-

натах стояли, високо аж під стелю, великі скрині з усяким добром, переважно з винами.

— Сам директор сидів на цих фотелях! — сказав товариш Волянському, пропонуючи засісти у великому, шкіряному фотелі. — Скажи, що вип'єш? Порто, коньяк чи може вермут? І так до Львова вже не вернемося. Кажуть, що там уже большевики. Хоч „беріхт” ще цього не признає...

Понура була та пиятика. Приятелі згадували Львів з давніх років, споглядали на тьмаве світельце жарівки, що висіла під стелею, потягали вино прямо з пляшок, поклавши ноги на спинки директорських фотелів.

— Ти, Тоську... редактор... Твою жінку вже бачили у Відні... Ти за нею їдеш, га? — запитав товариш Волянського, коли після пляшки „порто” йому розв'язався язик.

Волянський заперечливо похитав головою.

— І взагалі, — вже трохи белькотливо налягав приятель, — ти так нагло вирвав зі Львова... Знаєш, кажуть люди...

З розмахом кинена на підлогу пляшка брязнула, з розбитого скла поллявся темний, пурпуровий плин. Волянський встав, і його почервоніле обличчя опинилося проти обличчя товариша, що прищулювся в своєму фотелі, переляканий виразом обличчя редактора.

— Що кажуть?! — гаркнув здушеним голосом Волянський, спираючись на скриню. — Що кажуть, кажи, ти... га?

— Та нічого... що тобі, Тоньку... кажуть, що її бачили з твоїм ляйтером з Пропаганди... Але чи це щось такого? — лепетав приголомшений охоронець кооперативного майна.

— Ах, так ти про це... ну, це нічого... — Волянський вже знову сидів у фотелі. — До чорта, нічого... Не вперше і не востаннє... Ну, давай ще того порто...

До Львова їхати Волянський не збирався. Він не шукав старих знайомих. Навпаки, радо не бачив би навіть тих, які напливали до Кракова, куди час від часу мусів

приїздити з свого містечка. З околиць польсько-українського пограниччя частіше приходили грізні вістки про криваві розправи польського підпілля над українцями, і Волянському не хотілось взагалі признаватись до своєї національності.

Пропозицію поїхати в службовій справі в район Криниці і Риманова Волянський прийняв з великою неохотою, немов прочуваючи небезпеку. Прибувши до Риманова, він швидко полагодив доручену йому справу і, щойно ствердивши, що останній потяг до Кракова вже відійшов годину тому, поплентався на нічліг до призначеного пансіонату, в якому розташувалася вже якась родина українських втікачів зі Львова.

Важко було заснути. Втікачі, численна родина — кілька дорослих чоловіків, кілька жінок, двоє дітей і стара бабуся — гомоніли допізна, перескладуючи наново своє втікацьке майно, і піводягнений Волянський бурмотів у ліжку: „Ще коби лиха не накликали...”

Збудив його десь по півночі якийсь свист на вулиці, потім кроки, а далі стукіт у двері. Поліції в місті не було, вже попереднього дня, як Волянський довідався, місцева станиця української поліції „перейшла в ліс”, і населення було на ласці польського підпілля. Волянський підніс обережно заслону у вікні і побачив, як гурт озброєних людей — виразно видно було зброю — входив у двері пансіонату.

— Кінець! — подумав Волянський і рвонувся до плаща, відзначаючи одночасно даремність цього руху. Ні, він не мав там свого пістоля, а зрештою нащо він...

В сусідній кімнаті, де ночували втікачі, зчинилось пекло. Гуділи чоловічі голоси, хтось плакав, кричали діти, грюкали перекидані меблі... Нарешті пролунав постріл, щось гупнуло важко на підлогу, потім ще раз... а потім рвонуло повітрям один за одним кілька пострілів...

На коридорі хтось кричав:

— Та ж ви люди, люди! Змилуйтесь, як можна...

Хвилина тиші, потім гукнув ще один постріл, що

розлягся по цілому коридорі. Крик перейшов у стогін, а далі затих.

— Залатв'юне! — сказав якийсь молодий голос, а другий додав:

— А вшистка для тебе, колего, же фраер бил з него...

— Не кохал ойчизни, як ми... — продовжив перший голос і за хвилину докинув: — А хто там, за тими джвямі... Єст там хто?

Вже дудоніли приклади рушниць у двері кімнати. Притиснувшись до стіни, Волянський дер на собі волосся. „Кінець, кінець! Старий мав рацію, таки прийдеться терпіти за гайдамаків... Зараз мене витягнуть...”

Розпанахані двері вискочили з одвірка. Через поріг темної кімнати переступила якась тінь з готовим до пострілу автоматом.

— Зараз попатшими...

Але в цю мить на вулиці гримнуло кілька пострілів, потім дрібно розсипалася черга з автомата і дзеленькнула десь шиба. Хтось закричав знову, тепер уже на вулиці, а знизу із сходів приспішував гарячково голос:

— Пане поручніку, пане поручніку, гайдамаци!

— Одврут! — скомандував голос з коридору, якраз тоді, коли той, що увійшов до кімнати, повернув вимикач і зустрівся віч-на-віч з Волянським.

— А, тусь мі, кабане! — прошипів молодий хлопчак з автоматом і спрямував цівку своєї зброї прямо у постать, що притулилась до стіни. — Маш. Для тебе еще старчи!

Волянський у відчаю кинувся прямо до горла напасника, і саме цьому він завдячував, що черга з автомата не прошила його грудей, але полилася вогнем трохи вниз і вбік. Щось гаряче вдарило Агатона Волянського у стегно і він, падаючи, побачив ще, як вистрибнув з кімнати хлопчак і як упав він і покотився по сходах. Знизу гриміли постріли і чути було крики:

— Бий ляха!

Нічого більше Агатон не чув.

Він очунав аж під вечір наступного дня. Над ним світив нафтовий каганець і якесь обличчя з правильними рисами і гострим носом мовчки схилялося над ним. Десь збоку обіззався голос:

— Ну, як, докторе Кубаю? Буде жити?

Обличчя людини з гострим носом підвелось, і вона відповіла трохи гаркаво:

— Чому б не мав жити? Ну, ходити ще скоро не зможе, за пару місяців, але жити? Одна куля вдарила якраз у бедро, ні, як це по-українському?

— Стегно! — підказав хтось і зараз же додав: — Має щастя герр фон Волянські, ті в другій кімнаті всі були вже готові. Не було кого навіть везти до нас, докторе.

— Війна! — спокійно ствердив названий Кубаєм. — Люди вмирають.

— Пильнуйте його, друже докторе! — відіззався десь той, що назвав прізвище Волянського з додатком „фон”. Голос здавався Волянському знайомий. — Він має для нас вагу, герр фон Волянські. Він нам потрібний, а мені особливо.

— Тобі, Сяху? Вам, друже командире? — тим самим спокійним голосом відіззався лікар, обертаючись в кут кімнати.

— Мені! — знайомий голос прорубував стіну півпритомности раненого. — Він, бачиш, газардист. Грає в покера. А я йому винен реванш.

„Мариняк!” — вдарило у свідомість Агатона Волянського, і гаряча хвиля крові приплинула до мозку. Голос відійшов у далечінь, і знову опалив нестерпний біль. Агатон зомлів.

Він не хотів прокидатися, хоч в очі його вдаряв веселий, літній ранок, втискаючись крізь малі шибки. Він хотів би ще спати, спати, відійти якнайдалі від дійсности, від болю в боці, від розмови з Сяхом Мариняком, від усього того, що може статися...

Але не було ради. Людина з спокійним, наче різьбленим обличчям, темноока, кучерява, у білому кітелі, з трохи гаркавим голосом сказала:

— Прокинулись? Не бійтеся. Ви між своїми...

— Я думаю, що пан редактор між своїми. Хіба ж ми не свої люди, що?

Так, це був Мариняк. Але це був якийсь інший Мариняк. Не той, що колись здобував голи на матчах „Погоні”, не той, що грав у покера в Кракові, у касині 1940-го року, і навіть не той, що був такий втомлений і нервовий в фатальний вечір минулого року, тоді, у Курганських...

Це був якийсь інший Мариняк. На ньому була німецька уніформова блюза, темноблакитні поліційні штани з червоними випусками, на перехресному ремені висів у нього мапник, а з лівого боку великий пістоль в кобурі. Обличчя його було схудле і засмалене, руда чуприна коротко підстрижена, а блакитно-зеленкуваті очі дивилися з спокійною іронією.

— Ну, пане редакторе, як почуваетесь? Знаю, погано, стегно болить. Правда, що це називається стегно? — я не битий в мовних справах... Але живете.

— Живу! — пошерхлими губами промовив Волянський.

— Дякувати Богу! Ну, і трохи моїм хлопцям, — звучить голос Мариняка. — Ще хвилинка, і були б вас викінчили. Ну, а тепер вже наш доктор подбає, щоб ви могли ходити. Так, Кубаю?

— Угм! — мугикає над своїми інструментами лікар. — Ходити буде.

— Питання тепер, — Мариняк сідає на стільчику коло ліжка раненого, немов готуючись до довшої розмови, — де буде ходити пан редактор.

Мовчанка. Чути, як тихенько шкрябає лікарська пилочка по скляній ампулці з морфієм. Гострий біль знову відзивається нижче поперека, і задеревіла права нога починає нити.

— Даєш застрик, Кубаю? — Мариняк обертається до лікаря. — Чи, радше, впорскнення, правда, редакторе?

Короткий біль уколу, і вже розливається по цілому тілі почуття спокою. Рухом голови Волянський дякує лікареві.

— Морфіна добра. З німецького польового лазарету. Хлопці принесли з того потягу, що ти пустив під гору, Сяху, — лікар складає своє причандалля. — Ну, я йду. Маю ще пацієнтів. Ви певно хочете поговорити, ні?

— Якбись вгадав! — жартівливо відповідає Мариняк, але Волянський чує, що не легка буде ця розмова. „Ну, хай буде”.

— Я йду до криївки! — кидає Кубай. — Там ще двоє ранених. Маркотний і Мирон.

— Магкотний і Мигон, — повторює мимоволі Волянський, коли лікар уже заклав за собою двері. — Жид? У вас?

— А чому б ні, пане редакторе? — ніби глумливо звучить відповідь. — Бачите, у нас є всілякі: такі, які йдуть цим шляхом усе своє життя, такі, як я, що їх колись звали перекинчиками, є жид, мій друг Кубай, є й інші... Різні люди: люди такі, як ми... Закурите? — кидає Мариняк. — Закуріть, це вам не пошкодить. — По хвилині він додає: — Для всіх є місце: для тих, що хочуть бути героями, для тих, що виконують свій тяжкий обов'язок, для тих, що вже здавна хотіли, але не знали, як потрапити на правдивий шлях, для тих, що їм закриті усі шляхи... Одна лише умова: треба бути чесним.

Волянський сильно втягає цигарковий дим. Нога перестала боліти. Лише серце гупає, гупає, як шалене. „Ну, коли вже?...”

— А чесний той, хто платить, — продовжує Мариняк. — Навіть, якщо заплатити не зараз. Ось як, наприклад, я. Тепер можу вам віддати вашого „гурала”. А може волієте реванш? — Сяхо Мариняк ще більше схиляється над постіллю: — І для вас маємо місце, пане Волянський. Якщо ви людина чесна.

... „Я знав, я знав”, — товчється в голові Волянського думка, і він чує, ніби близькі, але й далекі, ніби крізь запону слова:

— Я переглянув ваші папери... Ви скінчили недавно радіокурс. А нашому штабові треба зорганізувати радіовисильню. Розумієте, друже Волянський?

Тиша. Десь надворі хтось перегукується, через відкрите вікно чути верещання крикливих сойок, часом за свище десь вільга. Ліс говорить.

... „Якраз тепер починають американці бомбити Шарльоттенбург, — повертається спогад, — чути паленину, а з румовищ встає курява...”

... „А вшистко для того, же фраер бил з него — не кохал ойчизни, як ми”, — і глуха черга пострілів, крик, лоскіт розбиваних шибок, плач дітей...”

... „Десь там твою жінку бачили у Відні з твоїм ляйтером... та я нічого, це лише...”

... „Большевики вже, мабуть, у Львові, — казали люди...”

... „За чим вертатися, Агатоне? За тим, що там позаду тебе... А тут, може, скорше кінець... А тут, може...”

„Ну, нехай, від себе не втечеш, Агатоне Волянський. А що кому писано і конем не об'їдеш...”

Волянський підводиться на ліктях. Його очі дивляться прямо в спокійне, трохи іронічне обличчя Мариняка.

— Говорить! — каже редактор Агатон Волянський. — Конкретно говорить.

**
*

„...Мій Боже, як це давно було! П'ять чи шість років тому, — загортається в бурку друг Бард-Волянський. — А потім прийшов цей француз... Спати, спати... за кілька годин ранок. За кілька годин чергова передача... Якщо дочекаемо...”

Ніч зоріє.

ТІ, ЩО МАНДРУЮТЬ ПОНОЧІ

Хата, що в ній годину тому вели свою радіопередачу Волянський із Андре, порожня, якщо не рахувати того самого вартового, що стоїть так само нерухомо на порозі сіней. А може це інший вартовий? Хоч, яка різниця? На порозі стоїть темна постать у довгій шинелі з таким самим автоматом, як мав той, що стояв тут годину тому, коли біля затихлих тепер апаратів поралися Руслан і Бард.

Когось чи щось важливе охороняє нерухомий вартовий. Хтось, мабуть, важливий сидить у кімнатці за темними, малими дверима. Крізь шпару між одвірком і долівкою просякає смуга світла, яснішого, ніж те, що падає з лампи.

Ось вартовий насторожився. Щось зашаруділо, чути чийсь кроки, два голоси: один густий бас вартового, що надворі, другий тонший, хоч також глибокий, грудний, неначе жіночий. Двері відкриваються, підноситься спущена верета. Озброєна людина підходить ближче до порога. Автомат у руках, готовий до пострілу.

— Хто йде? — питає вартовий, і знайомий голос дядька Маркотного відповідає:

— Свій. Перевірено. До командира.

— Заждіть! — каже вартовий. — Зголошу.

Але той хтось у малій кімнатці почув уже, мабуть, голоси. Двері розкриваються настільки, щоб вартовий міг зголосити крізь щілину:

— До друга командира. Командант варти бунчужний Маркотний перевірів.

— Пускайте! — чути відповідь, і, хоч вартовий не бачить того, що промовив це одне слово, голос йому, ма-

буть, знайомий. Він виструнчується і повертається вбік сіней, де хилитається полотняна верета.

— Заходьте!

Людина, яка входить у півтемну хату, це жінка. Вона в сірій селянській вовняній куртці, голова і груди закутані чорною хусткою, на ногах чоботи. Обв'язаного хусткою обличчя майже не видно. З-під хустки висмикується жмут мідяного волосся, видно гострий, тонкий ніс і вузькі губи.

— Ах, це ви, подруго! — вартовий знає добре ту, що ввійшла. Вона знає його також, бо на його слова відповідає коротким вітальним рухом руки. Жінка швидким, еластичним кроком переходить через кімнату, кидаючи короткий погляд на радіоапарати.

— „Андре вже хіба спить”, — просмикується через думку жінки, і вона входить у піврозкриті двері алькіра. Двері за нею закриваються, в хаті знову настає тиша, вартовий завішує свою „пепешу” на шию. З-за дверей гудуть приглушені голоси, але якщо вартовий навіть захотів би щось підслухати, він не почув би нічого. Зрештою, яке йому діло до того, що говорить подруга Райдуга з людиною за дверима, яку охороняє не лише він, але всі стійки, що не сплять цієї ночі у Чорнодолі?

„Це — справа команди, — думає хлопець, — справа їх, провідників, тих, що дають накази. Наше діло виконувати, стояти на стійці, іти з автоматом на ворожі застави, кидати гранати, а коли не пощастить і попадеш у вороже оточення, зужити останній набій для себе. Це так просто. Усе вже сказано рік чи два після страшної смерти батька у Слобідці, того дня, коли два малі хлопці взяли вперше в руки зброю. Все так просто, і все замикається у трьох словах: „Здобудеш, або згинеш...”

Бунчужний, дядько Маркотний надворі поглядає на зорі. О, вже дві години по півночі. Щось довго говорить сьогодні з командиром розвідчиця. Важливі, мабуть, вістки принесла. Навколо спокій, тиша — аж затихо. Але хіба ж не тому якраз вибрали ті, що командують, село Чорноділ

як місце постю? Сотня, де бунчужним Маркотний, сотня Буруна вже третій день стоїть у селі. Якраз кілька днів тому перейшла через Чорноділ чергова большевицька облава — місце тепер повинно бути безпечне. А той, що в хаті, то хіба якийсь високий командир, інакше не наказав би друг Бурун особливої обережності. Та й обласний Бистрий із штабу тут.

Маркотний не бачив ще того, що у кімнатці. Ніхто, мабуть, крім чоти охорони і тих кількох з СБ чи штабу, що прибули, не знає, хто він. Може комендант групи, може ще вищий? Хто це міг би бути?" — снується в голові Маркотного.

... „А цих кілька, що прибули вночі, він їх уже бачив, дехто йому відомий. Сотник Бурун таки знайомий з одним із них, з тим невисоким чорним, з вірлиним носом і посивілим волоссям. Вони, мабуть, добрі товариші. Маркотний чув, як Бурун називав того невисокого Орестом, а той звав його якимось так дивно, з-польська... Ага, нагадав уже: Сяхо!"

... „Тиша, благодать. А втім, це нам таки належить-ся... Останні тижні, після зимового відпочинку в криївці — а хіба криївка відпочинок? — сотня „Ведмедів" мандрувала ночами, висмикуючись з ворожих облав, роблячи несподівані наскоки на станиці МВД, пробиваючись у перестрілах... Котрий це вже рік?... І француз знову з нами... Пам'ятаю той осінній ранок в 45-му, там, на Лемківщині, коли згоріла Слобідка, і француз уперше виступив до бою проти комуні. Командир Бурун назвав його Русланом при всіх нас, щось наче хрещення було..."

„І цей другий, що разом з ним говорить до тих апаратів... Редактор, якого ми вирвали полякам з зубів у Ріманові. До дідька це говорення — хіба хто у світі нас слухає? А як і слухає, то чи чує?"

„А доктор Кубай? Не раз уже його зустрічав. Він же ж з нами був тоді в сорок сьомому, коли ходили рейдом у Східні Пруси, — Маркотний намацує рукою, просуваючи її за пазуху, широкий шрам. — Був би ти вже

на другому світі, Ільку, якби не Кубай... Жид, нехрист, а пристав до нас і тримається. Син тієї землі, що й ми..."

„А тепер ця дівчина. Якби француз знав, що вона тут, — посміхається у вус дядько Маркотний, — зірвався б із сіна там у stodолі, вітром прилетів би... Він же ж за неї очі дав би собі вибрати... А хіба є за що? Мале, руде! На дівчата по селах і не подивиться, а на цю чарівницю... Божа образа та й годі. Звісно, француз... Але вона своє робить. Ось хоч би тоді коло Ясла, коли вже приходив нам каюк... Звідкись вона взялася, кудись повела, через якісь хащі, яри... Поляки ще довго там у лісі валили на себе, а ми були вже на третій горі... Або тоді під Львовом, два роки тому, на відправі... Ось-ось були б попались — хтось, мабуть, зрадив — а вона знову прийшла, щось поговорила з Буруном, і пропала, наче розвіялась. Той зразу дав нам наказ виходити з приліска, а за годину вже там було МВД... Добра розвідчиця — і звідки вона це все знає?..."

Вартовий у хаті підривається, почувши, як голоси тих, що в кімнатці, наближаються до порога.

— Стійковий! — чує він той самий голос, який годину тому наказав впустити жінку. — Проведете подругу через стійки. Потім повернетесь.

— А хто тут... — пробує повстанець запитати, але змовкає, коли чує коротке:

— Виконуйте. Скажіть бунчужному. Кличку знаєте?

— Знаю, друже коман...

— Заждіть на подругу надворі. Вона зараз там буде.

В спорожнілій хаті стоїть жінка. Її мідяне волосся видно тепер зовсім добре, хустка спала з її голови. Тонкі губи розкриваються і сухий голос звучить:

— Значить, згідно з моїми вістками, ситуація ясна. Думаю, що день-два можете тут ще перебути, друже провід...

— Тссс... — голос того, що стоїть на порозі, затримує дальші слова жінки. — Спокійно, Марто Дибик. Не забу-

вайте, що ви у радіовисильні. Ану ж француз забув закрити мікрофон, і нас слухає цілий світ?

Жінка схилиє голову. Натягаючи хустку, кидає ще:

— А коли я повернусь, ви ще будете тут?...

— Не знаю. І вам не треба знати. Чи не затяжко вам від усього того, що ви вже знаєте? — запитує спокійний голос з дрібною іронією. — Але Руслана вже не буде напевно. Радіовисильня не може задовго перебувати на одному місці. Вони ще, мабуть, перед ранком відійдуть. Ну, бувайте, подруго Дибик! Хай Бог вас провадить!

Жінка випростується і дивиться, як поволі закриваються двері.

Поміж темними хатами, між тинами, сільськими заболоченими вуличками прямує жінка з стійковим. Обмін кличками, і застави, що виростають з темряви, западають так само, як вирости. Перед ними сіріє освітлене місяцем поле, видніє чорна стіна недалекого бору. Десь здалека щось блискає в небі.

— На погоду, — бурмоче хлопець з автоматом. — Завтра буде гарний день. Що ж, весна...

— Бувай, малий! — жіноча постать якось тихо і без службової різкості, з якою вона щойно говорила з людиною в кімнатці, питає: — Кажуть, Руслан сьогодні відходить, що?

— Не знаю! — хлопець виразно вдоволений, що його питають. — Рад би сказати, та не знаю.

— Нічого! — дрібна постать у хустці неначе згорбилась, мабуть, від нічного холоду, і щільніше закутується великою хусткою. — Завтра теж буде день. Бувай!

— З Богом! — відповідає хлопець і не знає, чи додати ще „Слава Україні”.

Але жінка подріботіла вже стежкою, що крутиться у місячному сяйві між полями. Ще їй видно, ще он там зачорніла хустка... вже нема, розплилась у місячній срібній лінії. Вартовий вертається до села.

— Дівчину водив, га, Петре? — чує хлопець старе-

чий голос, коли він уже біля хати, яку охороняє. Ого, вже коло Маркотного його приятель, той старий пан, якого всі в селі звуть дідичем, чи не на сміх, той, що носить часом у лівому оці блискуче скельце.

— Яку там дівчину, пане! — роблено грубим голосом відповідає хлопчак. Але старий не вгаває:

— Скористав що, скажи правду, Петруню. Нікому не розкрию, присяйбі.

— Таке говорите! — подратовано підкидає хлопчина „пепешу” на плечі, але дядько Маркотний втихомирює його:

— Спокійно, стрілець Пилявий... Твоя служба вже скінчилась, іди до стодоли. Зміна вже прийшла, і твоя і моя. Йди, сину, спи спокійно. Пан жартує, а пан не одне бачив...

— Ваша правда, Ілька, — старий чоловік іде разом з Маркотним, — не одне я бачив. А найбільше тоді, коли мого внука вішали...

— Забудьте, пане! — м'яко звучить голос Маркотного у темряві. — Ось моїх двох нема, десь у безвістях, а я сам гість у своєму власному домі. Часи такі, хіба вам казати?...

— Ви знаєте її, пане? — питає про мідяноволосу жінку той, що колись звався Ільком Зарічним.

— Її? — відзивається старечий голос. — Та знаю, бодай не знати! Вона ж учила колись мого Ігоря... Ось і навчила... А сама живе і ходить туди-сюди...

— І добре, що ходить, з не одної біди нас витягнула. Маркотний пристає перед запалою в землю хатиною.

— Ви тут живете, пане?

— Та живу... доживаю, — відповідає, покашлюючи, старий.

— Не чіпають, що?

— Та кого ж уже й чіпати? — спинається й собі згорблена постать. — Спочатку допитували, чіпали, але, мабуть, рішили, що вже й вивозити не варто. Нехай, мовляв, старий хрін „догорає”. Яюсь живу. Добраніч!

— Добраніч! — відповідає повстанець. — А я піду посплю хоч раз за п'ять років у своїй хаті. Нікого в ній нема, а все таки своя.

**
*

Старий пан Курганський живе, чи може й справді догоряє у своєму Чорнодолі. Перекотилися кудись фронти, пересунулись перші важкі післявоєнні роки, відійшли в минуле допити, цькування, виклики до МВД. Якимось чудом нова влада залишила старого на місці, хоч майже половину села вигнали до районного містечка, звідки вже ніхто не повернувся. А старий жив. Селяни, навіть ті, „активісти”, не схотіли, щоб пропав він десь, і так у забутому Чорнодолі залишився останній з Курганських. Останній на батьківщині, бо старий знав, що десь у світі живуть ще й інші члени роду. Оксана не відізналась уже після листа, що прийшов перед трагічним днем екзекуції Ігоря, хтось сказав старому, що Орест Гладій десь у повстанцях, кружляли чутки, що в краю також і той, що був колись редактором Волянським.

Два дні тому, через день після того, як повстанці увійшли в Чорноділ, коли старий, сидючи перед своєю хатиною, в якій мешкав із таким же старим, як і він, селянином Будним, збирався йти на спочинок, почув він за хатою голоси.

Голоси були знайомі, і старий, хоч уже не дочував, міг би присягнути, що один з них був голосом редактора Волянського, а другий — голосом колишнього судженого його унуки, Оксани. Але поки старий зірвався з лави, люди вже десь пішли. Пізніше він побачив на якусь хвилину три знайомі постаті, коли зникали вони у дверях хати, яку сторожили вартові. Одна у шкіряній куртці, а дві у шинелях. Хіба ж це був Орест Гладій і Волянський? Яким же чудом, ні, це неможливо...

Ієронім Курганський не мав уже спокою. Він весь час ходив по сільських вуличках, аж поки в своїх роз-

шуках не натрапив на того, кого знав як Ілька Зарічного. Ілько, який зник з села ще перед другим приходом большевиків і який називався тепер Маркотний, зрадив, побачивши живим старого Курганського. Роки повстанської боротьби віддалили Зарічного від світу, в яким жив його комендант з першої світової війни, але колишні знайомі швидко знайшли спільну мову. Одначе Зарічний також не знав нікого, хто носив би ймення Волянський чи Гладій.

Щойно ранком наступного дня, коли Курганський вийшов на свою щоденну прогулянку (служби сторожа у колгоспі „Зоря Жовтня” він не виконував, відколи у село прибули повстанці), натрапив він на гурт людей. Один з них був у короткій шкірянці, з пістолем при боці, в офіцерських чоботях, другий у довгій військовій шинелі, третій в уніформі без відзнак. Всі три йшли швидким кроком в напрямі його хатини. Старий гарячково намагався видобути захований у кишені ватника монокль. Так, напевно, цей нижчий це таки мусить бути...

— Хай же ж мене грім поб'є! — гукнув один із трійки. — Та ж це таки він! — і приспішив кроку. — Пане раднику!...

Другий, у шинелі, пристанув на місці. Якби не переламаний ніс, це був би хіба Гладій... Орест, так, Орест... А цей третій?

Третій на ходу рухом матадора, що виходить на арену, зняв свою військову шапку і зовсім невійськовим рухом, рухом колишнього редактора Волянського, „душі товариства”, замів нею землю у низькому поклоні.

— Ви, раднику? Ви, пане Курганський? — неголосно, а проте чутно сказав він. — Тут нам прийшлося знову зустрітись!

Старий пан стояв випростаний, і його монокль, втиснений у ліве око, блищав на сонці. З-під монокля скотилась крапля, і старий схилив голову.

Ні, вони також не знали нічого про Оксану. Пропала, — ствердив Ієронім Курганський, і жаль залляв йому сер-

це. Про Ігоря не говорили. Що можна було ще додати до того, що вони всі знали? Зрештою, не було й часу говорити. Орест, до якого підбігали раз-у-раз якісь гінці, молоді й старші озброєні люди, потиснувши коротко руку старому, зник. За хвилину і два інші, редактор і Сяхо Мариняк, теж кудись пішли, і старий провів решту дня у розмові з Зарічним, від якого вивідав усе те, що не встигли чи не могли розказати йому давні приятелі.

Він довідався і про француза Руслана, і про те, що відділ перебуватиме в селі недовго, і про роки, що їх провів Зарічний у повстанських боях та криївках.

Це було сьогодні ранком, а тепер ніч.

— Отож, бачите, пане, яка доля кому написана, така йому і буде. Не судилось Ількові Зарічному вмирати зі своїм прізвищем, — говорив бунчужний Маркотний, — хай уже й так, але хоч задарма не пропаду. Така доля. Може якби інші часи, був би собі газдою, так, як в інших краях живуть люди такі, як і ми...

Ніхто не мав часу для старого Курганського. Він вештався між озброєними людьми, доходив до стійок на краю села, дійшов якось і до невеликого горбка, де напередодні закопали були розстріляного майора МВД, покрутився знову коло хати. Йому давали вільний прохід: яка кому шкода з того, що старий вештається?

Уночі, сидючи перед будинком колишньої сільради, він побачив ще одну знайому постать. Постать була у чорній вовняній хустці, і коли Курганський почув її голос, він пізнав вміть: це була Рута Гайдай. Так, це була вона, колишня товаришка Оксани, його внуки, і вчителька Ігоря.

„Навчила! — гірко подумав старий. — Навчила аж до шибениці... а сама живе... І чого вона тут хоче, і що це за дивна ніч? Роками не бачив нікого з тих, що були у нас того вечора, аж сьогодні всіх зустрів. Усіх?... Ні, нема Катрі... старої товаришки, Катрі, що сорок років тому чекала в саду у Білій Церкві, коли ми, УСС'си, раду ра-

дили... А солов'ї, казала Оксана, тепер уже іншої співають..."

„І пощо, власне, я живу? — думав старий. — Сімдесятка вже минула... Всі товариші зброї десь за світами, один ще з мого швадрону лишився, Ілько, але ж він багато молодший, у 18-му було мені 36, а він мав лише 18... Підуть вони завтра, може позавтра, а люди зостануться. І знову прийдуть ті з широкими погонами, з собаками, з кулеметами, з автоматами, у блакитно-червоних кашкетах з зірками, знову почнуть гонити, допитувати, мучити, знову повезуть когось у район, без повороту... А може й мене візьмуть?... А може й мене? І чи варто боронитись?... Старий уже, ні до чого, може хай би вже й кінець... Хіба, щоб ще придався..."

Мандрує осяною місяцем сільською вулицею старий пан... Березень, ясна ніч — так, це вже початок весни, четвертого чи п'ятого березня 1950 року...

**
*

І мандрує цієї місячної ночі мала, худенька жінка. Хустка заважає їй, вона зняла її і перекинула через плече. Мідяне волосся спадає у безладі на спітніле чоло. Вузькі губи щось шепочуть... Ніхто не чує, що говорить до себе, йдучи спішним кроком у напрямі районного містечка, подруга Райдуга-Рута Гайдай. Ще трохи, ще трохи, ось зараз буде горб, а там група хат... Здалеку, від залишеного нею Чорнодолу, де у малій кімнатці горить світло, де неспокійним сном спить на сіні у stodолі Андре-Руслан, де обходить нічні стійки сотенний Бурун-Мариняк і де схилився, мабуть, над польовими мапами колишній суджений її товаришки Орест Гладій — друг Бистрий, доходить гавкання собак. Рута Гайдай підносить руку до обличчя. На цифербляті годинника стрілка показує третю годину ночі. „Уже час", — каже півголосом Рута Гайдай і пристає.

— Кто йдѣот? — чути з-поза хати притишений го-

лос і одночасно — металічний брязкіт. Рута підходить ближче. Ось вона вже перед групою хат. За ними малий гайок, у якому зникає стежка, що веде через поле.

— Кто йдѳот? — повторює голос уже різкіше і додає: — Стрелять буду! Отвечай!

— Марта Івановна! — відповідає альтовий голос і додає: — Ах, Коля, кинь це! Не бачиш, що це я?

— Пароль! — чути якийсь другий голос. — Онi не такіє штуки виделивають...

— Пароль! — слухняно повторює перший голос.

— Заря Кремля! — відзивається голос тієї, що якусь годину тому сиділа і говорила у малій кімнатці в Чернодолі.

— Отлічно! — відповідає темна силуета, що виходить з-поза хати. — Долго ждал вас, товарищ Дибик. — І кидає поза себе: — Это она, товарищ полковник.

— Альоша, давай машину! — невелика, пузата постать у довгій шинелі підходить до того, що вже стоїть коло жінки з мідяним волоссям.

Американського виробу джип котиться поволі по вибогах стежки в гайку, дещо роз'ясненому місячним сяйвом, що пробивається крізь листя дерев.

— Ну, а тепер розкауйте, товаришко Дибик! — гуде хриплий бас. Как дела в Чернодоле?

„ТОВАРИШКА ДИБИК”

Життєпис Арети Гайдай, чи як її звали галицьким звичаєм Гайдаївни, можна б назвати типовим. Єдине, що було у неї незвичайне, це хіба ім'я Арета, яке, зрештою, переробила її рідня на Руту.

Їх було дві у батьків, молодша Оленка і старша Рута. Батько, працівник кооперативної установи в малому провінційному містечку над Сяном, робив усе, щоб забезпечити своїм дочкам відповідну освіту і все те, що називалося в колах маломістечкової інтелігенції „добрим вихованням”. Дівчата вчилися в „Рідній Школі”, ходили на лекції фортепіяна, брали участь у Пласті. І завжди старша Рута мусіла піклуватися молодшою Оленкою. Вона водила її на лекції, допомагала в науці, дбала за те, щоб Олюня мала найкращі суконки на вечірках, знайомила її з своїми шкільними товаришками, писала для неї задачі і була довіреною особою в усіх її дитячих, а потім і дівочих турботах.

— Ти старша, вона ще така мала, наша Олюня, — казали батьки, і Рута ніколи не скаржилась на свою роллю, навчилась приховувати свої власні клопоти.

А крім того вона була поганіша. Дрібної постаті, з коротким рудим волоссям, худенька й мовчазна, вона швидко додумалась до гіркої правди, що життя відкрите більше для дівчат з гарними личками.

„Чому я не гарна?” — запитувала себе не раз Рута після того, як одного разу ненароком почула розмову своїх товаришів, в якій її названо: „Ах, ця руда Рута!”

Коли дівчата підросли, батько зайняв якийсь більший пост у Львові, в тій самій кооперативній установі. Дівчата, які були тоді вже в останніх клясах середньої

школи, пробували своїх можливостей серед великоміського оточення. Але для старшої не змінилось багато. Її й далі називали „рудою Рудою”, і коли в домі Гайдаїв почали появлятися молоді люди, вони завжди приходили до молодшої Оленки. Ніхто не цікавився старшою, і ніхто, здавалось, не любив її. Вона пережила свої гімнаційні роки без жадної романтичної зустрічі з якимось молодим чоловіком, і прийняла це як щось звичайне і нормальне. „Кому потрібна така руда, як я?” — казала собі Рута.

— Рута буде вчитися далі! — вирішили батьки після того, як їхня старша дочка здала матуру. Йшло лише про те, який відділ в університеті треба їй вибрати. Молодша, хоч вчилася ще в гімназії, була вже заручена з якимсь хлопцем з „порядної і впливової родини”, і були всі позначки, що стане згодом однією з „фігур” у товариському житті галицької столиці.

А Рута не нарікала. Ще в школі вона подружилась з молодшою від себе на 2-3 роки Оксаною Курганською, пишною красунею палкої вдачі. Зрештою, Оксана не була одинокою її подругою — товаришки любили Руту. Може за її вміння тримати при собі секрети, які вони їй звіряли, а може за те, що вона любила більше слухати, як говорити, і ніколи не намагалась вести перед.

„Вони люблять мене за те, що я погана, — шепотіла Рута у темряві своєї дівочої спальні. — Вони всі гарні, вони мають успіхи, а я... я лише мала, тиха, руда Рута. Як же такої не любити дівчатам...”

Рута прагнула любові. Вона хотіла, щоб і на неї звертали увагу, вона віддала б усі свої успіхи в науці за одне палке слово з губ котрогось із тих молодих людей, яких бачила на спортових святах на площі Сокола Батька; вона віддала б усе, усе за один поцілунок котрогось з них...

Зустріч з Любком Курганським, братом її товаришки, була зворотним пунктом в житті дівчини.

— Це мій брат, Любомир, — сказала якось увечері

красуня Оксана, коли вони з Рутюю переробляли лекції.
— А це... це наша Рута.

Ясноволосий велетень у спортивій, відкритій сорочці, з-під якої випинались його засмалені сонцем груди, потиснув їй руку, дивлячись холодним, байдужим поглядом.

Чи це була любов? Рута була певна, що вона кохає Любка Курганського, і те, що він не звертав на неї ніякої уваги, додавало ще більше жорстокої гарячі до її почувань. Вона любила в ньому все: його життєрадісність і самоопанування, його спортову вмільсть, його таємничість — вона ж знала, що Любко, цей брат її товаришки, є членом Організації, хоч він ніколи не афішувався цим.

Але вистачало почуття, кількох слів, кількох натяків у розмовах, вистачало, що під час однієї з відвідин Руті в домі Курганських, вона натрапила на ревізію, яку переводили агенти польської поліції. Вони розкидали книжки Любка, рилися в його кімнаті, нишпорили по шухлядах.

— Пуйдзєми, пане молоєц! — сказав один з агентів на закінчення ревізії, вилегітимувавши всіх присутніх, між ними й Рутю. — А паненка не з революції? — іронічно спитав він, коли Рута стояла мовчки, разом з блідою пані Курганською і Оксаною, тримаючи за руку свого піклуванця, малого Ігоря. — Така ладна панна в сам раз для революції...

„А він має рацію, цей шпик, — прорізала мозок дівчини раптова думка, коли закрились двері за агентами і Любком. — Чому ж я не з тими, які ведуть боротьбу? Це ж там для мене місце. І, може, він тоді мене хоч трохи полюбить?...”

Перед вибухом війни Рута Гайдай була вже членом Організації. Вона занурилась з головою в бурхливі хвилі підпільного життя, і перший рік в університеті був для неї більше роком організаційного новіціату, ніж роком педагогічних студій. Вона ходила на таємні сходини, носила в течці „Сурму”, і незабаром здобула собі добре ім'я

в місцевому проводі. Вона зразково виконувала всі завдання, найкраще знала ідеологічну літературу, і вірила в усе те, що вчитала з тої літератури.

І одночасно, уперше в своєму житті, „руда Рута” відчула радість того, що слухали її наказів. Спочатку у звені, а потім у ширшій організаційній клітині вона, що носила надане їй псевдо Райдуга, — наказувала! Вона, мала, погана дівчина, якій ніхто не присвячував найменшої уваги. Ночами не снилися вже їй юнаки із сталевими м'язами і обличчями Аполлона...

Війна застала Райдугу в складі місцевого проводу Організації. Коли, після приходу большевиків, хвиля підпільників, згідно з наказом, рухнула в напрямі Сяну, Рута Гайдай, покинувши студії, була вже учителькою в малій школі у містечку над кордоном. Батько і мати, а також молодша сестра, що вийшла заміж і сподівалася дитини, виїхали на Захід в перших днях большевицької окупації, коли ще під Львовом стояли німецькі війська і перейти „граничку” було відносно легко.

— Не буде того, щоб син чи дочка моєї дочки стали комсомольцями! — вирішив старий пан Гайдай так, якби це було рішальною причиною їх виїзду. — А ти, Рута?

Запит був зайвий. Ще поки старша дочка відповіла, батьки і сестра знали відповідь.

І вона залишилась. Поперше — наказ Організації був виразний. Вона не була ще ніколи арештована, польська поліція ще не встигла розкрити псевдо Райдуга, і нікому, навіть її найближчим, не приходило на думку, що ця мала, тендітна дівчина є важливим коліщатком в організаційній машині. А подруге — Любомир залишився також, і Рута могла, бодай часом при нагоді відвідин Львова, побачити його.

Місце вчительки вона дістала без перешкод. Посвідка з двох років педагогічних студій і порожня картка в картотеці польської поліції дали їй, після короткої перевірки НКВД у Львові, „право на працю”. А що ця праця

була якраз на кордоні, це було лише на руку дівчині, яка з нетерпеливістю чекала тепер на доручення проводу.

— Посидите там, у тій дірі, — сказав їй на явці організаційний шеф, трохи понурий студент, якого вона знала в звичайному житті як Ореста Гладія, а в підпіллі як Бистрого, — і тоді побачите. Якщо буде вас потреба, до вас прийде чоловік. Запам'ятайте кличку і чекайте. А покищо вчіть дітей „Пісні про Сталіна”. Їх уже різного вчили...

„Народня вчителька” Рута Гайдай працювала вже кілька місяців у малому містечку, коли надійшов „той день”. В міжчасі „граничка” стала вже справжнім кордоном, вздовж якого вирости подвійні ряди кільчастих дротів. По одному боці пильнували цей кордон „погранотряди” НКВД, а по другому — німецькі гренцшцуци, яких не раз було видно, коли вони маршували у своїх гумових плащах і круглих сірих шапках.

Це було пополудне, і Рута якраз повернулась із зайнять у школі до своєї кімнатки, яку винаймала у місцевих мешканців. Стара жінка, її господиня, яка бачила в своєму містечку на протязі свого довгого життя „вже не таких, як ці”, сказала Руті, що приходили до неї якісь два „скубенти” і казали, що ще прийдуть.

Це не була перша така візита. Впродовж минулих кількох місяців Рута, познайомившись з кількома пограничниками, вивідала деякі важливі деталі їх пограничної служби і завдяки тому змогла допомогти в переході кордону кільком групам людей, присланих, мабуть, Орестом Гладієм. Але ніколи вона, згідно з інструкціями Організації, не брала сама участі в переході кордону. Її діло було засісти у цій провінційній дірі, дати забути про себе у Львові і чекати на наказ.

Рута нудьгувала. Робота вчительки, яка колись захоплювала її, тепер вже не цікавила. Вона відсвяткувала разом із своїми малятами свято жовтневої революції і навчила їх різних советських пісень, даючи часом до них свої коментарі.

„Єслі завтра война!“... — гуділи першоклясники, як шершні, коли Рута вела їх до ратуші, названої тепер міськрадою, в день „великої жовтневої“. І вона вірила в те, що ще пів року, ще рік, і справді „всколихньотса страна“ і „загрохочут могучіє танкі“. Лише чії і в котрий бік... — посміхалась Рута.

— Ви смієтесь, товаришко Гайдай, вас радують слова цієї пісні? — спитав її Віктор Петрович Калюжин, керівник школи, молодий чоловік, присланий „звідтіля“. Рута поглянула в очі свого шефа, наступника старого директора школи, що поїхав не знати де — за Сян чи туди, де білі ведмеді. Поглянула і нічого не сказала. „Маю я час з тобою балакати, ти, совете!“ — злобно подумала Рута.

Коли всі, повставши з місць, співали „Інтернаціонал“, Рута знову відчула на собі чийсь уважний погляд. Оглянулась і зустрілась очима з Віктором Петровичем, який на цю okazji одягнув на себе українську вишивану сорочку, і то не полтавську з м'яким пастелевим узором, але таки галицьку, з палким червоно-чорним. З другого боку дивились на Руту сорок пар очей її малят, які не співали. Не співала їх учителька, мовчали й вони.

— А цієї пісні ви ще не вивчили, Руто Василівно? — прозвучав над її вухом голос Калюжина. — Діти не співають гимну, це нехорошо. А з цього, власне, й треба було б починати...

Рута і цим разом не відповіла нічого.

— Ех, і дивні ж ви люди в цій країні! — з насміхом вищости сказав Колюжин. — Картинки вішаєте на стінах, порпаєтесь у дірках, а тут світ міняється, імперії валяться... Провінція!...

Учителька не слухала свого шефа. Їй було спішно: там же ж могли кожної хвилини прийти ті, що вже були раз і що, певно, чекали лише присмерку, щоб дістатись за Сян. „Але треба буде таки навчити дітей „Інтернаціоналу“. Не навчу я, навчить хтось інший, а пощо звертати на себе увагу? Що то він говорив за картинки на стінах?..."

— Пльосу пані, — мала Ліда, учениця першої класу, термосить її за плащ. — Що то було таке, що ми говорили і співали? Посщо ми там ходили, пльосу пані?

— Не кажи так, „прошу пані”, — Рута підняла палець вгору, але, зустрівши погляд збентежених очей малої, присіла коло неї і погладила її по голові. — Треба казати „товаришко вчителько”, Лідусько, коли ми є в школі або на вулиці, розумієш?

— А як ми самі, ми кажемо: наша пані Рута, наша Рута, — піднесла головку дівчинка, обняла шию вчительки малими ручками і шепнула їй у вухо:

— Наша Рута...

**

*

— Наша Рута! — шепнув хтось над вухом Руті Гайдай, коли вона увійшла в темні сіни невеличкої хати, в якій винаймала кімнату.

Рута вже догадалась: це був він, лише він, що знав це наймення, яке дали їй її малі учні і яким сам колись називав її.

Вона відкрила двері своєї кімнати і впустила гостей. Сіріло, надходив осінний вечір, але Рута не запалювала лампи.

— Прошу, сідайте! — сказала вона, намагаючись опанувати себе.

— Я не думав, що Райдуга це ви, — сказав Любомир Курганський, велика постать якого зачорніла у кутку кімнатки. — Я взагалі не знав...

— Так... — сухо, ніби спокійно, відповіла Рута, хоч серце ще й далі стукало: він-він-він! — Так. Панове, в якій справі і від кого?

— Ах, вибачте! — відповів так само робленим офіційним тоном Любомир. — Ми в далеку дорогу їдемо...

— Через ріку, через ліс, — автоматично, як завжди, сказала Рута, і почула першу частину контрольної:

— „Мазепа”.

— „Гайдамаки”, — відповів їй сухий голос, і на хвилину запанувала мовчанка.

**
*

Сніжок припорошував передмістечкові поля. Здалеку, з-поза двох невиразних ліній стовпів, що чорніли серед сіро-білого поля, видніла ще темніша стіна лісу. „Там — другий берег, там — мета... його мета”, — думала Рута, схилившись так, як і її два товариші, за хворостяним плотом.

— Іду, перевірю. Перший пост якраз пройшов, другий заходить по дорозі до одної дівчини. Якщо він там у хаті гріється — дорога відкрита аж до німецьких дротів. Іду...

Рута зірвалася з-поза плоту, відчуваючи, що, коли залишиться довше, не матиме сили стримати свого бажання, піде разом з ним, з Любком, і покине все: Організацію і обов'язок; повернеться комітьголовою Декалог, і пропаде все, у що вона вірить тому, що в це вірить він...

— Якщо мене не буде за п'ять хвилин, ідіть на дроти. Небезпеки не буде: там один ряд стовпів, потім п'ять метрів нічиєї землі, а потім німецькі дроти. Але німці не стріляють, зрештою вони ходять по кордоні пізніше...

Рута стрималась. Коло неї голосно дихав товариш Любка. Любомир був зараз коло неї, вона відчувала його плече.

— Якщо буде небезпека, якщо пост вертатиметься, я вертатимусь з ним, він мене знає — його дочка у мене в школі. Я буду голосно говорити, тоді робіть, як самі знаєте: або через поле, або приховайтесь, чи як...

Рута обернулась і несподівано повела рукою по обличчю Любка. Вона була певна, що вже ніколи його не побачить. Раптовим рухом вона притиснулась до Курганського і шепнула йому просто в обличчя:

— Я тебе люблю, знаєш, дурний, люблю!... Ніхто ніколи не любитиме тебе так, як я... Ах!

Чи це був Любомир? Той, що обняв її дужими руками, зовсім не був здивований несподіваним вибухом, той, що роздавив її губи міцним, коротким поцілунком. Він просто і без здивування в голосі сказав:

— Я знаю.

Рута не оглядалася. Сніг скрипів під ногами, і вона ще почувала, як цокнула обіймиця в автоматичному пістолеті за нею, там, де залишилися ті два.

За п'ять хвилин, коли вона була на цьому самому місці, переконавшись, що „стрелок” погранотряда Алексея Нікітович Павлов сидить у теплій хаті Рузьки-Швабьки, вона не застала вже нікого. Десять здалеку, збоку чорної стіни лісу, що виднів за білим полем, гавкали собаки...

— „Не побачу вже Любка”, — гірко подумала дівчина і торкнулась рукою своїх губ, цілованих уперше в житті мужчиною.

**
*

Але вона побачила його. Це було через півтора року, коли вона знову була у Львові.

Навесні 1941 року Рута сиділа в советській тюрмі, хоч ніхто з її слідчих не знав ще, що вона має якийсь пост в Організації. Її заарештували випадково перед вибухом німецько-большевицької війни, разом з сотнями й тисячами інших, і слідчі добивались причини, за що, власне, заарештовано цю „малу, руду погань”. Поки вони збагнули, заgrimіли над Львовом знову літаки з білочорними хрестами, посипалось з вікон скло і почали валитися мури кам'яниць.

Одного разу, коли Руту разом з іншими арештованими вели вулицею Львова, почувлося над головами знайома „гууууу”, задрожала земля і рознеслись несамовиті крики та зойки. В одну хвилину Руті не було в гурті арештованих, що разом з конвоїрами попадали під якимсь муром. Услід їй пустили кілька куль, але бомби па-

дали небезпечно близько, і конвоїрам було вже не до Рутти.

— Чорт с неї! — буркнув начальник конвою, сердито спльовуючи. — Як не ми поцілили, то може бомба її дожене...

За пів години Рута була вже у Курганських. „На мене стріляли, на мене! — шепотіла вона, біжучи по вулицях, вкритих порохом і уламками цегли. — На мене, малу, руду Руту... Значить, таки я хтось...”

За пару днів, коли у Львові появилися німецькі танки, а на домах тут і там замаяли червоні гітлерівські прапори, Рута пішла розглядати розкриті тюремні подвір'я і підвали. Пішла з нею і Оксана, пішла й пані Катря, пішла за ними сама пані Курганська у своєму вічному півсні.

Там, між трупами помордованих, що виглядали, як вогке, скинене на купу ганчір'я, вони знайшли того, про кого боялися навіть думати.

Рута стояла, дивлячись у червоні ями виколотих очей, що були звернені у літнє спекотливе небо. Зелено-блакитні мухи лазили по тих ямах, по лобі і по губах людини, яка цілувала її перша і єдина у житті. Коло трупа припали Оксана і пані Катря. Притиснувшись до сірої стіни, нерухомо стояла пані Курганська. Вона не бачила нічого, свідомість покинула її вже зовсім, її муки, що почалися сірого ранку, коли той, що лежав тепер з виколотими очима мертвий, її син, її найстарший син, стояв разом з нею під муром Бригідок, де вішали його батька — її муки вже скінчились. Вона вже не знала нічого, вона збожеволіла.

Через три дні після того, ідучи за караваном з трупами матері і сина, Рута Гайдай стискала п'ястуки так, що нігті врізались в її тіло.

„Чому я не можу плакати? Чому я не збожеволію?...” — снувалась в її голові думка. Оксана ридала так, що серце розривалось. Ігор ішов за ними, високий, худий.

„Чому я не можу вмерти? — дивилась Рута у скляну шибу каравану. — Люди ж вмирають. Пані Курганська не витримала, чому я мушу все витримувати? Чи я якась інша? Чому я не така, як усі?”

Очі Руги зустріли погляд Ореста Гладія, що вів Оксану, і в цьому погляді вона вичитала щось наче відповідь. Так, вона була іншою, ніж Оксана. Вона притиснула до себе дівчину, і з-під чорного крепового вельону впала їй на руку тепла сльоза. Рута подивилась на сльозу, що заблищала на її долоні, потім на колеса каравану, що поволі обертались, і їй пригадалась казка про старий млин, яку колись розказувала мама: „...колеско ся бітає, бітає, а водичка тече, тече...”

Відтоді серце Руги, подруги Райдуги, ствердло ще більше. Вона жила лише своїми обов'язками, щораз вище сходячи по щаблях підпільної гієрархії. Вона дійшла вже до того, що давала доручення Орестові Гладієві-Бистрому, який колись був її шефом. Розвідка — це була тепер ділянка Райдуги, і вона надиво сумлінно справлялась із своїми завданнями. Після кількох блискучо виконаних розвідчих доручень, вона здобула собі майже необмежене довір'я у проводі підпільної розвідки.

— Що каже Райдуга — то мур! — казали її зверхники, і навіть ті, які ніколи не бачили її, з найбільшим довір'ям ставилися до її звітів, певних, перевірених і логічних.

Після фатальної ночі у помешканні Курганських в 1943 році, Рута Гайдай зникла з овиду. Були вістки, що вона в тюрмі, що її розстріляли, хтось твердив, що її вивезли разом з її подругою Оксаною Курганською, говорили, що її конфінували в якомусь невідомому місці разом з Катрею Шаран, з якою її разом арештували; були ще інші чутки, але практично Рута Гайдай перестала існувати.

В міжчасі згинув на шибениці її учень Ігор Курганський, селяни забрали до Чорнодолу дідуса, пана радника, пропав десь редактор Волянський, з табору на Янові

вирвав у білий день „друг Бурун”-Мариняк Ореста Гладія разом з його французьким другом, минали роки, а про Райдугу ніхто нічого не чув.

Хоч може дехто таки й чув. В кожному разі, не для всіх була несподіванкою подія, що сталась пізньою осінню 1948 року, третього чи четвертого року після закінчення війни, на малій, лісовій галявині, посеред чорногорських плаїв.

**
*

Галявина на перший погляд здається порожньою. Її затінує з усіх чотирьох сторін темнозелений масив лісу. Десь високо над галявиною підноситься вгору далекий, сірий на тлі ясного ще неба, вершок. Це — Говерля.

Але галявина не порожня. Ось чути голоси:

— Гай, гай! — озивається мужчина, що лежить навznak з руками, схрещеними під головою, і дивиться прижмуреними очима на далекий зелено-сірий шпиль. — Говерля одягла вже білу шапку, рано цього року. Мабуть і нам треба буде переходити на зимові квартири. Кінець буде з радіопередачами, Андре.

— Так, ваша правда, Бард! — відповідає другий, що лежить з обличчям, втуленим в мох. — Сніг. Почне падати сніг, і кінець рейдам.

Уніформи обох подібні до барви моху. Під кущем за ними вилискують металевою чорністю дві „пепеші”, диски яких випнулися черевами вгору.

— Хороба, Андре! Щоб ти знав, що колись я тут їздив на лецетах, бачиш, от там, де той хребет, — показує перший на сіру грань, що лагідно спадає з-під далекого шпиля маєстатичної гори. — 2086 метрів, Андре, це не жарти, а тепер...

— Згадуєте старі часи? — на стежечці, що веде в ліс, тріщить ріцця під важкими чоботями. Появляється третій. В нього посивіла чуприна, темні очі, переломаний ніс, повільні рухи.

— Угм, ще передвоєнні! — заплющивши очі, відповідає перший. Той, що надійшов, стоїть над ним, прикривши очі долонею від призахіднього сонця, дивлячись на білу шапку Говерлі.

— Я не знаю, як було перед тим, — Андре перевертається на спину і спирається на лікті, — але це якраз буде рік, як пішов у рейд, ви пам'ятаєте, хлопці, той високий боксер... ну, а потім навесні ті дві чоти, е? На Говерлі також був тоді стіг як тепер правда?

— А ти не хотів іти, Андре, — той, що надійшов, сідає на землю і кладе свою „пепешу” туди, де й два перші. — Скільки ж разів я тобі казав: ти вільний. Ти не мусиш тут з нами воювати. Ти вільний.

Смеркає. Гори вкриваються червінню, за масивом Говерлі зникає червона куля сонця, а з лісу, з-поміж галуззя починає виблискувати багаття, розкладене на другій галявині побіч. Чути голоси і потім звуки немов якогось інструменту.

— Бурун повернувся? — питає Бард-Волянський. — Чую, що Маркотний і старший з братів уже є. Це він співає? Стрілець Пилявий, Оресте?

— Угм! — відповідає посивілий. — Хай співають. Невдовзі замовкнемо у криївці на цілу зиму, а тепер ворог ще далеко. Десь чи не в Ворохті, вони ближче не заходять. Кілометрів з тридцять, самі знаєте. Ви ж лещатар, бувалий.

— А Сяха ще нема. Має привести зв'язкову з інструкціями в справі зимування. Якась бита штука ця розвідчичя: усе знає.

З лісу, де блищить багаття, чути голос:

... Заплакали карії очі,
В далеку задивлені путь...
Упівським шляхом опівночі
Повстанці в Слобідку ідуть...

Разом з палахкотінням полум'я несеться пісня від малої ватри на другій галявині. Молодий, ясний і сильний

тенор притишено веде пісню. Ніхто не підтягає, усі слухають, як співає Максим Пілявий.

— Про себе співає, — бурмоче Орест Гладій і встає. За ним підводяться дві інші постаті, і трійка наближається до багаття. Коло вогню, складена в кізли, стоїть зброя, на триніжку колишеться над полум'ям казанок. Десяток чи більше людей сидять навкруги, решта, мабуть, спить уже в своїх листяних шатрах чи може також слухає пісні:

... І ось із-за темного лісу
Виходять два хлопці малі
І просять повстанську старшину:
Прийміть у ряди нас, друзі...

Палахкотить полум'я і булькотить кулеша в казані, але не настільки, щоб Орест не почув, як тріскає гілка внизу на стежці. Він миттю вихоплює пістоля і обертається в тому напрямі. Клацає замок, в голові Ореста мигає думка: „Чому стійковий не...” Але рука спускається поволі і пістоль всовується в кобуру. На стежці видно: спершу Буруна-Мариняка, а за ним якусь дрібнішу постать. Полум'я виблискує на її мідяному волоссі. Щось, наче привид давніх часів, хапає за груди Ореста Гладія. Це ж товаришка Оксани, це ж Райдуга — Рута Гайдай!

Усе, що загоїлось у твердих роках, від давнього, давнього вечора у помешканні Курганських, яtring знову. Десь крізь темряву понад мідяним волоссям Руди Гайдай виблискує маривом чорне, мов крило крука, волосся Оксани, зеленоокої красуні, яка говорила: „Я хочу заплести руки навколо твоєї шиї, бути собою, любити тебе”...

— Глядіть, Волянський! — Орест штовхає у ребро керівника радіопередач і називає його йменням, яке носив він того давнього вечора у Львові. Волянський дивиться. — Гайдаївна, пам'ятаєте?

Волянський здригається і його розширені здивуванням очі вдивляються в невелику жіночу постать, що стоїть біля сотенного Буруна. Також і Андре з цікавістю дивиться на жінку.

„Це вже не Рута, руда Рута, чи як її звали у ті роки, коли вона була повірницею Оксани Курганської. Це навіть не та страдальниця-дівчина, що йшла поруч мене на похороні Любка і пані Курганської, — стверджує Гладій. — Це й не та, що була тоді, коли взяли Оксану”...

Вона така ж дрібна і її губи такі ж вузькі і обличчя аскетичне. Але на губах Руті Гайдай червоніє кармін, її груди під уніформовою блюзою опуклі, фігура струнка... „Це розвідчиця, і вона любить свою роботу — це її життя”, — пригадує собі Орест і навшпиньках, щоб не сполохати співаків, підходить до Руті і стискає їй руку.

... Нам батька наїзники вбили,
Замучили й матір тоді,
Нас двоє у лісі лишилось,
Україні даємо наш вік...

Сотенний Бурун стоїть коло француза, який не спускає очей з жінки. Кладає свою руку на плече Андре:

— Слобідка... пам'ятаєш, Руслане?

Очі француза повертаються до гурту людей над вогнем.

— Слобідка! — відповідає так тихо, що чує лише сотенний. — Там я перший раз — Руслан.

„Дивно, — думає Орест Гладій, — завжди, коли я зустрічаюсь з цією жінкою, стається щось жахливе — і завжди якась пісня. Тоді був той „Соловій”, сьогодні ця наша пісня з Слобідки, яку склав, кажуть, оцей, що тепер співав, старший брат із тих двох, знайдених коло батька, пробитого колом”...

А набринілий, темний, як карпатська ніч, голос веде мелодію понад хором:

... Бувайте здорові, соколи,
Щаслива вояцька вам путь!...

Рухом руки сотенний наказує співакам продовжувати, прикликає Волянського, Андре і службово здоровить Ореста:

— Друже обласний, дозвольте вас вітати з нашою... гм, з нашим опікунчим духом... Мабуть, лише друг Руслан не знає нашої подруги, правда, Андре?

Француз вклоняється по-військовому. Очі мідяново-лосії затримуються на ньому.

— Андре? Француз? — звертається вона до Ореста.

— Так, я француз. *Mademoiselle parlé francé?* — Відзивається, замість Ореста, Андре.

— Трохи, — відповідають з посміхом вузькі губи, — не дуже добре.

Волянський холодно вітається з новоприбулою. Також її обличчя не виявляє нічого, коли вона потискає руку екс-редактора. „Слава!” — муркотить Волянський і сідає, спираючись на пень.

— Не будемо відновлювати старих спогадів, друзі! — говорить Бурун, коли після вечері чвірка сідає довкола вогню. — Трохи дивно, як воно все на світі змінюється: колись подруга бачила мене як футболіста в польській дружині, потім я був для неї підозрілим чоловіком, тоді... А тепер всі ми тут одним миром мазані...

— Але ближче до справи, подруго! — Сяхо Мариняк став уже знову командиром повстанської сотні „Ведмедів”. — Про деталі скажете мені опісля, тепер скажіть про загальну ситуацію — не з широкого світу, звичайно, бо її ми знаємо завдяки радистам, — Бурун показує на Волянського і Андре. Очі француза і жінки зустрічаються знову. „Медуза зловила Андре”, з-під спущених повік кидає короткий погляд Бард.

— Ще хвилинку, друзі! — сотенний стримує піднесеною рукою слова Рути. — Треба вам, повторюю вам і лише вам, знати, що подруга носить тепер псевдо Калина і веде розвідку на терені Групи Південь. Вона пов'язана з командними чинниками штабу і її завдання — переводити розвідку між советськими військами, себто старшинами погранотрядів МВД. Ясно?

Три погляди зустрічаються з очима сотенного. Ясно. Більше знати не треба.

— Говорю це тому, — додає Бурун, — що кожному з вас буде потрібна ця інформація про подругу Калину, якщо б мене забракло. Той, що веде сотню, мусить знати про Калину. Все.

— Якщо так, то я вам подам інструкції про місце зимівлі вашої сотні опісля, друже командир. — Голос жінки звучить так незвично у вухах людей, які місяцями не чули зблизька жіночого голосу. — А тепер хіба загальні враження, чи дані...

— Як вони дивляться на справу тепер, ті, між якими ви ведете свою працю, советські старшини? — в тоні Ореста щось від давнього шефа Рути. Вона це відчуває, без сумніву, і відповідає поволі:

— Гм... дивне питання, друже. Що ж, вони виграли війну, винищують тепер нас, мріють про світову імперію, про підкорення Америки... Що ж ще?... ..Знаю там одного, — щось наче дрож чути в голосі мідяноволосої, — такий... колись був над кордоном керівником школи, в роках „великої вітчизняної” став майором, після війни попав у пограничники, бо це єдиний шанс дістатися до Західної, як він каже...

— „Ну говори, говори! — думає Волянський. — Що б ти не говорила, француз і так хоче з’їсти тебе очима. Краще б ти лишила його. Не вистачить тобі цього... пограничника?”

— ...Калюжин, цей, що, кажу, колись був учителем, а тепер пограничник, ну, просто емведист, якось говорив мені про те, як ми, націоналісти, „картинки вішаємо на стінах”, а вони, советські українці, тим часом фундамент ставлять... фундамент під імперію...

— Під імперію, певно, — Орест підводить голову, яку тримав сперту на долонях, — але чию?..

— А яка вам, врешті, різниця, чию? — Волянський підводиться і приступає ближче. Цигарка жевріє між його губами. — поправді, панове, — обертається він, чи не чути його голосу біля вогнища, де Маркотний розповідає щось веселе — чи, радше, друзі, я все ще сходжу на старі

звички; я знаю, ви — правдиві націоналісти, і мені вам цього не личить говорити, але я, бігме, скажу: чи ви справді певні, що ми по доброму боці барикади?

— Трохи замічно, Бард! — спокійно гуде голос Ореста Гладія. — Ніхто не змушує вас бути націоналістом, якщо ви не хочете. Але по якому боці барикади ви хотіли б бути?

— Я не кажу, де я хотів би бути, я лише думаю, чи варто нам по цьому боці бути? Ось дивіться: приходить третя світова війна, американці кидають атомові бомби на Київ, Полтаву, Львів — на саму середину ринку, друже Бурун, потім виграють війну. Ну, добре, і що?

— По війні звичайно наступає мир, — відповідає Мариняк замість Ореста, до якого спрямоване питання Волянського.

— Так, такий самий, як оцей, який нікого не замирив і нічого не полагодив. А потім альянти, і наш Андре, — Андре підводиться, почувши своє ім'я, і кидає короткий погляд на Руту, — встановлюють стару керзонівську лінію, повертають старі кордони з-перед тридцять дев'ятого року, роблять федеративну Росію і — будьте здорові всі ті дурні, що билися і гинули ні за цапову душу. А вшистко, колего, для того, же фраер бил з него!... — закінчує Волянський і наміряється плюнути, але, зустрівши погляд Руті, стримується.

— А чого б ви хотіли, друже Бард? Кортить вас на другий бік барикади, той, імперський, той, що має здобути цілий світ для нової, молоді раси слов'ян? — питає Рута.

— Я, дорога... подруго, — Волянський піднімає з моху свою „пепешу”, — я покищо вішаю, як каже ваш, — підкреслено звучить це „ваш”, — Калюжин, колись учитель, а тепер емведист, вішаю картинки на стінах. А якщо зустріну колись майора Калюжина, подруго, то разом із картинками повішу і його, а може й розстріляю. Так, добраніч!...

— Добраніч! — підводиться сотенний Бурун. Він трохи винувато дивиться в обличчя Руті. Пощо було починати цю розмову? Цих двоє не люблять одне одного рока-

ми. — Значить, завтра ранком ви дасте мені інструкції, подруго. Ваше шатро готове.

— Ага, ще одно. Я була недавно на Закерзонні, — Рута подає Бурунові руку на добраніч, — там, в одному нашому шпиталі працює ваш футбольний приятель доктор Кубай, знаєте? Він незабаром перейде знову сюди, може зустрінетесь. Я навіть думаю, що напевно зустрінетесь.

Обличчя сотенного роз'яснюється.

— Це добра вістка, подруго. Дякую.

— Якби ви знали, Оресте, — Рута говорить до Гладія, але її погляд спрямований у вічі Андре Жакіяра, — як я вже звикла до того, що всі мене кусають, свої і чужі.

Орест, очевидно, хоче щось сказати, але мовчить. Що скажуть слова?

— Коли я опиняюсь у тому освітленому, яскравому місті серед тих, у широких погонах, я стаю кимсь іншим, іншою людиною, я мушу приймати на себе всі помії, які вони ллють на вас, на нас: „бандити, фашисти, сволоч”, мушу дивитися на їх злочини їхніми очима, мушу давати їм матеріяли, яких вони хочуть, мушу бути такою, якою вони мене хочуть, якою хоче Віктор Петрович Калюжин, якою хоче полковник Воробйов... Я маю там інше ім'я, я там інша людина... Ох, Оресте, Оресте, чому я вже не мала „руда Рута”?...

Догасає полум'я ватри. Стійковий, спершись на карабіні, дивиться у зоряне, карпатське небо. Двоє мужчин сидять на пеньках, а червоні язички вогню кидають криваві блиски на їх обличчя. Вони слухають:

— ...А потім я йду сюди, до вас... вже на половині дороги, між лісом і містом, стаю знову Калиною, Райдугою, Веснянкою... Чи я знаю, чому і як дійшло до того, що я вже не „мала Рута”, але дивна, чужа собі жінка-розвідчиця УПА, довірена штабу, відома командирові. Як годинник, пам'ятаєте той старий годинник Курганських, Оресте? Як годинник, маятник якого вдаряє раз вліво, раз вправо. Раз та, раз ця, раз та... Чому я не як усі інші люди, хоч такі, як і ми, люди?..

Слова, що горіли на губах Ореста Гладія, холонуть і вмирають. Який сенс питати її, чи вона знає що про Оксану? Якби знала, чи не сказала б? Зрештою, чи тільки в нього горе? А може... А може й краще, що нема Оксани, що вона не мусить кряти надвое своєї душі, як розвідчиця Рута?

Голос Рути вже діловий, як перед тим, коли вона говорила з Волянським. Вона звертається до Ореста:

— Піду вже. Шатро там за деревом, правда? А ви, — вона обертається в сторону пня, на якому нерухомо сидить Андре, — теж ідіть уже спати. Завтра також день. А ваші б'ються, ви ж це знаєте, б'ються з червоними в Азії. Не хочете їхати на батьківщину?

— Хотів, — спроквола відповідає Андре жінці, що спинилась, очікуючи його слів. — Хотів, але залишусь. Ще якийсь час...

**

— Яких вам новин треба, товаришу полковник? — питає жінка, що сидить позаду в джипі, коло товстої постаті в довгій шинелі. — Одну новину маю для вас напевно: майора Віктора Петровича Калюжина розстріляла вчора бандерівська банда. Бачила його могилу. Не дуже репрезентативна. Купа землі за стодолюю... Мовчите, товаришу полковник? Ах, ви хочете ще новин, — продовжує жіночий голос, але тон його такий, що заморожує полковника МВД Александра Фадеевича Воробйова. — Ну, дайте цигарку, закурю. Міцну, міцну цигарку... зараз вам будуть новини...

На сході бліднуть поволі зорі, звітуючи прихід березневого світанку. Світанку 5 березня 1950 року.

ЗДАЛЕКА, 3-ЗА ПІР

— Завтра теж буде день... — чути під стодолюю голос Барда-Волянського, і зараз потім скептичне, запитливе: — Буде, справді?..

— „Це француз не довіряє, чи завтра буде день”, — думає Орест Гладій, обминаючи у темряві калюжу попід тином.

Рипнули двері стодоли, чути, як дряпається спершу один, а потім другий на горище, чути, як вовтузиться в сіні Бард-Волянський, як запитує про щось своєю дивною мовою Андре, і — настає тиша.

І знову чалапання по болоті. За хвилину на тлі темного неба видно посеред вулиці дві постаті.

— Це ти, Оресте? — чути притишений голос Буруна.

— Я, друже сотенний. І як ти все бачиш поночі!

— Це професійне, — іронічно відповідає Бурун. — Я з тих, що мандрують поночі. Якби не це, давно вже треба було б нового сотенного.

Він стає під стодолюю побіч Ореста. Від хати, де щойно закінчили свою передачу Бард і Руслан, чути кроки стійкового. Кроки наближаються, і молодий голос кидає у темряву:

— Хто там? Гасло!

Стойкового не видно. „Добре навчив Сяхо своїх хлопців: не показуватись і бачити, що треба”, — стверджує Гладій. Мариняк відповідає на запит:

— Степи. Відзов?

— Воля — звучить приглушено молодий голос і додає не таким уже різким тоном: — Це ви, друже командир?

— Ага! — чути голос Буруна. — Ходи но сюди ближче, Василю.

Перед ними з-поза колодязя виростає постать стрільця Пилявого.

— Що в хаті? — падає запит.

— Там тепер та, ну, ви її знаєте, та руда дівчина...

— Угм... в порядку. Вертайтесь на стійку, Василю.

Скоро зміна?

— За пів години. Слава, друже командир!

— Слава! — відповідає сотенний і сідає на колоду недалеко колодязя, на якій вже сидить Орест.

— Не любиш її, — стверджує спокійно Гладій.

— А чому я мав би її любити? — так само спокійно відповідає Бурун. — Бачиш, це справа „першого погляду”. А пам’ятаєш той перший погляд, тоді, у Курганських, коли вона запитувала, чи я той самий футболіст?

— Багато часу проминуло відтоді, — тихим голосом відзивається Гладій, — дуже багато...

Сотенний не відповідає. Вимовлене ним слово „футболіст”, наче вистрілений напасником м’яч, вдаряє в його свідомість. Футбол. Скільки це вже років, коли він вискакував з-під трибун на зелений прямокутник площі і біг, зараз за воротарем у сірій шапці, чорному светері і білих наколінниках? Вітальні вигуки многотисячної юрби, і вже високо злітає у ясний блакитний простір перша „свічка” м’яча, посланого воротарем. Ось уже воротар на своєму пості між тріпотливими сітками, напнутими на білих стовпцях. Ось уже він сам, Сяхо Мариняк, затирає руки, стоячи на середині площі, навпроти судді у чорних, коротких штанцях і капітана дружини противника. Поза ним хтось з його хлопців послав якраз м’яч далеким стрілом просто в сітку. Назустріч м’ячеві, через всю широчінь воріт пружливою „робінзонадою” полетів чорний воротар... За хвилину заблещить у повітрі кинена монета, жереб скаже, котра половина грища чия, і капітани дружин заплещуть у долоні, закликаючи своїх гравців на місця. А ще за хвилину засюрчить суддя — і гра почнеться...

„...Це був я, — думає людина в темряві, спершися на советський автомат. — Поруч мене сидить один з тих, що

тоді, дванадцять чи тринадцять років тому, називали мене „перекинчиком”. А тепер ми разом...”

— Ти бував коли на моїх змаганнях? — шепотом надпливає від сотенного Буруна.

— Щонеділі! Не було другого такого, як ти.

— Дякую! — сотенний намагається надати своєму голосові іронії. — Але повертаймось до Райдуги. Правда, я її не люблю. Ви, високі політики, що інше...

— Справа не у високій політиці, — відповідає Гладій. — Справа в тому, що я її знаю ще з того самого часу, коли ти грав у футбол. З того часу вона живе лише для Організації. А щодо любови...

— Лишімо її французові, це його спеціальність. Ти знаєш, про що вона тепер говорить... у хаті?

— Ні, але певно буду знати. Мені здається, навіть треба буде знати, в зв'язку з тим кур'ером, що має прийти.

— Ти про цього раненого?

— Не про самого раненого, — махає головою в темряві. Гладій, — але про кур'ера, про якого згадував той ранений. Може підемо, заглянемо до Кубая?

— Ходім! — відповідає Бурун і закидає на плече „пешу”. — І так не ляжу вже цієї ночі. Щось тягне коло серця, неспокій чи чорт знає що...

— Кубай дасть тобі валеріяни, він твій друг, він тебе заспокоїть.

— Не валеріяни мені треба, — відповідає Бурун. — Старіюся, Оресте, от що. Ржавію...

— Ти один, думаєш? — звучить голос його приятеля. — Я ржавію вже давно. Не годен прийти до себе після тих допитів у Рінзінга. Печінка пухне, часом не дочуваю... одну протезу вже згубив, тоді в облаві, долішня щелепа... Чи тільки ти втомлений? А він? Він, як думаєш?

...Він втомлений роками, — приходять Орестові Гладієві різка і виразна думка, — він втомлений і хворий. Як сильно він постарівся від тих часів, коли майданом „Сокола Батька” йшла дефіляда на Запорізьких Іграх... Він хворий, важко хворий, у нього, кажуть, сухоти, ма-

буть, мало залишилось йому часу... Якби вони знали, всі ті, що десь там у далекій Баварії пишуть у газетах про „залізну боротьбу, про сталевих людей”... А може й знають?...”

— Він такий, як ти, як я, — голосно каже Гладій. — А ми хочемо, щоб він був надлюдиною, вимагаємо від нього супер-героїчного. А він же ж такий, як усі люди...

Чоботи друзів чалапають по розмоклій дорозі.

— Бачиш, — відповідає Бурун, — не про те я хочу говорити. Те, що ти кажеш, я знаю. Але всі ми вояки і всім нам одна доля. Я про інше: чому в мені сьогодні такий неспокій?

— Справді, чому? — занепокоєно звучить голос Гладія. — Що ж такого сталось особливого?

— Особливе те, що довкола занадто спокійно. Ми вже тут четвертий день, але, крім Калюжина, якого вчора розстріляли, не видно нікого, не чути нічого. Ні від Майдану, ні від Волі, ні від Сіниці, ні від Вишки...

— Ну, і що з того? Все забезпечене, всі чуйки виставлені, розвідка працює, маємо в селі посилену сотню, найкращу з найкращих, маємо її командира — тебе, самого Буруна. Чого ж ще треба?

— Чого він хотів тут, той Калюжин? Чому він опинився тут сам-один, майор МВД? Що його сюди тягнуло?.. А ти знаєш, хто він такий, цей Калюжин?

— Угм, — відповідає Орест, — Калюжин. Це той учитель, який став емведистом, той, який казав, що ми „картинки по стінах вішаємо”, якого редактор обіцяв повісити разом з картинками.

— Не прийдеться йому цього робити, — ніби зажурено говорить сотенний. — Але Бард багато допоміг під час допиту. Може, якби не він, ми б і не довідалися, що це якраз Калюжин. А тепер що? Калюжина розстріляли, закопали за хатою, а що ми знаємо? І цей спокій...

— Ще почуємо, що сказала Райдуга. Ти доповідав про Калюжина і свої підозріння? — затримується Орест.

— Ясно. Як же ж ні? Навіть радив залишити Чорно-

діл. Забагато тут тепер вкупі: він, ми, радіовисильня... І тепер ще цей кур'єр... Хто це може бути?

Друзі зближаються до хати, що стоїть на краю села, при самій дорозі.

**
*

З сіней, крізь шпару в дверях до світлиці, видно миготливе світло нафтової лампи. В біленій сільській печі горить вогонь, на плиті кипить в казані вода, побіч, на стільці якісь металеві коробки, медичні інструменти. На дощаному ліжку лежить чоловік, накритий простиралом. Голова завинена бандажами. Він щось мимрить, ворухить руками, кидається...

— Як ся маєш, докторе? — питає притишеним голо-
сом сотенний. — Ти ще тут?

— Зараз їдемо, Сяху! — відповідає людина в білому
кітелі. — Санітари пішли коні закладати.

Гладій підносить руку до чола у військовому салюті.

— Відвозите його, докторе Кубаю? Куди?

— Мушу відвезти. Тут же немає нічого, крім оцих
інструментів. А там я маю своїх довірених, можу передати
його „у світ”, де він, — лікар обертається до пораненого, —
спокійно помре...

— Нічого не сказав? — нахилиється сотенний над по-
раненим.

— Нічого путнього. Маячить про когось, що мусить
прийти...

— Чортова мати! — кляне Бурун. — Якби не пи-
сулька, яку знайшли при ньому, ми б і цього не знали.
Та ж це зв'язковий від районної СБ, він мав перевести
кур'єра з-за кордону. Ось, якраз тебе мусіли поцілити,
хлопче!..

— П'ять днів гарячкує, — стверджує спокійно Ку-
бай. — Я нічого з того, що він говорить, не розберу...

— ...Дівчина... здалеку... — мимрить поранений, і три
голови схиляються над ним.

— Звідки дівчина? — м'яко звучить голос доктора Кубая, наче це батько промовляє до сина. — Звідки, хлопче?

— Гаа... гаааа, — крутить простріленою головою ранений. — Гааа... Стовпи небо підпирають... Здалека, з-за гір...

— І так увесь час. Зрозумієш щось з цього? — випро-
стується над раненим лікар.

— Хороба його знає! Якби я мав час при ньому по-
сидіти... Але, нічого, Куба. Як прибудеш у безпечне місце,
посади когось при ньому, хай слухає і записує. Цей хло-
пець ішов з кимось, напевно...

На порозі стає людина у короткій кожушині, з бато-
гом і шапкою в руці. Ось, звичайний собі сільський фір-
ман. Але на грудях у „фірмана” широкий диск автомата,
а за поясом дві німецькі гранати.

— Санітар Гамір на наказ, друже доктор! — заявляє
людина з автоматом. — Коні заїхали. Можемо забирати
пацієнта?

— Забирайте, — відповідає лікар.

**
*

Щойно винесли санітари того, який весь час кидався
і тряс простріленою головою, повторюючи своє: „Здалеку,
з-за гір... де стовпи небо підпирають...”

— Сервус, Куба! — простягає руку сотенний Бурун.
— Пришли гінця, якби щось вирозумів з того, що він го-
ворить... Хоч я не знаю, де ми будемо...

Щось незвичайне звучить у голосі друга, і Яків Ві-
зель, який надягає таку саму кожушину, як і його візник-
санітар, насторожується:

— Що таке, Сяху? Нерви підводять?

— Мабуть... — сотенний крутить головою. — Щось
всередині ние. Їдь, Куба.

— Слава! — лікар стає на порозі, прикладаючи руку
до шапки. — І не журися, Сяху. Все буде добре. Ще загра-

ємо в дружині олд-боїв. Так, як колись: ти в нападі, я в обороні.

Вийшов уже Орест Гладій. Візель-Кубай схиляється, щоб скрутити світло лампи, коли до нього наближається той, що був його противником на спортовому майдані, той, який здивувався, коли він, Візель, жид, сказав йому, що він — українець, той самий, який запропонував був йому одного понурого ранку у Львові: „Ти теж втратив усе, тебе переслідують, тебе хочуть затовкти. Знаєш що? Стань українцем. Я став ним...” Тепер цей самий Сяхо Мариняк, сотенний Української Повстанської Армії, друг Бурун, підходить до лікаря УПА Кубая, і хапає його за лікоть:

— Слухай, Куба. Слишиш, Куба? Ти поведз їм...

— Кому? — відповідає також по-польськи лікар, обертаючи зблідле обличчя до приятеля. — Кому?

— Всім, усім! Цалему святу, холера! Скажи їм, Кубаю, що ти тут був, що ти бачив, за що ми йшли всі разом, сини цієї землі... Чуєш, Куба?

— Я ж не їду далеко... я з вами, Сяху. Що з тобою, я таки дам тобі пігулок...

— Вже добре, вже добре, — пристрасний голос Мариняка вривається так само нагло, як почався. — Добре, Куба. Це все, знаєш, лише так, на всякий випадок. Якщо ми вже не побачимось, а ти будеш знову колись на світі, між людьми, тими іншими людьми... такими, як ми...

Западає темрява. Темрява і тиша. Надворі чути голоси людей, що вовтузяться коло раненого на возі. Друзі виходять.

— Все в порядку, друже командир! — чути притишений голос. — Слава!

— Слава! — твердо відповідає сотенний, і по болоті рушають темні силуети воза і кількох людських постатей.

— Ну, пішли! — зрушує з місця Бурун. — Пішли, Оресте. Треба доповісти, там ще світло світиться, може вже вийшла... Ну, і за годину-дві треба будити Руслана і Барда на ранкову авдицію.

Раптом Мариняк пристає серед великої калюжі.

— Оресте? — питає він, і його голос такий, що Гладій також пристає. — Слухай, ти ніколи не мав ніякої вістки від... Оксани?

— Я? Ніколи! — падає відповідь коротка і суха. — Раз чи два, казав старий, писала до нього.

— Але ти сам... Від того дня у Курганських? — настоює сотенний.

— Від того дня у Курганських! — тверді і короткі слова вривають розмову.

**

*

— Вже вийшла! — стверджує стійковий, який прийшов на зміну стрільцеві Василю.

Друзі переглядаються.

— Пізно, правда, вже друга по півночі, — крутить головою Бурун, — але що ж, треба... Мушу здати звіт... І, може, вона щось сказала...

— Зголоси мене! — обертається він до стійкового, що стоїть нерухомо побіч затихлих радіоапаратів.

Але в цю мить хтось гостро стукає в двері хати. Бурун обертається убік верети, що заслоняє вхід, і наказує гостро:

— Увійти!

На порозі, мружачи очі, стоять два кремезні повстанці у советських ватянках, з перевішеними через шию автоматами. Між ними, стиснена їх дужими тілами, корчиться якась невелика постать у такій же ватянці і в хутряній шапці. Обличчя її не видно.

Сотенний обмінюється поглядом з Гладієм, і звертається до повстанців, на порозі:

— Що, знову?

— Привели. Зловили коло Гамузової стодоли. Ішов з тамтого баку. Мав оце.

І один з них, середнього віку, у шапці польського воюяка без відзнак, виступає на крок уперед і кладе на столі побіч радіоапарату пістоль і невеликий мапник. Другий не попускає залізного хвату на руці зловленої людини.

— Каже, що хоче до командира. До якого — не каже.

Гладій сидить, підперши голову руками на лаві, заслонений радіовою апаратурою. „Як же я вже втомився цим усім, — думає він. — Яке мені діло до цього? Хай собі Бурун радить із зловленим! Це ж справа не політична, а чисто військова. А я так хочу спати...”

Мариняк спирається руками на стіл, стоячи боком до тих, що на порозі. Його очі ніби приросли до невеличкого бельгійського автоматичного пістоля, який лежить на столі. „Ще один... ще один розвідчик-сексот... ще один короткий допит, потім коротке: „Вивести”, сальва за столою, і ще одна купа жовтої глини... А чия черга завтра? Що вони там кажуть?..”

Захриплий голос маленької людини, слабкий і розбитий, часом зривається на дискант, а то знову спадає до шепоту:

— ...Добре, добре! Мені куля, я знаю... але скажіть, хто тут командир? Дайте мені лише п'ять хвилин! Люди, люди, п'ять хвилин!.. — голос заломився в риданні, і знову захрипло: — Я здалека...

— „Здалека”... — зазвучало щось гостро у мозку людини, що сперлась кулаками на столі, над малим пістолем. — Чекай же! Що белькотав той ранений у голову? Ще хвилину”...

Комендант варт виструнчився на порозі.

— Маємо вивести, друже командир? Чи передати районному СБ?

Дискант прошепотів протестом:

— Здалека... з-за гір...

Сотенний взяв зі стола пістоль і обернувся обличчям до людей на порозі. Мала постать, яка здавалась ще меншою супроти велетнів-конвоїрів, силкувалась продовжувати секунди. Її ноги безвладно совгали по підлозі.

— Стати! — скомандував Бурун, і хоч це слово вимовлено було тихо, воно, ніби тараном, пробило галас і

внерухомило людей на порозі. Той, що передав знайдений при в'язневі пістоль, сплунув і підніс до рота долоню:

— Кусає, сукин кіт! Пожди, я тебе вкушу!

Голос сотенного був майже так само захриплий, як голос в'язня, коли він спитав:

— Звідки йдеш, чоловіче?

Гладій підніс голову. Це говорить Мариняк, таким голосом? Що з ним сьогодні?

Мала постать на порозі випрямилась і її очі з-під хутряної шапки подивились прямо в обличчя командира.

— Йду здалеку. З-за гір і з-за лісів...

Орест Гладій уже стояв, напружившись, біля апаратів. Що це, що каже цей голос? Зараз, зараз, а що йде по тім, після того? Що було в інструкції про гасла для кур'єра, який має прийти з-за кордону? Як це там, у другій частині гасла?..

Сотенний Бурун дивиться, як споза стола виходить його друг, член політичного штабу, Орест Гладій — Бистрий, і його сивіюче волосся виблискує сріблом у світлі нафтової лампи. Сотенний сам не відзивається. Замість нього говорить Гладій:

— А куди... Бог провадить?

І дзвінкою міддю відповідає тепер уже чистий, звучний голос малої постаті у промоклій ватянці:

— Туди, де стовпи небо підпирають!

Два повстанці не ждуть уже прямого наказу сотенного залишити освітлену блимаючим світлом лампи хату. Одного руху сотенного вистачає їм. Цей кріпкий, з сивими скронями, це шишка, ого! Коли він бере справу в свої руки, то вже вона зайде, куди треба... Може навіть аж до того, що його охороняє стійковий на порозі. І, вже виходячи з хати, старший з повстанців кидає поглядом поза себе. Це ж хіба не голос сотенного Буруна повторює два слова:

— Це ви... Це ви... Це ви...

А другий стоїть, тримаючись правицею за чоло, і глухо, нгначе з-під землі, гуде його голос:

— Стільки літ... Стільки літ... Це ти, справді, Оксано!?...

І голос малої постаті у промоклій ватянці відповідає втомлено, ніби справді з-за гір і з-за лісів, з-поза застав, колючих дротів і замінованих піль:

— Я, Оресте... я, друзі. Я до командира...

**
*

За пару хвилин постать у ватянці, кур'єр з-за кордону говоритиме з тим, що там, у другій кімнаті. Ще довго в ніч четверо людей, схилившись довкола копітливої лямпки, говоритимуть у малій кімнаті, що її охороняє сотня „Ведмедів”. І не знатиме цієї ночі старий дідусь Ієронім Курганський про те, що його внука у Чорнодолі, в селі, де була колись на літніх, безжурних, дівочих вакаціях, коли жили ще її брати, а бунчужний Маркотний був лише добродушним Ільком Зарічним.

Ще цієї ночі падатимуть важкі слова, згадуватимуться події і ім'я Марти Дибик, і на світанку, коли збліднуть зорі, наказ підніме озброєних людей з неспокійного сну. Вони виходитимуть удосвіта з мрячних хат, щоб рушити вздовж лісових прорубів з кулеметами, з гранатометами... Хтось відмовлятиме гарячу, поспішну молитву, хтось згадає ще про тих, які даремно виглядають у віконце, хтось скаже другові: „Якщо мене влучить куля”...

Десь над ранком пробудиться сторож колгоспу „Зоря Жовтня”, Ієронім Курганський, не знаючи, що чекає на нього велика подія.

**
*

На світанку пристає на лісовій галявині селянський віз з кількома людьми в кучмах. На возі кидається в гарячці ранений у голову. Спалені гарячкою губи шепочуть:

— ...Прийде... Здалека, з-за гір...

А доктор Кубай обертається назад і прислухається,

чи не чути відгомону пострілів збоку Чернодолу, де залишився його друг, Сяхо Мариняк, де четверо людей схилились над лямпою у кімнаті, яку охороняє вартовий на порозі.

Прокидаються двоє у stodолі в сіні, на горищі і один з них каже: — *Bon jour, monsieur le redacteur*, такі дочекали нови день, ага!

— Ще не кінець, Андре, ще не кінець, — відповідає другий голос.

ЕПІЗОД ОКСАНИ

Коли грудневого вечора 1943 року цупкі руки німецьких поліцаїв виводили Оксану Курганську разом з усіми іншими арештованими з помешкання, в якому вона прожила своє дитинство, їй здавалось, що валиться весь світ. Забагато було вже того всього на голову дівчини! Вона пам'ятала ще страшну смерть батька, пам'ятала, як, стоячи з матір'ю, очікувала, коли здіймуть з шибениці його тіло. Вона пережила ще жахливіший момент, коли знайшли на подвір'ї тюрми тіло старшого брата з виколеними очима.

Ще стояли їй перед очима подвійні похорони матері і брата. „Наш рід, мабуть, проклятий”, — снувалося в голові Оксани, хоч вона бачила, що її родина не є вийнятком. Усюди, в кожній майже родині була жалоба.

Оксана не кинулась у вир розхристаного життя воєнних часів, як багато її колишніх шкільних товаришок. Ореста Гладія вона полюбила, сама не знаючи чому. Може тому, що він був відмінний від усіх тих, кого вона зустрічала на забавах і літературних вечорах, на театральних виставах і концертах, які відбувалися у Львові, не зважаючи на війну.

Люди жили немов у постійному задурманенні: кожний знав, що завтра може з'явитися перед його дверима „чорний ворон”, що можуть вивезти до Німеччини на роботи, можуть закинути знайомство з кимсь підозрілим, і тоді треба буде тікати, критися, жити під чужим прізвищем... Алькоголь був головною приправою в товариських зустрічах, бо кожному легше було в підхмеленому стані показати перед іншими свою безжурність. Жилося з дня на день.

Але Оксана не хотіла розмінювати своєї краси і своєї долі. Не раз приятельки розповідали їй про свої веселі пригоди, що відбувалися здебільша по закінченні вечірок у приватних помешканнях „золотої молоді”. яка гандлювала цигарками і грала днями й ночами у покера.

Вона вибрала Ореста Гладія. Він був спокійний, опанований, уважливий, хоч може занадто мовчазний і часом понурий. Але за цим всім відчувалась у ньому тверда воля. „Люди творять події, а не події людей”, — говорив часом з легкою посмішкою Орест, і Оксана прийняла цю засаду за свою.

Вона не уявляла собі, як „це все скінчиться” і вони поберуться, щоб зажити нормальним життям. Вона знала, що Орест — підпільник, що його можуть кожної хвилини заарештувати. „А що тоді? Хто інший може заступити мені Ореста? — думала ночами дівчина. — Хто? Мікі? Чи Сяхо? А може Дунько?” Ні, Орест був лише той один, ім'я якого не хотілося навіть зменшувати до пестливого „Орко”. Він був її опорою, і він мусів нею залишитися, якщо мала існувати справжня, горда і чесна Оксана, що так хотіла змінити своє шляхетське прізвище Курганська на його прізвище — Гладій. „Оксана Гладієва”, — шептала насамоті дівчина, і їй здавалось, що нічого більше вона не прагне.

Коли в 1943 році гестапівці вели її через браму, в якій застигла з роззявленим ротом дверничка, Оксана відчувала в голові страшно гаряч. Вона була певна, що те життя, про яке вона мріяла, вже зірвалось і ніколи не повернеться. Вона встигла ще побачити у світлі ліхтарні чорне волосся Ореста, на яке падали лапаті сніжинки, коли він сідав до поліційного авта. „Це вже востаннє”, — подумала, і за хвилину сама опинилася в авті, разом з Рутою Гайдай і тетою Катрею. Вона сиділа спереду між гестапівцями, один з яких відразу ж почав обмацувати її коліна. Розширеними з жаху очима дивилась дівчина, як сідав у друге авто її молодший брат, і знову дзвоном забила гадка: „Останній раз, останній раз...”

В тюрмі пробула Оксана недовго. Перші дні сиділа вона „на одинці”, а коли передали її звіттіля до загальної камери, між усякого типу жінок — старих селянок, заарештованих за продаж молока, проституток і таких, як вона, „політичних” — Оксана не говорила ні слова. Вона зіщулилась під стіною, не ворущачись, з спущеними вниз очима. „Зостав йо, нех себе мисьлі!” — вирішила старша камери, і Оксану залишили в спокою.

За кілька днів дівчину завели до „депозиту” і звели вибрати з купи всіляких, відібраних у в’язнів предметів, її торбинку і капелюх. На порозі тюрми чекав уже цивільний конвоір, який посадив її в авто і завіз до уряду праці. Там вона щось підписувала, про щось її розпитували. Хтось сказав: „Ви маєте щастя!” — і по кількох годинах Оксана вже сиділа з кількома десятками сільських і міських жінок у поїзді, що їхав до Німеччини. Оксана автоматично робила все, що їй казали, а по її блідому обличчю спливали сльози. „Чому я ще хочу жити?” — прийшла їй раптом думка, і вона глянула на сусідню колію, якою зближався назустріч поспішний потяг. Колеса набирали швидкості... між ними миготіли блакитною сталлю рейки... „Один стрибок, і скінчиться все!” — майнуло в голові, але в цю ж мить Оксана відчула на своєму плечі затиск руки конвоіра: „Не робіть дурниць, фройляйн! Ви їдете до Райху, а не на небо!”

Два наступні роки були для Оксани дуже важкі. Вона працювала спершу у бауера, Міхеля Гайгера в селі Кохель у баварських Альпах, а опісля переведено її до однієї з фабрик на передмісті Мюнхену. Ніхто не пізнав би тоді життєрадісної Оксани у тій мовчазній і понурій дівчині, що жила одинцем, не шукаючи контакту ні з ким із земляків. Вони кудись ходили, ті сільські хлопці й дівчата, що працювали у фабриці, вони шукали якоїсь надії. Вона не хотіла нічого. Від весни 1944 року Оксана не отримувала вже листів від дідуся Курганського.

В наступних місяцях почалися бомбові ночі. Мури Мюнхену розсипались на порошок, падали, наче коробки сір-

ників, величні будинки Пінакотеки, розлетівся на шматки розкішний двірець... Столиця Баварії умирала під ударами з неба.

А в малому таборі на Мозаху, в тісному, повному блощиць, вогкому й брудному барачку, де жили за дротами чужинецькі робітниці, життя пливло своїм трибом: ще вдосвіта люди вставали, пили гарячу „каву”, жували гливкий хліб, сідали на вантажні авта і їхали до фабрики, яка ще стояла якимсь чудом. Працювали аж до часу, коли надходила друга зміна, верталися до табору, їли брукв'яну зупу, жували гливкий хліб, прали шмаття, милися під холодним душем. Потім вилазили на свої нари, де вже на них чекали блощиці, і гасили світло...

Оксана занурилась у свою апатію, і, коли остаточно урвався контакт з батьківщиною, стала якимсь автоматом. А проте, ще жевріло щось у ній із давньої Оксани, ще завжди готове було вибухнути з-під попелу апатії. Таке сталося, коли одного вечора, сидячи на порозі, дівчина Ганка, сусідка Оксани по бараці, затягнула пісню. Пісня була незвичайна і перед тим ніхто її в таборі не співав.

— „Виклич мені дівча з хати, та гей!” — розляглося дзвінке сопрано у байдужому німецькому повітрі.

— Ні, ні! — скрикнула Оксана, що стояла під барачком, вдивляючись кудись невидючими очима, і кинулась до повногрудої Ганки. Але дівчина лише глянула здивовано на „паннунцю”, як звали, без злоби зрештою, Оксану товаришки, і продовжувала:

— „А хто мені правду скаже, — тремтів у повітрі її голос —, як повстанець в бою поляже”...

— Та гей! — підхопили дівочі голоси, і відгомін їх завмер десь серед дерев'яних бараків.

— Тешко їй, кожний шос має, хай си відплаче... — сказала Ганка дівчатам, пригорнула Оксану до себе і поклала її голову собі на плече. — Плачте, плачте, пофольгуйте собі, паннунцю, то наше, що си віплачемо.

— Ах, якби ти знала, якби ти знала, що зі мною було, Ганко! — закушувала губи Оксана. — Якби ти знала...

— Та й ти не знаєш, — вперше сказала їй тоді Ганка „ти”, — кожний має своє. Нічо, нічо. Твердим тре бути...

**

*

Навесні гучніше загуркотіли піднебесні мотори, частіше стали падати летунські бомби. А одного дня загуркотіли американські танки і заклекотіли кулемети. Мюнхен не хотів боронитися проти наступаючих американців, а божевільні „гавляйтери” не хотіли залишити для переможців нічого, крім румовищ. Одного вечора Ганка потягнула Оксану за руку:

— На брамі нема нікого. Вартові повтікали. Тікаєм і ми. Завтра тут може бути стрілянина. Всі дівки тікають...

Вони зав'язали свої вбогі вузлики і побрели в ніч. На овиді спалахнули розриви артилерійських набоїв, над Мюнхеном, палахкотіла темночервона заграва.

Американців вони зустріли в найближчому селі ранком. Прогримів повз них горохового кольору танк з білою зіркою, потім на вуличках появились люди ніби в робітничих комбінезонах і в шоломах „великих, як стодола” — сказала Ганка — з рушницями наготові, кидаючи погляди направо й наліво. Фронтовики були надто зайняті, щоб звертати увагу на дівчат, що стояли під сільською гостинницею.

Наступні дні принесли вже щось інше. Американські вояки, навантажені сигаретами, шоколядою і білим хлібом, повірили вже, мабуть, у всемогутню силу цих продуктів над німецькими фройляйн, і дівчата мали багато клопоту, щоб обігнатися від їх залицянь.

За кілька днів Оксана і Ганка були вже в Мюнхені, в таборі, організованому місцевим українським комітетом на передмісті Пасінгу. Табір містився в будинку школи, ліжка в ньому були так само триповерхові, як і на Мозаху, але, замість брукв'яної зупи, давали американські консерви.

По вулицях із співами й криками, з німецькими ро-

верами, патефонами та швейними машинами, їхали вантажними автами на „родіну” советські поворотці.

— Довго си тим не натішут, — хитала головою Ганка, — хай си вертают! Ще на границі їм того відберут.

— Єдем с нами, красівіца! — ревноув якийсь перев'язаний червоною стрічкою п'яний хлопець. — Родіна завьот!

— Місця для нас усіх на родіні не стане! — відрізала Ганка.

— А ти германцев захищала, што? — не відставав п'янюга.

— Ідь, їдь! — відрубала Ганка, беручи Оксану за руки і відвертаючись. І кинула ще через плече: — А як перший раз в морду дадуть „ на родіне”, нагадай си мене!

**

Оксана поважно думала про виїзд з советськими поворотцями. „Що мені ще може статися? — думала вона, — уб'ють? Нехай. А може бодай довідаюся, що з ними сталося...”

З українців, які були в Мюнхені, ніхто не знав нічого про долю родини Курганських, зокрема про Ореста і Ігоря. Оксана знайшла в Управі Політв'язнів на Дахауерштрассе товаришів Ореста, тих, що повернулися з концтаборів, але й вони нічого не знали про нього. Вона вже рішилась іти до советської репатріаційної місії, коли на якомусь концерті біженецьких артистів, яких повно було під опікою УНРРА, зустріла Люську Робак.

— То ти, Сянка? — спитала її елегантна пані, з американською сигарекою в руці, оточена гуртом чоловіків у довгополих маринарках з гладко зачісаним волоссям. Упевнившись, що то Оксана, вона скомандувала: „Додому, кіндер!” своїм приклонникам, і ті розійшлися, з виразною нехиттю поглядаючи на чорноволосу дівчину у зеленій унівській куртці. — Забави дзісйя не бендзе, Люська ест заента! Аллес капут, мах шнель, шнель!

Люська розповіла Оксані все, що знала: про дідуся,

який не хотів виїжджати на Захід, про пані Катрю, яка незабаром після арештування появилася знову на волі, про Руту Гайдай. Про Ореста і Ігоря нічого конкретного вона не знала.

— Єдно єст певне, — говорила колишня сусідка, яка й тут в усьому давала собі раду, — той ваш гість, який прийшов тоді ввечорі і через якого сталася та авантура, вийшов тоді ціло, був у мене і тепер десь там собі бує, якщо ще живе. Що гірше, через нього наша Зірка не хотіла виїхати зі Львова. Сподівалась, що його ще десь зустріне. Глупя... А ти, Ксанко, що маєш намір робити? — спитала Люська наостанку. — Хочеш жити зі мною? Для нас обох вистарчи...

Товариство, яке переходило через помешкання панни Робак, було надто „барвне”: були там американські старшини, італійські екс-полонені, українські „факіри”, польські вояки з Другого Корпусу, якісь дуже розмальовані пані у широких, як млинове коло, капелюхах, актори, спортовці, громадяни різних національностей. Все це товариство приносило якісь пачки, вузлики, валізки, шепотіло про „тверді” і „м’які”. про „зелені”, про „камелі”, „сливовицю” і всяке інше.

— Я краще піду до табору, Люсю, — сказала Оксана після чергової забави у Люськи, коли прийшлося мати важні труднощі з якимось американським майором, який не хотів зрозуміти, що хтось у Німеччині може опиратися чарові шоколяди виробу фабрики „Герші” коло Гаррісбургу.

— Як хочеш, Курганська, — відповіла Люська, — я знаю, це не для тебе. Ти, як моя Зірка, віриш у сантименти. А я вірю в те, що життя є коротке і що я не маю брильянта під спідницею. До побачення в Америці! А як будеш чогось потребувати, скажи, я тобі все дістану.

**
*

Навесні 1946 року Оксана влаштувалася у міттенвальдському таборі, перебувши попередню зиму у вели-

чезному людському скупичі на Карльсфельді, коло Мюнхену.

Одного дня, йдучи по каву між сірими домами цього табору, що розташувався під зеленою стіною лісу в тіні величезного гірського масиву, вона побачила людину в шкіряному плащі і широкому брунатному капелюсі, подібну до одного з тих гендлярів, які постійно відвідували табір.

Василь Ремега, бо це був він, відразу пізнав наречену Бистрого, товариша в підпільній роботі, якого вислав у той злочасний вечір до помешкання Курганських. Він не чекав, аж дівчина підступить до нього, але перший підійшов і привітався з нею, так, ніби вони зналися роками.

— Ви — панна Оксана, правда? — запитав Ремега. — Ви не знаєте мого прізвища, але, мабуть, пам'ятаєте мене з краю. І ви хотіли б знати, що сталося з вашими після того вечора у вашій хаті, так?

Оксана поглянула у вічі тієї людини, і її серце несамовито забилось. Невже він щось знає?

— Зайдіть до моєї кімнати. Я живу сам. Я скажу вам усе, що знаю, і пораджу все, що можу.

Але Ремега не сказав Оксані всього, бодай сказав не зразу. Щойно за кілька днів, коли він пізнав ближче дівчину, він розповів їй усе. Не було чого приховувати: найбільш імовірно, що її брата страчено під чужим прізвищем; що сталося з дідусем? — виїхав на село і напевно живе, „бодай жив до того часу, коли я там був”; її наречений Орест і її подруга Рута...

— Але це не значить, що ви повинні вертатись, — сказав Ремега, який назвав себе Степаном Дібровою. — Залишайтеся тут. Ви тут більше потрібні.

І Оксана залишилась. Вона переїздила з одного табору в другий, працювала як машиністка у видавництвах, яких потворилось багато по всіх осередках емігрантів, їла, спала — жила з дня на день, чекаючи...

— Гарна дівчина, хоч трохи прив'яла, — казали про неї.

— Нема дива, стільки перейшла. Ну, що ж, така воєнна доля...

Минали сірі, таборів будні. Минали тижні, місяці... Почали відходити транспорти до Бельгії, Австралії, до Америки. Почали їхати до Південної Америки. Таборів республіки гуділи своєю щоденною політикою.

Одного дня Оксана, яка працювала тоді в управі табору, прочитала в „Трибуні” вістку про те, що на баварський кордон прибула з України група вояків-партизанів. Вже місяцями кружляли чутки, що йде кілька відділів. Про це не говорилось голосно, але про це знали. На другий день Оксана була вже в Мюнхені, де швидко розшукала Діброву. Ні, немає між прибулими того, на кого вона чекає...

— Може прийде в другій чи в третій групі... Чекайте. А коли не варто вже буде чекати, я вам скажу. Тоді робіть, що хочете, — сказав Діброва.

А тим часом прибували одна за одною групи, що з боями переходили рейдами країни, поневолені Москвою. Приходили через кордони, застави, перстені облав, щоб засвідчити правду про народ, який і після того, коли атомова бомба припечатала кінець війни, ще бореться за волю.

Вони, вояки тієї повстанської армії, йшли, падали, а коли приходили на кордон другого світу, що його звуть „вільним”, розкладали ватру і затиляли повстанську пісню... Так заставляли їх патрулі німецької і американської поліції.

Але не було між ними Ореста, не було нікого, хто знав би щось про долю Бистрого. Одним з останніх прийшов самітній велетень, що колись здобував славу на боксерських рингах Америки та Європи. Він розказував щось про якогось упівського командира, що дружив з рудим сотенним і французом-радіооператором з підпільної радіовисильні, про невеликого, товстого чоловіка, якого звали „редактором”, про те, як вони при ватрі, саме в той день, коли його група відходила на Захід, згадували про якусь

дівчину, про якогось „малого”, може й Ігоря. Але хто ж все запам’ятає?

І Оксана чекала. Минали місяці, сніги вкривали верхів’я гір і потім знову потоки шумливо спливали весною на зелені провалля, а вістки не було. „Чи таки не залишилось мені нічого іншого, як чекання?” — приходили думки.

Вона розмовляла з усіма тими, що приходили із зброєю в руках через кордони. Ремеґа, чи радше Діброва, завжди влаштовував для неї ці зустрічі. Ні, не знали вони чорноволосого юнака з клясичним профілем, з очима, повними вогню, не знали... Та й хто міг знати, що той, про кого вона розпитує, мав уже посивілі від допитів скроні, переламаний ніс і штучну щелепу-протезу...

А місяці минали. Щораз більше тих емігрантів, які заявляли, що виїдуть аж тоді, коли „замкнуть браму табору”, писали вже листи з Філядельфії чи Чікаґо, присилаючи свої знімки у блискучих „меркурах” і „понтіяках”; щораз менше ставало таборів, щораз тіснішав малий баварський еміграційний світ.

Оксана жила тоді в малій кімнатці, недалеко того самого табору, де перебувала вона під час війни, працюючи у фабриці. Тепер цей табір називався „Регірунгс Лягром”, але болото навколо нього було таке саме, як коло того дощаного табору де робітниця Оксана Курганська ділилася колись горем і їжею із своєю товаришкою Ганкою. Вже два роки, як Ганка була в Америці. Вона вийшла заміж, працювала в цигаровні, мала свій дім і писала: „Приїдь, Ксеню, приїдь! Що було, то си не верне, а жите твоє марно пропаде. Щес молода, ще си можеш пожити... Приїдь, тут люди живуть...”

**
*

Одного дня, повернувшись з праці до своєї кімнати, яку вона ділила із старенькою вдовицею, що теж очікувала на сина, який пішов був у 1943 році до Дивізії („Він колись приїде, доню, я знаю, де ж би він маму в широкім

світі саму лишив?”), Оксана застала Василя Ремеґу-Діброву. Вдовиця вийшла з кімнати, залишаючи дівчину саму з гостем.

— Оксано, — колишній друг її нареченого вже називав її просто по імені, — час прийшов!

Серце дівчини завмерло. Вона поклала свою торбинку на застелене іровською ковдрою ліжко і похилила голову. В мозку шаліла навала думок. „Він повернувся!” — гуділо щось.

— Ні, — відіззався Діброва, немов відгадавши її думки, — він не повернувся... Але є щось інше: ви можете піти до нього... якщо хочете, — додав він по хвилині, побачивши, що Оксана стоїть без руху.

— Якщо хочу?.. — щось ніби бліденька посмішка виповзла на губи дівчини. — А хіба ви думаєте, що я зможу вмерти, не побачивши його і не розказавши?..

Розмова була коротка. Ремеґа розповів, що є нагода перекинути до Польщі „свою” жінку з місією ІРО, яка виїздить за два дні. З Польщі знайти дорогу через кордон мала Оксана при допомозі інструкцій. Так чи так, хтось мусить піти, щоб передати щось важливе якраз тій особі, в оточенні якої має бути напевно той, що звався колись Орестом Гладієм. Очевидно, якщо прибути своєчасно на місце...

Хіба могла бути якась надума? Не попрощавшись навіть із своєю співмешканкою, Оксана поїхала на квартиру Діброви і цілу ніч вивчала напам'ять своє нове ім'я і прізвище, свої нові персональні дані, розташування зв'язкового у Сяноці і найважливіше — прізвище і ім'я якоїсь Марти Івановни Дибик.

— Все, що ви маєте сказати, коли вам дадуть правильну відповідь на кличку „Я йду здалека, з-за гір, з-за лісів, там, де стовпи небо підпирають”, має бути: „Бережіться Марти Івановни Дибик” — повчав Діброва. — І може ви якраз дійдете, хто знає. Рівночасно з вами йдуть інші, але вони мають менші шанси, як ви. А щодо тієї особи...

Дибик, то вона має бути мала, худа і... руда. Знали когось такого?

— Нікого, хто звався б Мартою Дибик, — похитала головою Оксана і почала наново вивчати: — Я йду здалека, з-за гір, з-за лісів, я йду здалека, з-за гір і з-за лісів... Я естем Ядвіґа Росінська, не умем по-українську, уродзона в Кракове... Ядвіґа Росінська...

Майже до ранку у світлі прислоненої абажуром лампи сиділи дві постаті на Міттенвальдер Штрассе і чоловічий голос монотонно запитував:

— Хто ви така?

А жіночий відповідав:

— Називамсе Ядвіґа Росінська. Уродзона в Кракове...

— Яка кличка? — змінював модуляцію мужеський голос, а голос жінки відповідав:

— Здалеку, з-за гір, там, де стовпи небо підпирають...

— Що маєте сказати тим, кого стрінете?

— Бережіться Марти Івановни Дибик...

**
*

— Ах, як ви гарно говорите по-польськи! — всміхається солодко іровський урядовець, прибиваючи печатку на документах Оксани, яка виглядає прегарно в жовтій уніформі з написом „ІРО” на рукаві. — Як ваше ім'я, Стефанія?

— Ядвіґа. Уродзілам се в Кракове, — відповідають усміхнені губи Оксани, а її чорні очі кидають убивчий погляд. („Боже, як добре бути знову жінкою, навіть не собою самою”)... — Ядзя се називам, Ядзя Росінська.

**
*

За нею вже все: один і другий кордон, жах і непереспані ночі, непевність на зв'язковій квартирі, довгі марші через ліси, смерть тих, що її вели, обстріл, у якому впав той, кому першому подала вона кличку, той, що лежить тепер десь там серед лісової галявини...

А тепер вона в селянській хаті, у тому самому Чернодолі, куди колись приїздила на вакації. На неї дивляться три пари очей: зеленкуваті очі того рудого, що колись звався Сяхом Мариняком, очі людини, яку вона найбільше у світі любила, якій хотіла заплести руки навколо шиї, в якої переламаний ніс та посивілі скроні, задля якої вона перейшла через найгірше із кличкою „здалеку, з-за гір і з-за лісів”, і третя пара очей: сірих, сталевих, ніби гострих, як вістря багнетів, а справді таких м'яких і привітних... Хто глядів так на мене? — думає Оксана і вже знає: — це ж у нього, у того, кому я маю сказати ті слова, такі самі очі, як були у мого Любка. І вона каже:

— Бережіться Марти Івановни Дибик.

Тиша. Ніхто з трьох не говорить ані слова. І нарешті голос Ореста:

— Оксано... Ти знаєш, хто це Марта Івановна Дибик?

ОСТАННЯ ПЕРЕДАЧА

Нафтова лампа кидає на стіл жовте світло. Знову дві тіні грають на столі, дві постаті пораються коло радіо-апаратури. Ніби все так само, як було кілька годин тому, коли Андре, а потім Волянський заповідали слухачам: „Слухайте нас знову о шостій годині ранку”... Ще нема шостої, якщо вірити старенькому, бляшаному будильникові, що стоїть на печі. Але щось змінилось у вигляді кімнати, стало якось інакше... „Це тому, що нема вже стійкового коло порога другої кімнати! — стверджує в думці Волянський. — Значить, ми тепер уже самі”...

— Слухайте, Бард, — роблено-спокійно говорить француз, — щось недобре, правда?

— Чому? — відповідає ніби так само спокійно Волянський. — Про що йде, що тамта кімната порожня?

— Ні, хоч це також, але справа в чомусь іншому: бачили, як перша чота йшла туди, на Волю?

— Так, нема що крити, — позіхає нервово Волянський, — щось висить у повітрі. Не знати навіть, чи зможемо передавати сьогодні...

Надворі чути кроки багатьох людей, і через поріг входить сотенний Бурун, а за ним чотовий Рахманний і поручник Стрийський. Бурун кидає короткий погляд на тих, що коло апаратури, і звертається до старшини:

— Друже Рахманний, заряджую гостре поготівля! Вислати застави на край села, двох розвідників у сторону Волі, двох в сторону Майдану. Кулемети поставте за садом, на перехресті доріг.

— Наказ! — чотовий обертається на зап'ятку і виходить, притримуючи рукою польовий далековид.

— Ви, друже Стрийський, становите охорону штабу.

Командир і Бистрий пішли перевірити становище з дзвіниці. До охорони приділити Пилявих. Я їх зараз пришлю. Також Маркотного. Виконуйте!

— Так є! — салютує поручник і теж зникає за порогом. Щойно тепер сотенний звертається до тих, що біля радіо-приладдя.

— Де ваша зброя? — питає він, і Волянський мовчки показує на автомати, що лежать на лаві під стіною, і на свого пістоля. Андре також показує на свого пістоля.

— Набоїв маєте досить? — тим самим службовим тоном запитує Бурун, і Волянський торкає пальцем торбу з дисками. Сотенний обертається до порогу. — Маркотний! — кличе він, і з темряви входить у кімнату вусатий бунчужний. — Приведіть сюди, — сотенний вагається хвилину, — так, приведіть вашого приятеля. Знаєте, того старого пана, що сторожує в колгоспі.

— Пана Курганського? Щось передати?

— Ні, хоч скажіть, що його... але ні, я сам йому скажу. Ідіть!

— Що таке сталося, друже сотенний? — спокійно, аж надто спокійно підходить до нього редактор Волянський. — Може й ми маємо право знати?

— Маєте право. І ви і Руслан. Я зараз вам скажу. Сідайте. Закуримо... Тепер п'ята тридцять, — підносить сотенний руку з годинником до лямпки. — Ще пів години...

Червоні вогники цигарок жевріють у півтемній кімнаті. Розкриті до малої кімнатки двері, біля яких стояв учора ввечері вартівник, роблять враження чогось незвичайного. Волянський показує головою в напрямі відкритих дверей:

— Щось з ним? — питає. Андре мовчки запитливо дивиться на сотенного.

— І так, і ні, — відповідає Бурун, і його голос не подібний тепер зовсім до голосу колишнього Сяха Мариняка. — Коротко: сьогодні вночі була наша, гм, зв'язкова, — короткий погляд вбік француза, — Райдуга... Вона стверди-

ла, що все в порядку, москалі сидять у містечку, не виявляють намірів на якусь акцію. Це раз...

Андре підривається, коли сотенний згадує про Райдугу. Значить, була тут вночі... А ніхто не згадав і сама не прийшла!...

— Також сьогодні вночі, — тим самим тоном, наче вичислюючи дані альгебричної задачі, продовжує Бурун, — сьогодні вночі прибув з-за кордону кур'єр, чи радше кур'єрка. Ви, — Бурун завіщує голос і вдивляється у Волянського, — хоч не лише ви, але і я знаємо її. Це — Оксана Курганська.

— Оксана!.. — важкий віддих підносить груди Волянського, і він широко відкритими очима дивиться в очі сотенного. — Оксана, сестра..

— Оксана Курганська, сестра Ігоря, наречена нашого Ореста... та сама, що в її хаті ми стрілися тоді, в грудні. Так. Але справа не в тому. Справа не в самій присутності Оксани, а в тому, що вона остерегла нас, радше командира проти Марти Івановни Дибик...

— Ну, то що ж, хай буде! Що з того, якщо навіть якась Дибик тут крутиться? Звиваймо наше барахло, відкликуймо авдицію, розходьмося хто куди. Чи мало разів уже таке бувало? Потім знову зйдемося.

Бурун затоптує цигарку і поволі підводиться. Надворі чути голоси. Це йде вже, мабуть, Маркотний із своїм старим другом, Ієронімом Курганським.

— На жаль, справа не така проста. Клопіт у тому, що ми не знали, що Марта Івановна Дибик — це ...Райдуга. Інакше — Рута Гайдай.

Почувши це ім'я, Андре, який уже порався коло апаратури, підготовляючи її до передачі, підносить голову. Він не цікавився надто розмовою Барда з Буруном. Найважливіша річ підготувати все до передачі, а крім того так трудно слідкувати за їх розмовою, коли вони говорять своїм діалектом, „мова із Львів”. Чого він згадав Руту?

— В порядку, в порядку, Андре. Я тобі потім скажу, — Волянський махає рукою схиленому французові. — Все

скажу. Значить? — підводиться він з лави і стає зовсім близько біля Буруна.

— Значить, як звітували розвідчики, цієї ночі большевицькі відділи підійшли до нас на віддаль кількох кілометрів. Це було коло третьої години. Тепер п'ята тридцять. Ворожі сили великі. Є й танкетки. Спецвідділи МВД. Так...

— Значить, капуриц? — Волянський стримує віддих.

— Діло не в нас, — сотенний нервово тре рукою чоло, — тут же ж сьогодні штаб групи, а крім того, ви знаєте, хто тут... Я вам не казав, але...

— Я знаю! — стверджує спокійно Волянський.

— Отже, справа ясна. Ми зайняли становище і чекаємо. Мусимо вдавати, що все гаразд, а тому готуйтеся до передачі, ніби нічого не було.

Сотенний ще раз потягає рукою по чолі:

— Є лише одна можливість... Пробитись? Не думаю, щоб було можна. Можна — просмикнутись. Тією дорогою, якою ходила... Райдуга, чи пак Марта Дибик. Якщо вона все таки в порядку, то цей шлях вільний і ним може пройти штаб, а як не штаб, то бодай один чоловік, найважливіший чоловік... Розумієте?..

— Розумію! — Волянський потакує головою і звертається до Андре: — *En avant, mon ami**), зараз почнемо передавати розгрівай лампи. — А потім обертається до сотенного:

— А що з нами? З нами всіма, я думаю? Що ми робимо?

— Те, що звичайно, — холодно кидає сотенний, і дивиться в сторону порога, де вже чекають на дозвіл увійти бунчужний Маркотний і Курганський. — Ми робимо те, що завжди: хто має говорити в радіо, той говорить, хто має стріляти — стріляє...

Ієронім Курганський видається якимсь меншим, ніж звичайно. Його стара сіра ватянка обвисла на плечах,

*) Вперед, мій друже!

щоки на поморщеному обличчі позападались, погляд тьмянний.

— Пане раднику, — ввічливо простягає йому руку Бурун і одночасно кидає погляд на годинник на руці, — пане Курганський, пам'ятаєте той вечір у вашій хаті, коли нас арештували? Пам'ятаєте, що ви тоді сказали?

Радник насторожується:

— Я багато говорив, молодий чоловіче. І ви багато тоді говорили. Про що вам іде?

— Нема багато часу на дискусії! — вриває гостро Бурун, але негайно вертається до м'якшого тону: — Ах, лишть, пане раднику. Ви сказали, що колись покажете, чи зможете на щось придатися, правда?

Наче зникла втома з обличчя колгоспного сторожа, десь пропав тьмянний погляд невиспаного дідуса. Чи справді це ватянка вкриває плечі Ієроніма Курганського, чи це може кавалерійський долман?

— Кажіть коротко. Що треба зробити? — питає Курганський, і бунчужний Маркотний думає: „Чий це голос? Це ж таки мій командир!”

— Пане раднику, — Сяхо Мариняк запрошує старого до стола, на якому лежить мапа околиці. — Чи знаєте ви, якою дорогою приходила і відходила панна Гайдай?

— Знаю, — Курганський кривиться. — Хочете, щоб я пішов за нею?

— Не за нею, але тим шляхом, яким вона йшла. За годину ви повинні бути біля старої хати на полі, отієї, коли вийти з лісу, що починається зараз за селом.

Курганський підводить голову з-над стола.

— Це все, що я маю зробити? Це міг би зробити кожний пастушок.

Сотенний спускає голову. „Чому цей дурень Волянський дивиться так на мене? Я знаю, що роблю... А крім того, я посилаю власне старого тому, щоб не лишався з нами тут у матні... Якщо шлях вільний, значить, якщо Райдуга не зрадила своєї таємної дороги, тоді піде нею також і Оксана... Старий зробить це для неї... Сказати?”

— Те, що ви маєте зробити... — дивиться у старечі очі сотенний, — це дуже багато, пане раднику. Ви маєте перевірити, чи шлях, яким ходила... панна Гайдай — вільний. Якщо він вільний — ви перший перейдете ним.

— А якщо не вільний? — падає запит старого пана. Він починає розуміти.

— Якщо не вільний, тоді... можливо, що ви не вернетесь. Але ми будемо знати, що і ця дорога... закрита.

Мовчанка.

— Дякую вам, пане сотенний! — Курганський простягає Бурунові свою руку, як простягає старшина старшині. Що там різниця десятків років, що там те, що тепер вже інші часи, що солов'ї тепер іншої співають, як казала Оксана того вечора. Курганський обертається і виходить.

Стукіт чобіт у сінях, верета спускається.

— Це не по-людськи! — холодно цідить Волянський. — Ви повинні були йому сказати...

— Сказати що? Що його внучка тут, і що вона згине разом з нами всіма, якщо його місія не вдасться? Це повинен був я йому сказати, га?

— Ще пів години! — відзивається Андре Жакіяр. — За пів години починаємо передачу.

Волянський і Бурун мовчки стоять один проти одного. Хвилина, і Волянський простягає сотенному руку. Хитає головою.

— Нема сенсу, нема сенсу. Але ви могли послати її разом із старим...

— Друже сотенний, — чути затамований вигук надворі, — кличуть негайно до штабу, негайно!

Одним стрибком сотенний уже на порозі. Ще один погляд на двох, що біля апаратури:

— На все добре, редакторе! Карузеля їде далі. А якби щось...

— А якби щось... — шепоче й собі Волянський і звертається до француза: — Знаєш, Андре, дуже багато прикрих речей на цьому світі. Ти ще молодий, не знаєш...

— Що він казав про Руту? — француз присувається ближче до свого партнера. — Щось недобре?

Довгим поглядом дивиться редактор на Андре.

— Щось недобре? Чи я знаю? Думаю, що ні.

— Рута зробила щось недобре? — настирливо запитує француз, стискаючи руку приятеля. — Зрада, га?

— Хто знає, що це таке зрада? — відповідає Волянський. — Хто знає, хто з нас зрадник? Хто знає, хто з нас герой?... Лиши, Андре! Якщо це все скінчиться сьогодні добре, тоді знатимемо правду всі...

— Якщо скінчиться добре, — повторює поволі француз, — а якщо зле?

— Тоді знатимемо так само. І тоді знатимемо навіть ще більше.

У досвітній темряві чути надворі перегуки, тихі кроки, бряжчить зброя, хтось щось тягне. „Тихо, тихо!“ — доноситься приглушене, десь лопатка вдаряє об камінь... Сотня Буруна готується до оборони чи до прориву.

— Збоку Майдану щонайменше курінь, — звітує хтось у групі людей, що стоїть під будинком школи.

— Від Волі через поле зближаються дві танкетки і розстрільна піхоти.

— Біля Сіниці кулеметна застава і дві сотні МВД.

— Від Вишки надходить рота піхоти і чота кавалерії.

— Лише шлях Райдуги, мабуть, вільний, — відзивається той самий голос, що говорив з Райдугою в кімнаті.

— За хвилину знатимемо.

— Друже сотенний! — чути той самий голос. — Видайте накази. Чи вже час на радіопередачу?

— Де друг Бистрий?

— Тут, коло школи, сидить на призьбі...

У вранішньому присмерку під стіною сільської школи, видно дві постаті. Вони сидять мовчки. Що можна сказати в такий ранок після років розлуки? І про що говорити, коли все в минулому було таке жахливе? Ніякі слова не вискажуть ні мук, ні туги, ні сотої частки того, що прийшлося пережити...

Ні, нічого не говорить друг Бистрий з кур'єром, що прийшов „здалеку, з-за гір”. Оксана Курганська і Орест Гладій знають, що ще цього холодного ранку, може, заколихається над ними лобода у придорожньому рові, що любов, людське щастя не для них, не для тих, які мусять відректися всього.

„А хіба отой, що стоїть там у досвітній імлі, не покинув усього? — снується в голові Ореста. — Хіба ж він не приніс найвищої жертви? Хіба він мав коли своє власне, людське життя?”

Голова Оксани лежить на колінах Ореста. Вона дрімає. Щойно скінчилась розмова з тим чоловіком із мудрими, лагідними, сивими очима. Так хотілося б відпочити...

— Що кажете, друже сотенний? — звучить холодний голос. — Нема ніякого звуку від шляху Райдуги? Може старий перейшов? Почекаємо ще п'ять хвилин, а потім...

**
*

— Трохи часу, правда, Андре? — Волянський спирається на стіну. — Знаєш, таке саме напруження, коли граєш в покера. Купиш — не купиш? Що має він? Ось тобі, в тебе три тузи... Чекаєш, чекаєш, що заграє він?

Мовчанка. Андре не підтримує розмови. Він думає про Руту...

— А таки ти зле зробив, малий! — Волянський побатьківськи обіймає товариша. — Ти повинен був іти від нас. А тепер уже може й запізно. Котре це сьогодні число?

— П'яте. П'яте березень. За п'ять хвилин година шоста ранку.

**
*

Галузка хруснула під ногою, взутою у важкий чобіт. „Твою мать!” — чути хрипкий голос.

— Товаріщ командір, разрешіте начинать?

— Обожді ещо мінут пять. Третяя рота ещо не сігна-

лізірвала. І бандіти не націналі ещо своєю радіопередачі. Смотри, ідьот кто-то? Бері на мушку, сукіна сина...

Навпроти хати, що її видно на полі, за лісовою дорогою, виринає на тлі яснiючого неба висока, худа постать. У ватянці, у шапці з наушниками, у валянках... Вона йде прямо на хату, за якою залягло кілька вояків у круглих кашкетах біля кулемета. Позаду, до хати просувається хтось між тими, що залягли сірими рядами у рові. Щораз ближче видно постать у ватянці.

— Старічок, какой-нібудь колхознік, што лі? — чути голос. — Оставіть дурака, пусть проходить, а? таваріщ командір?

— Нет! — відповідає поволі, тихо командир. — Сейчас разведчік пріньос сводку от второй роті. Онi готови, пора націнать. Ану, дай-ка, Ванюша, очередь!

— По старіку? — запитує той, що при кулеметі.

— По нему дураку, конешно. Валяй, Ванька!

Коли з кулемета вирвалась смуга вогню, пан Ієронім Курганський дивився прямо у яснiюче ранкове небо і думав: „Ще кілька хвилин, і я вже буду за хатою. Нікого тут не видно, жайворонки починають уже співати... Пора орати... Завжди орали тут у нас в Чернодолі об цій порі... Сонце... весна... Мати Божа, Царице нашого краю...”

Кілька куль ударило в груди старого, і він упав, як дерево, підтяте сокирою. Ієронім Курганський не мав уже часу закінчити молитви до Цариці свого краю.

— Жалко старіка! — дмухнув у ніс кулеметчик, підводячись з землі. — Всьо-такі старічок...

— Все оні однім міром мазани, бандеровская сволоч! — підвівся і собі другий. — Ну, пайдьом! Пашлі, байци!

**
*

— Уже час, — каже Волянський, — вже, Андре. Починаємо!

Світиться червоне скельце, жевріють лампи. На порозі стає дві постаті. Це Орест із Оксаною. Волянський підносить палець до губ і веде їх до лави під стіною. Блі-

дий усміх вітає колишню господиню, що приймала його стільки разів, стільки років тому...

Орест віддає Оксану під опіку Волянському, і вже троє залишається в кімнаті.

„О, Боже, Боже, — думає Волянський, — може все таки все пройде спокійно, може нічого не станеться? За що має гинути ця дівчина?”

— Тут говорить радіовисильня Української Повстанської Армії імени Йозипа Позичанюка! — починає редактор, відвертаючи свій зір від Оксани. — За хвилину передаватимемо ранкові вісті французь...

— Ра-та-та-та-та! — чути далекий відгомін кулемета. Волянський не затримується:

— ...кою і англійською мовами. „Вісті з України” читатиме наш диктор, друг Руслан.

— „Де це стріляють? — шибєє через голову Волянського. — Від хати? А може від Майдану?” — Він кидає погляд на Оксану. Ні, вона вже мабуть не спроможна сприймати враження. Похилилась, сперлася на столі...

Тріскотня пострілів густішає. „Напевно таки від хати. Значить, Райдуга таки... Чи завжди можна осуджувати дії людини звичайними критеріями?.. Пам'ятаєш, пане редакторе?...”

Перша куля, що з дзеленькотом пробиває шибку у вікні, підриває на ноги Оксану. Волянський вже біля неї.

— Оксано, маєте зброю?

Автоматичним рухом дівчина витягає з кишені куртки невеликий пістоль, той самий, що вчора поклав на столі вартовий.

— Calling all stations! Calling all stations!...*) — чути голос Андре. Француз одною рукою розстібає кобуру, а другою тримає мікрофон.

Щораз густіше чути „пень-пень” надлітаючих куль. Якимось чудом ще ні одна не влучила ні в кого з присутніх, ні в апаратуру. Буууммм! — вибухає десь під хатою граната, і за хвилину страшний свист і гук розтинають по-

*) Кличемо усі станції!

вітря і щось вдаряє у бічну кімнату. Розторочені двері лежать уже на підлозі...

— Ааааааааа! — тримаючись за руку, качається між лавою і столом француз. — Аааах! — стогне і наче закликає до себе спотвореною рукою. Кров за хвилину заливає його уніформу.

— Бард! Бард! — кричить француз, — Тікай, бери дівчину і тікай... Я тут лишусь. Коло стації, доостанку лишусь...

Якраз в цей момент на порозі появляється обсмалена, закривавлена, страшна постать. Вона тримає в руці автомат, а з її шиї стікає кров. За нею стоїть друга постать і тримається рукою за груди. Це Василь Пилявий! — пізнає його Волянський, і щойно тепер бачить, що той обсмалений з автоматом — це сотенний Бурун.

Гук під стіною, і молодий стрілець, що стояв коло сотенного, падає без звуку на поріг.

— Туди, через задні двері! Через цю кімнату! — хрипить Мариняк. — Під сади... тікай, бери її! — вказує він рукою на Оксану. — Тікай, не давай її живою... чуеш?..

— А ти? — вистрибує з губ Волянського, який тягне за собою Оксану в двері другої кімнати, звідки валить густий дим.

Замість відповіді, Мариняк мовчки показує рукою перед хату. Там!

— Командир? Що з командиром? — чує ще Волянський з кімнати повної їдконого диму, звідки вирвався він з Оксаною.

— Командира вбито! — кричить хтось, і в тій самій хвилині з того боку, куди вибіг Волянський з Оксаною, розлягається серія пострілів. Одночасно „буууум” розривається перед хатою, там коло вікна, де прилякнув Бурун, гарячково вкладаючи новий диск до своєї фінки.

На підлозі чути знову „аааа!”, і щойно тепер сотенний бачить важко раненого франгуза.

Хвилина тиші. Десь за хатою чути голоси, хтось щось вигукує, якісь удари...

— Андре... Руслан! Командир... не живе! — схиляється над французом сотенний. — Чуеш, він не живе!...

Вигляд француза страшний. Вся права половина тіла заллята кров'ю, він, наче хробак, корчиться і намагається піднятися. Полум'я палахкотить і їдкий дим втискається в очі. Андре вже підвівся і сперся на столі, заливаючи його своєю кров'ю.

„Що він робить? — думає Мариняк і дивиться на француза, що схилювся над переверненим мікрофоном. — Ага, він хоче сказати світові...”

Серія з автомата з близької віддалі прошиває хату від вікна до вікна. Тіло того, що колись звався Сяхом Мариняком, зсувається поволі з лави. З брязкотом падає на землю автомат.

— Calling all stations... Tous les postes émetteur... Тут радіовисильня „Вільна Україна” Української Повстанської Армії... — слова з трудом виходять з горла умираючого. — Подаю... подаю вістку, що сьогодні о шостій годині ранку, у селі Чорноділ впав у бою командир... Calling all stations... усі станці... Commander is dead... le Commandeur est mort... наш командир...

**
*

За вікном з'являються тіні. У сплюндрованій кімнаті не чути вже нічого. Звісившись через стіл, лежить коло радіоапаратури тіло Андре Жакіяра. Під лавою, розкинувши руки, лежить труп Мариняка. Тіні переступають через поріг. Це — два советські солдати. Немов примари, стоять вони у затихлій кімнаті. Ніщо не ворухиться. Мікрофон лежить на заллятому кров'ю столі.

Гостро „піпікає” приймач і блискає зелене світелко. Десь у далекому заокеанському місті дикторка підносить скрипт до очей і починає читати:

— Дорогі слухачі за залізною заслоною. Як ми заповідали вчора, передаємо лекцію на тему: „Чому потрібна народам за залізною заслоною справжня демократія...”

ЛИСТ ЗДАЛЕКА

І де нас не було — і в Котласі, і в Тигді,
І за Байкалом теж, і в хугах Колими, —
Скрізь наші сльози, наче роси стигли,
І в вічній мерзлоті складали душі ми...

**
*

На всіх шляхах, на всіх дорогах дальніх
Кістки розсіяні без сповіді й хреста,
І тільки вітер синій і печальний
Тужить, мов мати, з криком на устах...

(Михайло Пронченко: „І де нас не було“)

ЛИСТ ЗДАЛЕКА

Miss Lucy Roback
Mountain Ave.
USA, Pompton Plains, N. J.

19 ноября 1953 р.

Дороженька, рідна моя подруга, Люсенька!

Море сліз я пролила з тих пір, як послідний раз бачила Тебе, ще у Львові, Люсенька. Немає слів, щоб переказати всі неудачі, всі нещастя, які звалювались на мене одні за другими. Сама я, як коваль, викула собі таку долю, та „каяття нема, як нема й вороття”.

Страшний сон пережила далеко від рідних міст у холодних краях. Але, наперекір моїй нещасній судьбі, вижила і пережила все. Там, де була я останніх десять років, стрінула я не одного з Твоїх і моїх знайомих. Була там і залишилась відома Тобі тета Катря, яка приїхала туди зі мною разом, прибули опісля і Рута, та руда, і Оксана. Вони там залишилися, а я переїхала в інше місце, хоч також далеко від рідних сторін.

Тепер приїхала у Львів на один місяць, після стількі літ відвідати всіх, кого можна, живих і померших. Але того, кого стрінути хотіла, не знайду вже. Помер водночас із старим дідусем, хоч ніхто не знає, де він помер і де похоронили. Так востанне бачила його того дня взимку — пам'ятаєш? — і надармо своє життя посвятила.

Може вже більше й не доведеться бути у Львові, бо дорога далека і коштує аж 1000 рублів в обі сторони, а ресурсів немає на такі часті прогульки.

Живу в Сибірі, куди приїхала ще з дальших околиць. Там уже не поїду. Легені у мене хворі, надрушена й нервова система, велика нагрузка на серце, і це мені дуже мішає.

Живу скромно, економно і не в однім приходиться собі відказувати, так що Твої подарунки були мені у великій пригоді, а особливо вітаміни. Получила я це все на саме Рождество. Також дякую за платок шерстяний.

Не хочу Тебе, Люсенька, безпокоїти моїми справами. Що ж подіяти, як мені на роду написано нести тяжкий хрест. Десь у світі живе може така друга, як я, може й така сама, та інакше і щасливіше. Але не безпокойся мною. Оксані, Катрі, Руті мабуть гірше як мені.

Трохи забула писати — як помилкі чи ошибкі, так уже звиняюсь перед Тобою.

Пиши на адрес:

СССР
Іркутская область
Куйтунський район
Город Уніловск
Почтовий переулок д. № 7/4
Риницкой Зореславе Николаевні

Не вірю я в те, щоби ми ще побачились, дорога Люсенька моя, но все такі хотілось би написать.

До побачення.

Цілую Тебе кріпко

Твоя Зірка

„АТАЙДІ ОТ РЕШОТКІ, ЗАКЛЮЧОННАЯ!“

(ЕПІЛОГ I)

... Бо ми лише жінки. У нас душа криниця
З якої ви п'єте: змагайся і кріпись!

(Олена Теліга: „Мужчинам”)

АТАЙДІ ОТ РЕШОТКИ, ЗАКЛЮЧОННАЯ!

Важкий віддих підносить висохлі груди старої жінки. Свистить щось, коли вона з трудом дихає, грає щось у легенях. Її обличчя не видно виразно і, коли Оксана підносить сховану в долонях голову, вона бачить на тлі загратованого віконця бараку загострений профіль старої вмираючої жінки.

Майже весь барак не спить. Чути, як хтось, що лежить над умираючою на горішніх нарах, перевертається з боку на бік. Хропіння, якісь стогони добуваються з темряви бараку, часом десь скрипне дощаний поміст, уложений безпосередньо на моху тундри.

Хвора лежить спокійно. Її місце на нарах перше з краю, два наступні — місце Оксани і тієї третьої, що стоїть на колінах з другого боку, в ногах умираючої. На другій половині нар спить велика латвійка Ата, що кидається крізь сон, зморена важким трудовим днем. Але й вона будиться, встає і нахиляється над старою жінкою.

— Что с ней? — питає латвійка, протираючи спростоння очі.

— Она больна! — відповідає сухий голос тієї, що стоїть на колінах.

— Нада позвать врача! — зривається латвійка. — Скажіте нашей немке, што тьотя Катя больна...

— Тссс! — відзивається знову та, що прилякнула в ногах хворої. — Вона не хоче врача... лікаря. А Герда сейчас прийде. Вона вийшла до санбараку. За ліками для тьоті.

Мала групка коло хворої збільшилася. Правда, жінки тут вмирають майже щодня, що ж такого, коли ще одна „заклучонная” вибуде із строю? Смерть у Караганді — не

якась подія. „Жізні — ноль цена”, чи ж не так каже бригадирка, товстопика Наташа, „блатнячка” із самої Москви? Але тут умирає не хто-будь, а неофіційна старша бараку — тьотя Катя, та сама, яку у Львові звали панею Катрею. Праворуч умираючої клячить Оксана Курганська. Три роки, проведені в „отдальонних лагерьях”, мало що залишили від її колишньої краси. Місячне світло, що вривається крізь загразоване віконце, освітлює її суворе, бліде, тверде обличчя. Вмираюча підносить повіки і дивиться у це сріблестим сяйвом осяяне лице. „Це моя мала Сянка, моя Сяня при мені”, — думає стара жінка і витягає схудлу руку, щоб торкнутися вкритої мозолями руки жінки, що клячить коло неї.

— Сяню, — шепоче хвора, — Сяню, дитино...

— Що, тето Катрю? — рука Оксани лягає на чоло старої жінки.

— Сяню! — шепіт стає виразніший. — Чи вже почалося?

— Ні, тето! — таким же шепотом відповідає молодша. — Починаємо завтра ранком. Завтра, коли з чоловічого табору подадуть сигнал. Я говорила вчора з їх провідником, тета знає, у магазині, де я працюю.

— Шкода... — віддих хворої ніби стає легший. — Піднеси мене трохи, дитино...

— Чого шкода? — питає, поправляючи скручений у валок ватяний бушлат, молода жінка. — Чого вам шкода, тето?

— Шкода мені, дитино, — шкода, що вже не побачу того... Може воля ваша прийде... А мене вже не буде.

— Тето Катрю, тето Катрю! — молода жінка стримується від плачу. — Ви будете жити, ви встанете. Герда пішла за ліками на санпункт... вас візьмуть до лікарні...

— Я не піду до лікарні, Сянусь, — стара стискає судорожно руку дівчини. — Я не хочу йти між тих москальок. Я хочу бути з вами, доки ви не вийдете завтра ранком... Доки сонце не засвітить. Рута?

— Я тут, пані! — чути той самий сухий голос, який

хвилину тому пояснював латвійці, що пані Катря „больна”.
— Я коло вас.

— Нарешті, ви коло мене! — чути ніби посмішку у голосі жінки, що лежить на нарах. — Нарешті ми разом. А так багато нас ділило. Чи справді багато, Руто?

Мало хто спить уже в бараку. Вже третій день неспокій нуртує в таборі ч. 17 у Караганді. Тисячі нужденних, вкритих обшарпаними бушлатами й шматами в'язнів з обох таборів — жіночого й чоловічого — киплять. У чоловічому таборі вчора вже стріляла сторожа. В'язні не дали забрати тіл повбиваних, і вони лежать тепер надворі на дощаному столі. Вчора вислали вже делегацію до полковника Кривошеєва, домагаються зняти ґрати з вікон бараків, вимагають платні, — багато змінилося вже в сусідньому таборі... Кілька днів ніхто не виходить на роботу до копалень вугілля, також деякі жіночі бараки застрайкували. Сторожа боїться входити до „запрещенной зони” і лише з веж зорить за рухом людей, що клубляться наче великі сірі муравлі. Завтра буде рішальний день — завтра, коли має приїхати комісія МВД, завтра вийде їй назустріч делегація... Хай стріляють, хай убивають, хай знову тундра забарвиться кров'ю, як кілька днів тому, коли перші вбиті впали від пострілів автоматів.

В бараках чути якісь шепоти, хтось молиться, хтось тихцем розмовляє. Не спиться нещасним жінкам, що заповнили три поверхи дощаної будівлі. Червнева ніч простягає над табором свою заслону.

— Руто, — повторює ще раз хвора, — чи ви мене чуєте?

— Чую, — відповідає сухий голос, — я лише не знаю що маю вам відповісти, пані Катре.

— Ви не знаєте? Руто? Ви ж колись усе знали, на все відповідь уміли знайти...

„А тепер ми всі тут разом, — снується в голові Оксани Курганської: — тета Катря, що її судженого, кажуть, убили націоналісти, Рута Гайдай, що була провідною в ОУН, я, яку завела туди любов... всі ми разом тут, у цьому млині

смерти, всім нам прийде однаковий кінець — всім нам, безіменним українським жінкам...”

„Як багато сталося за три роки, що минули від того ранку, коли впав мій Орест, коли кинув собі під ноги гранату Волянський, коли згинув і той, кого я мала остерегти проти Марти Івановни Дибик... Ще одне слідство, ще один суд, позаочний „приговор” у Москві — десять років „ісправітельно-трудового лагєря” — для Оксани Борисовни Курганської.”

„Як дивно йде людське життя... Не лишилось мені вже нічого: от, хіба це, що станеться завтра, коли тисячі в’язнів вийдуть перед дула автоматів, коли має впасти загорожа, що відділяє жіночий табір від чоловічого, коли ми станемо віч-на-віч із собаками і людьми із собачими серцями... Кажали, що від містечка наближаються танки... Хіба ж вони справді пустануть танки проти безборонних людей... проти жінок?...”

„Добре, що зі мною, загублена в цій глуші, живе бодай Рута. Чи це правда, що колись, перед віками, коли не було ще „запрещонной зони”, сторожових веж, нічних снів-примар, коли не було ще возиків з вугіллям у копальні, до якої треба йти кілометрами під конвоем — що тоді ми були товаришками у школі, вчили, що „Gallia est omnis divisa in partes tres” і засушували перші незабудьки, зібрані на оболонях за Стрийським парком... Рута, моя подруга, моя товаришка, вона завжди була сильніша за мене, вона з іншої породи, вона з тих, які призначені на геройське життя...”

„А хто я? — слаба, звичайна жінка. Мене не вчили змалку декалогів, мене вчили лише віршів... а життя прийшлося так, якби я мала бути найтвердішою героїнею... Чому якраз мені, чому мені не довелося жити так, як тим, яких я бачила у таборах Баварії, які тепер десь на соняшному американському побережжі, серед своїх, серед рідні, друзів... Чому якраз мені присудив Бог нести цей непосильний тягар?...”

„А може я не вмію нести його як слід? Я дійшла до тих, яких треба було остерегти проти Марти Дибик, але не остере-

регла на час... І я тепер тут, разом з Рутою, засудженою на таких самих десять років, як і я...

— Schlaeft Sie? — чути енергійний жіночий голос, і ма-ла, товста німкєня у ватяному бушлаті з червоним хрестом на рукаві підходить до тети Катрі.

— Я не сплю! — тихо відзивається хвора. — Не можу заснути, Гердо... Але я засну, і тоді спатиму вже міцно, міцно...

— Не говоріть дурниць, — схиляється медсестра над старою жінкою, — нема тепер часу спати і вмирати... Завтра буде день, der grosse Tag! Завтра ми страйкуємо!.. — Вона порпається в своїй торбині і подає хворій лік: — Візьміть повну ложечку, це валеріяна. Вона добре зробить вам. Ру-то, маєте воду?

З старечих грудей вилітає ще шипіння, але віддих стає спокійніший. Вона відкриває очі:

— Руто, Сянко, тримайте мене за руки, не лишайте мене самої... я може засну... може... може вже не вернуся із сну, не лишайте мене самої...

Кістляві пальці злегка торкаються рук двох жінок, що сплелися разом, і з цих рук, теплих, молодих, пливають флюїди у похололі старечі долоні.

Ще хвилина, і рівний віддих сповіщає, що пані Катря Таран заснула.

— Щось довідалась, Гердо? — чути голос Рути, і це знову голос тієї, що колись командувала.

— Так. Казав головний санітар, що таки правда, танки прийшли. Стоять зараз за табором. Спецчастини МВД... Не знати, що буде завтра...

— Побачимо! — Оксана, а за нею й Рута визволяють свої руки з кістлявих пальців сплячої. Стара жінка не во-рушиться.

— А що з нею? Що з тетою Катрею? — звертається Оксана до медсестри, і в її голосі відчувається готовість до найгіршого.

Німкєня не відповідає. Вона розводить руками, і цей рух такий вимовний, що не треба далі питати.

— Священика треба б, — тихо відзивається Рута Гайдай, і її зелені очі, померклі й матові, дивляться в обличчя товаришки.

— Священика? Звідки ж тепер священика? — з гірким усміхом відповідає Оксана. — Але й так Бог прийме її душу — це ж тета Катря... наша Катря... Які в неї можуть бути гріхи?

— У кожного своє. Розсудять нас за все там нагорі... розсудять — чому, за що, для чого... Там скажуть: хто праведник, хто злочинець... хто герой, а хто боягуз і зрадник — усе там скажуть! — голос Рути набирає нервової пристрасти. З здивуванням підводить голову Оксана. Але чого дивуватись? Хіба ж такої ночі, як ця, не виходять назовні всі пристрасті, всі слабості, все, що глибоко заховане в людині?

А пристрасний голос веде далі:

— ...Там, моя дорога Ксеню, довідаємось, чи всі ті, що згинули як герої, мають право ними називатись... Там довідаємось, чи всі ті, що живуть як зрадники, справді є зрадниками... Там довідаємось, яка різниця між одними й другими... Там без сорому вільно буде признатись, що може бути додатком до слави жінки-героїні, яка витримує муки в тюрмі...

Оксана здригається. Невже вона знає? Невже вона довідалась про те, що сталося після грудневого вечора в одиначній келії, в тюрмі Гестапа на Лонцького?

— Руто, Руто, що з тобою? — рештками сил опановує себе Оксана. — Пощо ти себе і мене виводиш з рівноваги? Ти ж знаєш, що перед нами завтра. Ти повинна бути сильною. Ти повинна кріпити мене. Чи ти це знаєш?..

Але Рута вже заспокоїлась. Знову холодна маска, та сама, що її Орест називав маскою Медузи, сковує риси її обличчя.

— Одне лише, Сяню... — голос Рути вже знову має звичайну барву, хоч уривчастий віддих свідчить, що спокій ще не повернувся зовсім. — Скажи мені одне, я тебе ніколи нічого не питаю, як не питаєш і ти мене, але скажи...

— Усе скажу тобі, Руту. Коли ж і кому іншому я можу сказати у таку ніч? Завтра може вже нас не буде, як не буде й тети Катрі — скажу все...

— Я не про те, — Рута прихилиється і в її зелених очах запалюється вогонь. — Скажи: проти кого мала ти тоді, в Чорнодолі, остерегти його... Проти кого?

— Ти це знаєш? — дивується Оксана. — Правда, ти була зв'язкова. Так, я мала остерегти їх проти жінки. Марти Івановни Дибик.

— А ти знаєш... — хрипить зеленоока постать у бушлаті, — ти знаєш, хто вона, ця... Марта Івановна?...

— Ні, мені не сказали. І Орест не сказав. Питав лише, чи я знаю, хто є та, проти якої я остерігаю. Чому?

— Не знаєш... — важко дише Рута Гайдай. — Може й краще, що не знаєш...

Слова Руди глухнуть. Просто перестають існувати, без жадного відгомону. Оксана сухими очима споглядає на Руту, і раптом все розуміє. Як довге і важке математичне завдання, яке мучило її все життя і розв'язка якого раптом немов з'явилася у сні. Все ясно. Два плюс два не може бути нічого іншого як тільки чотири. І добре, що Рута не закінчує, добре, що Рута не визнає. Навіщо? Яка дивна механіка людської думки. Колись, міркує Оксана, вона з огидою відвернулася би від тієї, що була її ідеалом, що своєю твердою і певною рукою керувала оформленням характеру молодій дівчини, що вела її на вершини ідеалізму. Все тоді видавалося таким соняшним, таким кришталевим і світлим. Зорі здалеку блищали... А сьогодні, а сьогодні, ось тета Катря вмирає, ось за хвилину всі вийдуть, а чи повернуться? І Оксана чує, що її реакція на те страшне зло, яке вчинила Рута, і їй самій і її найближчим — неспівмірна. Те зло більше, ніж людський розум може охопити і збагнути. Залишається тільки одне докучливе питання: невже? Чим вона може оправдати себе?" „Gallia est omnis divisa..." Оксана сумно усміхається і споглядає на обличчя тети Катрі. Ця знає, ця зрозуміла все. Але чому мовчала? В ім'я якої прав-

ди не сказала їй всього? Чому дозволяла їй тулитися до міцного тіла Руги і шукати в ній підтримки?

Як під подувом сильного вітру, під ногами Оксани розступаються хмари, і вона з острахом бачить себе над берегом безмежної пропасти. Думка, зла, як спокуса сатани, прошиває її наболілий мозок: чи ж може бути, щоб і тета Катря, тета Катря?.. Це таке неймовірне, що Оксана чує, що збожеволіє, коли не перестане думати. Не треба думати, треба втекти звідтіля, втекти далеко, на край світу, де, крім неї і Бога, не було б нікого.

Руга... Руга. В Караганді цю справу може розсудити тільки Бог. Оксана не споглядає більше на Ругу, вона для неї не існує більше. Хтось нестримним рухом рвучко видає картку із книги життя Оксани, з розділу її юности. Ходімо, хай це скорше вже скінчиться. Кров і вогонь освятять нас обох і інших. Може нам простять, коли прощення нам треба.

**

*

Хвора пробудилась. На столі куняє, сперши голову на руки, медсестра Герда. Зауваживши, що стара жінка заворушилась, вона підходить до неї. Крізь віконце під стелею бараку видно сіріюче небо, і обличчя жінок набирають якогось мертвотного вигляду.

— Was ist los, Tante? — питає німкеня.

Разом з важким віддихом прилітають слова:

— Оксана... Руга... де?..

— Ми тут, тето! — відповідають обидві. „Руга теж назвала її тетою”, — думає Оксана, і щось, наче бліденька посмішка, впливає на її губи.

— Я зараз помру... — надходить слабкий шепіт з нар. — Я хочу лише вам сказати... Не судить...

— Вас, тето Катре? Хто може судити вас і за що? — здушеним голосом відповідає Оксана. — Вас?..

— На тому світі судитимуть, — немов не чує Катря. — Не судить, бо ніхто не знає... що другому... Ні мене.. ні інших... Не судить... — голос заломлюється і затихає.

Скляними очима вдивляється Рута Гайдай у пані Катрю. Очі старої жінки дивляться прямо у її вічі, а рука затискається на пальцях зеленоокої. Рухом повік прикликує Катря Оксану.

— Сяню... Сяню... — шепочуть поблідлі губи, — там у бушлаті, в правому розі внизу, зашитий хрест... випори і дай мені....

Вінок голов оточує нари у куті. Вже ніхто не спить. Ні звуку не чути в затихлому бараці. Випростана стоїть німкенья, побіч неї висока, яснокоса латвійка, там далі ті дві сестри-попадянки, тут полька Зося Радзейовська, коло неї стара Сара Ліфшиц і Горпина, селянка з Горуцька, і чорнокоса Текля з Моклаєва, що її брата вбили вчора і він лежить там десь у чоловічому таборі. І бліда Марися Ярош, що витягла десь заховану у закамарках бараку свічку-„громніцу”, посвячену у день Свята Пречистої, і засвічує її тепер у головах вмираючої. Усі вони стоять довкола пані Катрі Таран. Стоять і думають: „Ти перша сьогодні, а скільки з нас переживе цей день?”

Гарячково пораяється Оксана біля ватянки. Пальці нишпорять у розрізаній бавовняній матерії. Нарешті вона добуває те, що зашила дбайливо пані Катря і кілька років берегла від очей емведистів і сексотів.

Оксана підносить маленький предмет угору, так, щоб умираюча могла його побачити. Це — рівнораменний позолочений хрестик з блакитною обвідкою. Комбатантський хрест УГА.

— Мені вложиш в руки... між пальці, — шепочуть губи, — я його заслужила... Уважай, щоб не відібрали...

Вінок облич навколо вмираючої затіснюється.

— А ще, Оксано... — хрипить слабкий голос, який виразно чути у притихлому бараці, — там, під головою, моя вишиванка... подільський взір... низинка...

„Чому я не плачу? — свердлить думка мозок Оксани. — Я мушу заплакати, але не можу... вона ж умирає”.

— Одягни її —, шепоче стара жінка і гаснучим зором жадібно вдивляється у палки, чорно-червоний узор виши-

ваної сорочки, — одягни, як підете туди... — очі вмираючої показують на двері.

Там, за дротяними загородами „запрещонной зони” стоять зеленкуваті танки. Там, у хащах тундри виблискують автомати в руках косооких і мовчазних вояків. Там прищупили вуха насторожені собаки, натреновані шматувати тіла в’язнів... Там за дверима, на які вказують очі вмираючої, встає новий день...

Затиск лівої руки пані Катрі на долонях Оксани і Рути слабшає. Права рука тримає безсилимими пальцями золотоблакитний хрестик. Очі звернені вже не на двері, а на стелю, і з беззубого рота не вилітає вже хрипкий віддих. Профіль загострився ще більше

— Отче наш... — починає, ставши на коліна, Текля, і її монотонний голос зливається в одне з голосами всіх, що приклякнули біля нар.

— *Kto ty jesteś w niebie...* проказує півголосом Марися Ярош, а за нею Зося Радзейовська.

— *Geheiligt werde Dein Name...* — схиляє голову медсестра Герда, і креслить великим пальцем знак хреста на чолі, губах і грудях.

Голоси затихають. Першою встає Текля. Вона підходить до Рути Гайдай і питає:

— А ви... пані, вишиванку маєте?...

**
*

Хтось біжить, поспішаючи, в напрямі до бараку. Хтось добігає до бараку і вдаряє джкими руками в двері. На порозі стоїть людина у бушлаті. Її силует з піднесеними руками виразно вирисовуються на тлі ясного прямокутника дверей.

— Виходь! Виходь усі! — голос людини у бушлаті наповнює барак, розсаджує трухляві стіни, вистрибує через загразоване вікно. — Усі на майдан! Усі виходьте!.. Там уже тріщить загорода між таборами... Страйк! Страйк! Страйк!

**
*

У спорожнілому бараці тиша. Вибігли всі ті, що цілу ніч тремтіли, думаючи про наступний день. Тепер нема вже переляку. Пронеслись вихром у пишноті вишиваних сорочок Текля, Рута, гордо переступила поріг Горпина, за нею дві попадянки, німкеня Герда, полька Зося, латвійка Ата... Усі, усі вийшли.

Усі? Ні. Стоїть ще у куті коло триповерхових нар одна постать. Це — Оксана Курганська у білій в узорах вишиванці... Перший золотий промінь сонця падає на її голову, просмикується крізь темні звої волосся і злітає на сиве, поморщене обличчя жінки, в руках якої блищить блакитно-золотий хрестик. Рука дівчини замикає її повіки, а губи вимовляють голосно:

— Прощай, тето Катре! Я йду... назустріч...

Горить червоною кулею над обрієм сонце. Здалеку чути гуркіт великих зеленкуватих машин, що виблискують у кривавому соняшному промінні. Самітня постать у вишиванці йде туди, куди ведуть її сліди попередниць.

Здалеку, від кільчатої огорожі, від „запрещонной зони” чути голос:

— Ей, заключонная, твою мать! Атайді от решоткі!

Кінець першого епілогу

ВОСКРЕСНІЙ ЗОРІ НАЗУСТРІЧ

(ЕПІЛОГ II)

Як птахи в далечінь, під бурю і під громи,
Від рідних зір і гнізд одбились давно ми.
Йшли повняню вогні. І задуми й доми
згоряли нам дотла — і далі ми з дітьми,
тікали далі в світ — як птахи — безупину...
Хоч промінь спогаду, хоч мрій одну жарину
хотіли зберегти, голубити в серцях —
про край, про рідний наш! І завжди темний
шлях

одводив далі нас, у далеч невідому.
І нині молилось, щоб знявся буревій,
щоб хоч дітей привів до рідних зір і мрій.

(Богдан Кравців: „Як птахи в далечінь”)

„ВОСКРЕСНІЙ ЗОРІ НАЗУСТРІЧ”

Місто залишилось вже позаду. Коли глянути у дзеркальце авта, видно ще на сіріючому тлі неба бліді обриси хмародерів і важкий туман, що, наче серпанок, оповиває безкраї шерехи домів.

Попереду Степан Корецький бачить звогчений нічним дощем асфальт широкого шосе, позначений білими лініями, і зелені, вкриті травною стіни викопу, що ними пробігає автошлях. У ранковій імлі мигають за вікном машини будинки, газолінові станції, мости...

„Може збудити вже батька? — думає молодий Корецький і кидає короткий погляд на постать побіч себе, що, відкинувши голову назад, спить з відкритим ротом. — Ні, хай ще трохи поспить! Вони так довго говорили після того, як пан Тарас закінчив читати... Хай спить”.

Понад леговищем, коло якого проїздить машина, виринає з-поза гангарів сонце.

„Там десь спить ще дідусь у себе на горищі, — думає Степан. — Тета Аріядна певно вже збирається їхати над море... Мама ввечорі приїде з оселі...”

Щораз більше авт появляється на дорозі. Щораз частіше миготять якісь будинки, фабрики і врешті автострада вбігає немов би в місто. Степан кидає погляд позад себе. Там, на задньому сидженні, притулившись один до одного, сплять його менші брати, Ярко і Мирон. Старший, чотирнадцятирічний Ярко сперся плечем на спину сидження, молодший Мирон звинувся в клубок. Голова його спочиває на колінах Ярка, який опікунчо-пестливим рухом обняв рукою шию малого.

Степан дивиться праворуч. На новій дорозі, на яку в'їхала машина, зникли вже будинки. По обох боках

розтягається зелений простір, який то підноситься до висоти шосе, то опадає нижче її рівня.

Сонце піднеслось уже високо. Степан Корецький випростується і натискає на педаль газу. Тепер щойно поїдемо!

„Дивна історія, яку вчора читав пан Тарас... — снується в голові хлопця, і він потягає лівою рукою по своїй коротко підстриженій чуприні. — Чи справді були такі люди? Те, що говорила тета Аріядна, те, що читав пан Ведучий... Орест Гладій... Оксана Курганська... Рута... редактор... Сяхо... Це інші люди, ніж ті, що були вчора у нас, але які ж вони подібні!.. І я — я міг би жити таким життям, яким жив той хлопець — Ігор Курганський... Ігор Курганський — Степан Корецький — це ж могли бути ті самі люди?.. А батько, мій власний батько... чи він міг бути кимось із тих, які вчора ожили у нашій хаті?.. Він міг би бути Гладієм...”

— Що з тобою, Стефку! — чує раптом молодий Корецький коло себе гнівний голос. — Ти спиш, їдучи? Півгодини вже до тебе говорю!

— О, тато вже не спить! Добридень, тату! — відповідає прикликаний до свідомости юнак. — Тато знає, що я їду певно. Я лише трохи задумався.

— Не задумуйся, коли швидкість 70 миль на годину. Така задума може дорого коштувати. В найкращому разі — кару за надмірно швидку їзду. А про що ж ти думав, Стефку?

— Тато знає, — відповідає коротко хлопець. — Про тих людей із вчора.

— Про людей? — звучить голос батька, і нема вже в ньому гострого тону догани. — Про котрих, сину? Про тих, що були у нас, чи тих...

— І цих, і тих, тату. Тато знає...

— Так, знаю, сину. Ти думаєш, що це могли бути ті самі люди, що?

Степан не відповідає зразу. Перед ними, на закруті дороги появляється величезний тулуб вантажної маши-

ни. Степан звертає наліво і тисне на педаль газу. Чути гуркіт машини, попри яку вони проїздять, і шосе відкривається знову. Перед ними довгий прямий відтинок автостради. Степан повертає голову до батька. Він бачить сіре, втомлене обличчя, посивілі скроні і прямий профіль. „Орест Гладій, бігме, Орест!“ — надлітає думка, і щось наче усміх з'являється на губах хлопця.

— Ну, то що кажеш? — чути знову голос батька. — Могли ми бути такими самими людьми?

— Не знаю... — повільно відповідає хлопець. — Можливо. Хтось, десь міг натиснути там угорі якийсь ґудзик — так, як на телевізії, і ти міг би жити життям Гладія, тета Аріядна могла б бути твоєю Оксаною, дідусь Андронік міг би згинув в Чорнодолі, наш сусід Морґенштерн міг би бути доктором Кубаєм, а пані Нора — Рутою... Чи я знаю?..

Мовчанка, лише вітер свистить у відкрите вікно. „Цікавий цей малий, — думає Гореслав Курганський. — Як мало я його знаю... Вісімнадцять років живе коло мене, пам'ятаю кожний крок від першого дня його життя, а все таки не знаю, хто він. Він має своє життя, свої думки, він, мабуть, уже давно оцінив і склясифікував мене...”

— А все таки, Стефку, це не комплектна історія.

— Яка, тату? Та, що читав пан Тарас?

— Так, бо бачиш, ми не знаємо нічого. Не знаємо, напевно, хто зрадив, не знаємо, хто був справді героєм... Що ми знаємо?

— Чи це так просто, тату? І той, що був зрадником, не міг опісля стати героєм? Той, що був слабим, не міг зміцніти? Той, що був твердим, не міг заламатися? Та ж вони — читав пан Тарас — усі такі, як ми, чи радше такі, як ви.

Тиша. Монотонно гуде мотор. Гореслав Корецький обертається назад і бачить двох дітей, що все ще сплять, притулившись одне до одного. „Сини мої, гайдамаки“, —

прилітає звідкись фраза, і Гореслав наче прокидається зі сну. „Де я чув ці слова? Ах, це батько того... Волянського, там, у тій історії говорив таке...”

З заднього сидження доноситься раптом:

— Знову мене тиснеш, т-и-и-и-и! Не може сидіти по своєму боці!

Батько і найстарший син зустрічаються поглядами і усміхаються. Рання музика почалася.

Малі, що сидять позаду, вже не обіймаються пестливо. Ярко відпихає молодшого брата, а Мирон перекривлює його.

— „Morning, pop! — чути унісоном.

— Добридень, тату! — з притиском поправляє Гореслав Корецький. — Ви знову забули по-українськи говорити!

— Добридень, тату! — повторюють слухняно дитячі голоси. — Гей, Стів, можеш зробити стап?

— Зараз буде газолінова станція і ресторан. Я й так мушу набрати газоліни. Там пристанемо. Ще яких пару миль.

Здалеку видно білий будинок з червоним дахом.

— А я цього року вже, може, буду в булаві табору, — відзивається позаду Ярко. — Буду спати в булавному шатрі і буду давати пігулу таким фраерам, як ти. Ти вже будеш мати від мене hard time, не бійся. Щоб ти знав.

— Ти в булаві?! — глумливо відповідає дискант. — You crazy! Там таких, як ти, потребують, але бараболю шкрабати, на долині коло кухні. Ти — в булаві!

Гуп! — чути глухий відгомін. Батько обертається:

— Чи будете ви спокійні?

— Sure, pop! Це він зачіпається...

— Вип'ємо кави, тату? — питає Степан, коли авто затримується коло білого будинку з червоним дахом.

— Певно. Хай і малі вип'ють чогось теплого. Чого ви хочете?

— Ice cream! — падає рішуча відповідь.

— Ще чого! О десятій ранку айс-крім. А каву ви ранком пили?

— Ми не хочемо кави! Хай тато нам купить айс-крім.

**
*

Знову сіра довжелезна стрічка навивається на колеса авта і зелені поля миготять побіч. Мотор гуде, два малі пасажери замовкли, зайняті морозивом.

— Бачиш, Степане, — Гореслав Корецький простягає вигідно ноги. — Може ти й маєш рацію. Неважно, ким кожний з тих людей був на якомусь етапі свого життя. Важно, яким кожного з них життя було в цілому. Але всі вони, якщо вони справді жили, боролися, терпіли і — мабуть — погинули. Навіть якщо вони були лише видуманими постатями. А ти не думаєш, що і ми могли бути справді такими, як вони?

— Не думаю, тату, — Степан не відриває очей від дороги. — Не думаю. Є велика різниця.

— Різниця, сину?..

— Так, тату. Велика різниця. Ну, скажімо, що вони жили справді — бо ж такі люди, як вони, жили справді і навіть ще й тепер живуть, правда?

— Правда.

— Ну, тоді це велика різниця, тату. Вони залишилися там, бо вони так хотіли, а не тому, що хтось десь натиснув якийсь гудзик. А ви виїхали — також тому, що так хотіли...

Тиша. Малі також мовчать. Може й вони розуміють, що говориться про щось важливе. Тато розмовляє із Стівом так, ніби з цілком дорослим.

— Правда, сину. Вони осталися, бо так хотіли. І тому вони інші — хоч... такі, як ми...

Степан дивиться кутом ока на постать біля себе. „Який уже старий мій батько — якби змалів. Пережив своє життя і... не міг бути героєм...”

— Тату! — голосно відзивається він. — А чи ти не думаєш, що вони живуть у вас?

— Як? — іронічно звучить відповідь. — Ти вже читав про подвійну особовість?

— Чи я знаю? Ну, може не те, але часом щось таке сниться... А потім бачиш якесь місце, де ти вперше, але ти міг би присягнути, що вже був там... Або те, що тета Аріядна...

— Так, так, я знаю! — скрикує тонкий голос позаду. Малий Мирон не звертає уваги на штовханці, якими частує його старший брат, і кричить: — Тату, тату — не дай йому мене бити... я щось скажу... тату, Стів...

— Ну, кажи! — обертається Гореслав. — Що ти хотів сказати, Мироську?

— Те, що Стів казав, тату, — малий говорить упевнено, пристрасно. — Мені часом сниться, що ти і я ідемо через велике-велике поле... потім авто якесь приїздить... а потім тебе нема і я сам на полі. Я пізнав би те поле, якби міг хоч раз на ньому на правду бути. Розумієш, тату?

„Хто його знає? — думає Гореслав. — Хто його знає, що малому сниться? Може правда йому приснилася...” — Він мовчки обертається. Гуде мотор авта.

— Ще яких кільканадцять миль, — відзивається Степан. — Зараз з'їдемо з головного шосе, потім міст, а там...

— А там табір! Наш табір. І вже буде досить твоїх фантазій, Майрон, — Ярко дивиться з глуфом на молодшого брата. — І ще сьогодні будемо спати під шатром, а ввечорі буде перша ватра...

— І комендант дасть тебе зараз до карного звіту... Ой, тату, він мене знову б'є!

— Ну, добре, але ж вона знає ті слова, що їх мала горо, але кількох його слів досить, щоб діти втихомирились.

— Sorry, Стів, уже не буду.

— І я ні. Sorry.

„Ах, ці мої сини... справді, гайдамаки. А Стефка зараз послухають. Якби так мене... Чи я вже такий старий? А колись ціла сотня слухала”, — думає Гореслав Корецький.

— А тета Аріядна, тату? Що з нею було вчора?

— А я звідки знаю? — непевно відповідає батько. — Пхі, екзальтація!

— Ну, добре, але ж вона знає ті слова, що їх мала говорити та — Оксана. І звідки вона знає ту пісню?

— Пісню? Яку?

— Ну, ту, що тато її співав з вуйком Колею. І вона її не знала, а потім — знала. Ну, ту: „Соловію, любий брате...”

— Виклич мені дівча з хати!” — підспівує Гореслав і молодші його сини з заднього сидження підхоплюють:

— Та ге-е-е-ей!

— А ви звідки?! — обертається батько до роз’яснених дитячих облич, що на все горло тягнуть:

— „...Виклич мені дівча з хати, бо я маю щось сказати, та ге-е-е-ей!”

Спів замовкає. Обличчя хлопців сяють вдоволенням.

— Звідки ми знаємо? — за себе й за брата відповідає Мирон. — З табору знаємо. З тамтого року. Ті гаї з Нью-Йорку співали. Вони є cool cats — холодні коти, знає тато. Вони все знають. Усі пісні. А цю тато знає?

І знову кризь шум авта дзвенять два голоси:

Заплакали карії очі, з далеку задивлену путь,

Упівським шляхом опівночі

Повстанці на Волинь ідуть...

„Боже, мій Боже! — радісно потягає рукою по голові Гореслав Курганський. — Слава ж Тобі, слава! А я думав, що вони знають лише ті свої „бургі”. Я й сам забув цю пісню, а вони її знають”...

А дитячі голоси ведуть далі:

Стріляти умієм, вчив батько,

Гранати умієм кидать,

За волю боротись будемо,

За волю не страшно вмирать!

„І це мої сини співають, — щось хапає Гореслава за горло. — Пісню, яку склав стрілець Пилявий... той, зі Слобідки. Боже, дякую Тобі!”

— Ну, Стефку, і ти ще дивуєшся теті Аріядні, якщо й вони вміють? Хто знає, куди літає пісня...

Степан не відповідає. Монотонно шумить машина. Далеко-далеко простягається попереду сіра стежка дороги.

— Правда, що там були такі хлопці, тату? — перекикує Мирон шум мотора. — Такі, що їх тато вчив стріляти, і вони билися з ворогом... Вони справді жили, тату?

— Свята правда, сину. Хлопці такі, як і ви. І ще тепер живуть.

— Ще тепер, тату?

**
*

Над широким, оточеним лісом майданом запала ніч. З трьох сторін сіріють силуети шатер. Високо у темний простір летять, наче маленькі метеорити, іскри з великої ватри, що палає посередині майдану. Довкруги ватри, у її сяйві, видніють обличчя. Найближче розташувались наймолодші, трохи далі засіла старшина, батьки, гості. Ватра закінчує перший день табору.

— Ви зараз їдете? — чує Гореслав голос свого сусіда.

— Зараз, як скінчиться ватра. Мушу вертатися додому. Жінка з вакацій приїхала.

— Самі їдете?

— З сином, з найстаршим. Він тепер буде спати, а я вестиму машину. Ось скінчить промову комендант, ще щось заспівають — і їдемо.

З-поза полум'я ватри, що вже завмирає, бачить Корецький свого наймолодшого сина. Десь тут недалеко й Степан. Ярка нема. Він перевіряє стійки біля входу до табору юнаків, там, де лісова стежинка спускається вниз. Має службу до дванадцятої. А потім піде спати — до шатер булав. Так, як сподівався, — усміхається Гореслав.

Молоді люди у зеленкуватих уніформах встають. Це

вже остання пісня. Потім всі вони візьмуться за руки, і під зоряне небо полине протяжне:

— „Ніч вже йде...”

Але покищо чути іншу пісню. Хтось вдаряє в струни гітари, і молодий тенор починає:

Сірили у сумерку півночі шатра,
Потонув у чорному безрусі світ,
Лиш ясним полум'ям іскрилася ватра,
І сипала зорям привіт...

Співають усі: групка старших, що стоїть коло щогли, з якої спустили вже прапор, юнаки, гості, батьки, жінки і чоловіки — всі співають...

„Чи чує цю пісню Ярко? — думає Гореслав, і обертається вбік темніючої стіни лісу. — Він стоїть там тепер, і може йому здається, що стоїть він так, як ті хлопці, про яких вони ранком співали. Два хлопці малі...”

Заслухались кедри горганської ночі
І гомін ішов по долинах, верхах,
Лиш ясним промінням іскрилися очі
І воля родилась в серцях.

„Не дав ти мені, Боже, дожити віку на нашій землі... Понесло нас у далекий світ. Чи дозволиш їм повернутися? Повернутися до Землі, якої вони не бачили і не знають... Цим малим, що стоять над згасаючим полум'ям із такими поважними обличчями... Чи зможуть вони бути такими, якими ми не змогли бути? Прожити життя, якого не судилось прожити нам?..”

А пісня підноситься останніми акордами. Миготять у погасаючих відблисках вогню юні обличчя:

Погасло багаття, горіли лиш мрії,
Кінчила свій лет заворожена ніч,
Далеко на сході палали обрії
Воскресній зорі — назустріч!

**
*

Півголосом розмовляють постаті, прямуючи в темряві до виходу з табору. Коло ватри пораються ще якісь силуети. Чути притишену команду. „Десь тут мусить бути коло мене Степан”, — думає Гореслав, і чує, як бере його під руку найстарший син.

— Хай тато вважає, можна спотикнутися.

Ще кілька кроків, і якась мала рука, тепла і м'яка, хапає Корецького за руку.

— Мироне! Ти прийшов попрощатися з татом, так, си-ночку? Що сказати мамі?

Але малий не відповідає. Він мовчить і тоді, коли вони всі три наближаються до воріт табору, де, мабуть, чекає їх четвертий Корецький.

— Ну, будь здоров, сину! — поволі говорить Гореслав і чує, як мала рука затискається сильніше на його долоні. Гореслав стає.

— Хочеш щось сказати, сину?

Дитяча голова притулюється до його грудей. Гореслав відчуває потакуючий рух.

Нікого нема коло них. Степан пішов уперед. Останні постаті зникають у шатрах і на лісовій доріжці, що веде вниз.

„Сини, мої, гайдамаки...” — прилітає знову думка-спогад.

— Тату, — чути тонкий голос, — тату, чи ти можеш мені щось сказати?... Щось важне...

— Так, сину, що тобі сказати?

— Тату, чи ти можеш мені сказати, але справді, тату... що то значить ВОСКРЕСНІЙ ЗОРІ НАЗУСТРІЧ?

— КІНЕЦЬ —

*Закінчено писати в Гаррісбургу
весною 1959 року*

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯСЛОВА

Це, що ми тут скажемо, це наше персональне переко-
нання і ми навіть не сміємо вірити в те, що воно притягне
чиюсь увагу. Ми переконані, що в справах духової проб-
лематики у більшості випадків ми стаємо розгублені, до
деякої міри навіть втрачені, як людина, що перший раз
в своєму житті знайшлася в чужому і великому місті. Під
вагою нових і неочікуваних вражень, вона, не приклала
ваги до тієї стежки, що нею доходимо до схрещення ву-
лиць. І тепер безрадно і залякано споглядає на мури бу-
динків, на зів'ялу траву квітників, з острахом слухає шуму
води в міському водограї, що є підсвічений кольоровими
лямпками для збільшення ефекту, особливо, коли ніч
є темна, а звуки самоходових гудків навівають страх. І тіль-
ки поволі, поволі, піднімаючи шматки розгубленого і за-
траченого в минулому, складаючи разом деталі, ми відна-
ходимо, реконструюємо себе. Наш мисльовий механізм по-
чинає набирати ритмічного ходу, його динаміка стає ви-
разна і гостра і тоді ми самі стаємо здатні, щоб міркувати,
стаємо здатні, щоб давати осуди, аналізувати, а передовсім
сприймати враження і емоції. Це в рівній мірі відноситься
до нашого сприймання музичного мистецтва, як і до на-
шого розуміння образотворчого куншту, буде він вислов-
люватися так у формі тверезого і промовистого реалізму,
чи теж у формі рафінованої абстракційної композиції.

Мистецький твір залишається одним і незмінним тво-
ром людини, автора, мистця. Дарма, що він, цей твір, виріс
і дозрів на тім чи іншій підложжі, на тлі тих, чи інших
суспільних явищ, виріс із конформізму, а чи з бунту ав-
тора проти суспільства і суспільного конвенансу. Правди
піднесені до пластичного і музичного мистецтва легко мож-
на перетранспортувати в ділянку слова, в ділянку літера-
тури. Слово письменника є тим дороговказом, за яким іде
громада, або іде проти нього. Але завжди у зв'язку з ним.
Письменник керує думками маси і висловлює її почування.
Він формує її емоції і висловлює невисказане. Письмен-
ник є завжди попереду маси, але ніколи позаду неї. Він
концентрує в собі силу почувань спільноти, в якій живе,

або з якою пов'язаний. В сьогоденній час письменник ще набирає одної прикмети, якої раніше може і не мав. А саме: він диференціює спільноту на різні відділи, частини і класи духових емоцій і сприймань та рефлексій. Це наше визначення особовости письменника нікого ні тепер, ні в майбутньому зобов'язувати не буде і воно ніколи не дістанеться на сторінки підручників для студій літератури у середніх чи вищих учбових закладах. Ми тільки хочемо підкреслити наше містичне, часами повне побожного страху, відношення до літератури і літераторів. І ми ніяк не можемо молодим курсантам літературних студій дораджувати, щоб вони у своїх розшуках спиралися на цих наших окресленнях і дефініціях письменників. Ми будемо раді, коли вони випадково довідаються про те, а головню повірять в те, що письменник це не тільки професія, а передовсім, власне передовсім — п р и з н а ч е н н я . До цього окреслення ми прикладаємо дуже багато ваги і тому пишемо його розстріленим шрифтом.

Вчені теологи і філософи могли б справу скорше і ясніше витлумачити, коли іде про відношення до вільної волі людини. Стоять ці два поняття в конфлікті із собою, доповняють себе, ідуть байдуже поруч себе, чи є ідентичні. Ми цього поняття зовсім не збираємося вияснювати і вперто обстоюватимемо думку про вагу призначення в житті письменника. Бо власне на це в нас є важні причини, щоб саме поняття призначення прикласти до письменника Олега Лисяка. Спостерігаючи його життя, очевидно його персональне життя від найдавніших часів, ми можемо прийти тільки до одного висновку, що власне в житті цього саме письменника призначення грає вирішну роль. Наші дороги перехрещувалися, бігли поруч себе, розходилися і знову збігалися. Можливо, що ми разом відпочивали під каштанами на Галицькій площі у Львові. Можливо, що з дівчатами сиділи на тих самих лавках у Стрийському Парку, чи кругими стежками підходили на курган Високого Замку у морозну ніч, щоб оглядати Львів із льоту птаха. Можливо, що були в дружині короля Дачила, коли володар „рубав” город для свого сина Лева. Можливо, що разом із ним ми „рубали” старинне селище в Грибовичах. А ще більше можливе, що разом із ним у темну ніч прокрадалися крізь ворожі застави до полків Хмеля, що Львів обложили і просили гетьмана, щоб наше місто включив у свою Україну козачу. Все це можливе. У Львові нас тепер немає. Наш Львів змінився. Але я певний, що той, хто завдав би собі труду, на камінних дорогах

Львова, на стежках парків, знайде відбитки наших стіп. І коли стане на хвилину на ринку, в ніч, коли місяць сріблом писатиме поеми, почує наші віддихи холодні, далекі. Віддихи, що були частиною цього міста найбільшого в світі. Міста, якого простір визначений між нашим серцем і небом на обрії.

Лиховісні події, що прийшли до Львова у верес-були приготовані. І коли хтось цікавіший на деталі літератури, питається, чи автор завжди бере персональну участь у подіях, що їх він описує, то можна відповісти, що не завше, але коли іде про Лисяка то треба відповісти, що власне завше. Бо ці події були поставлені на стежці його призначення. Дуже часто на маргінесі великих справ, зарисовуються деталі справ окремих людей, що можливо дають кращу вихідну точку для пізнання істини. Поруч великих шляхів для швидкого транспорту, прокладені вузькі стежки для нормального життя, звичайних людей.

Про О. Лисяка будуть ще писати науково підготовані спеціалісти від сучасної літератури на еміграції. Вони напевно забагнуть зашумляти його і покласти рівно на полицю поруч інших, на їх думку близьких до нього ідейно чи стилево письменників. А ми ніяк цього не можемо із Лисяком зробити, бо він в нашому понятті живий, він ще прорубує свої літературні стежки, різьбить своє письменницьке обличчя. Він іде дорогою свого призначення, застосовуючи всі привілеї, що випливають із дару вільної волі. Ми ніяк не збираємося визначувати ранговість для Лисяка в гурті українських письменників і шукати для нього місця. Одне, що можна певно сказати про Лисяка, коли іде про його ідейне обличчя і зафарбованість. Він націоналіст і то консеквентний. І хоч він не пише про свій і своїх персонажів націоналізм, він і вони ним живуть, це їхнє вірую. Вони не афішуються із своїми почуваннями. Це в них органічне і природне. Постаті його першої повісті „За стрілецький звичай” і тієї повісті примірник якої саме у ваших руках, це люди, для яких націоналізм є керівним почуванням і дорогою до мети. Україна для них це не шаварний танок із бандурами і сценічними лаштунками етнографізму, куди нас точе Москва запхати. Це поняття живе, дійсне, державне, samozрозуміле. А головне, що Лисякові постаті із „стрілецького звичаю” чи із повісті „Люди такі, як ми”, точно знають хто їх ворог. Вони бачать його, розрізняють його, бояться його, але, затиснувши міцно карабін у руках, мовчки ідуть проти нього. Чи це буде в кітлі під Бродами, чи в пралісах В'єтнаму, чи

в лісі Білогорці і Карпат. Націоналізм це не парадний вегеранський прапор, що його виносять на святкові okazji на вулиці міста. Це твердий цілоденний обов'язок і труд, це безконечний ланцюг мозолистої праці, трудно і жертви.

І коли Лисяк говорить про людей таких, як ми, то говорить про тих, що тепер живуть і тих, що вмерли виконуючи цей обов'язок, як щось звичайне і натурально просте. Вони нарікають на свою долю. Проклинають її, мріють про завітніші кращі дні на соняшних побережжях далеких країн, далеких від гуркоту боєвих машин, без крові і без болю. Чи ж не мають вони на це права? Вони повні сумнівів. Мордуються тими сумнівами так, як усі ми, що не затратили свого сумління. Автор знає добре, просто із автопсії, атмосферу в якій живуть люди, що він їх вибрав на персонажів своєї книжки. Це люди такі, як ми.

У книжці чимало описів і думок про організований визвольний рух, не про отаманську стихію гохштаплерських ватажків, чи інстинктовні відрухи чесних одиниць. Це е організований рух для охоплення цілості народу, для боротьби, що вже так довго триває і так страшенно томить, а рівночасно із тим наснажує своєю впертістю і непохитною вірністю для ідеї. І коли хтось волисть, щоб справи мали означену назву, ми можемо пропонувати для повісті Лисяка назву фільмового репортажу. А їх тематика — це події останніх десятиріч на Західній Україні. Персонажі цього фільму — особи із усіх прошарків громадськості. Від старенької бабуні, шляхтянки Сас-Оборницької із Могилівки коло Самбора, аж до її праправнука, що шукає шляху „воскресній зорі назустріч” на пластовій оселі десь коло Нью-Йорку і до праправнуків селян із тієї самої Могилівки, що їм батьки передали автомат у зеленому лісі. Станете перед проблемою хто зрадник, а хто герой. Проблема складна і її не можна легко розв'язати. Часто бо герої вмирають, як зрадники, як це було із покійним маршалом Франції Петеном. Часто знову зрадники, відкуповуючи хвилину своєї слабости, вмирають як герої. Коли ми побожні, пригадаймо собі життя св. Петра, найближчого приятеля і найвірнішого учня Ісуса. Автор вибрав на героїв повісти типових людей з-поміж людей таких, як ми. І врешті-решт питання вияснить сумнів, що веде до пізнання правди. Тут ми маємо на увазі цю духову акцію, що відбувається між жінками закритими для світу в таборі Караганди.

Книжка не мала на увазі показати справи в яскравих контрастах, як на чорно-білому кліше. Вона залишає увазі

читача багато питань його власній розв'язці. Одне книжка мала на увазі і те Олег Лисяк яскраво перевів, а саме, що українська революційна стихія велика, вона всеобіймаюча. Вона охоплює всіх і на Рідних Землях і на еміграції. Ця стихія зачаровує і притягає, примушує до жертв і боротьби. Навіть чужинців приневолює своїм чаром страшним стати по боці Української Революції. Стиль Лисяка його власний, легкий і злегка закралений гальськістю вислову. Ця легкість вислову, навіть нахил до парадоксу і пошмак кпин, надають повісті Лисяка свіжості і оригінальності. Багато із героїв Лисякової повісти померло, коли сьогодні можна спокійно говорити про смерть, як межу між життям і вічністю. Майже всі вони із виразним спротивом, навіть ці найтвердіші, приймали свої завдання до виконання. І власне Лисяк сягає в глибину душі тих людей. Виносить на світло денне, на сонце Боже все те, що було для нас закрите, що може й ми щоденно носимо в собі і на що ми щоденно приготovanі. Призначенням дана нам готовість сповнити наш обов'язок. Чи це буде студент, чи вояк підпільної армії, чи журналіст, чи прекрасна дівчина, що була створена для радості життя. Можливо, що хтось привик до справ приглядатися крізь побільшаючі скла і має нахил до наукової аналізи, тоді він висуне питання фаталізму. Це можливе, але цей фаталізм творчий, конструктивний, ведучий просто до мети. Кожний бо відповідальний за те місце на яке його поставило призначення. Життя людей повісті Лисяка не є рожеве. Лисяк сам на собі перевірив правду, що життя це не є прогулянка у невідоме із поворотним квитком у кишені. Справу визвольної боротьби України Лисяк робить світовою справою, а передовсім проривує стежки до серця і сумління своїх таки земляків.

Ми цілком переконані і віримо глибоко в те, що люди із Лисякової повісті „Люди такі, як ми” власне знайдуть спільну мову із нами, людьми звичайними, що творять український масив. Оце було б усе, що ми мали на увазі сказати в цьому есеї про нашого приятеля, письменника Олега Лисяка. Ми хочемо застерегтися, що ми не збиралися давати ніякої критичної розробки його творчості. Це тільки наші персональні враження, це вислів стосунку нашого до тієї, цікавої із усіх мій, літературної появи нашого часу, якою є Олег Лисяк. І врешті мусимо із повною щирістю скласти поклін повний пошани Видавництву „Гомін України” за їхню наполегливу працю для зростання української літератури у вільному світі.

Зенон Тарнавський

Постаті і дії, описані в цій повісті, видумані. Їх подібність з будьякими
постатями зовсім випадкова.

Автор.

З М І С Т

Запам'ятаю, тату	7
Тіні з вікна I	13
Тіні з вікна II	39
Сини мої гайдамаки	66
Родина Курганських	77
„Хто з панів до Білогорці?“	86
Ніч у Люськи Робак	101
Шлях Сяха Мариняка	113
Тіні минулих днів	133
Ніч, ранок, полудне	145
Останній з роду Курганських	165
Кінець штурмбанфюрера Годе	179
Роки минають	192
Шепіт і голос	197
Ті, що заснули	209
Виходять два хлопці малі	223
Ті, що заснути не можуть	232
Ті, що мандрують поночі	243
Товаришка Дибик	254
Здалека, з-за гір	274
Епізод Оксани	286
Остання передача	299
Лист здалека	311
„Атайді от решоткі заключонная!“	315
Воскресній зорі назустріч	331
Замість післяслова	341

